

DOÇ. DR. BAHRİYE ÜÇOK

İSLÂM DEVLETLERİNDE TÜRK NAİBELER VE KADIN HÜKÜMDARLAR

Kültür Bakanlığı

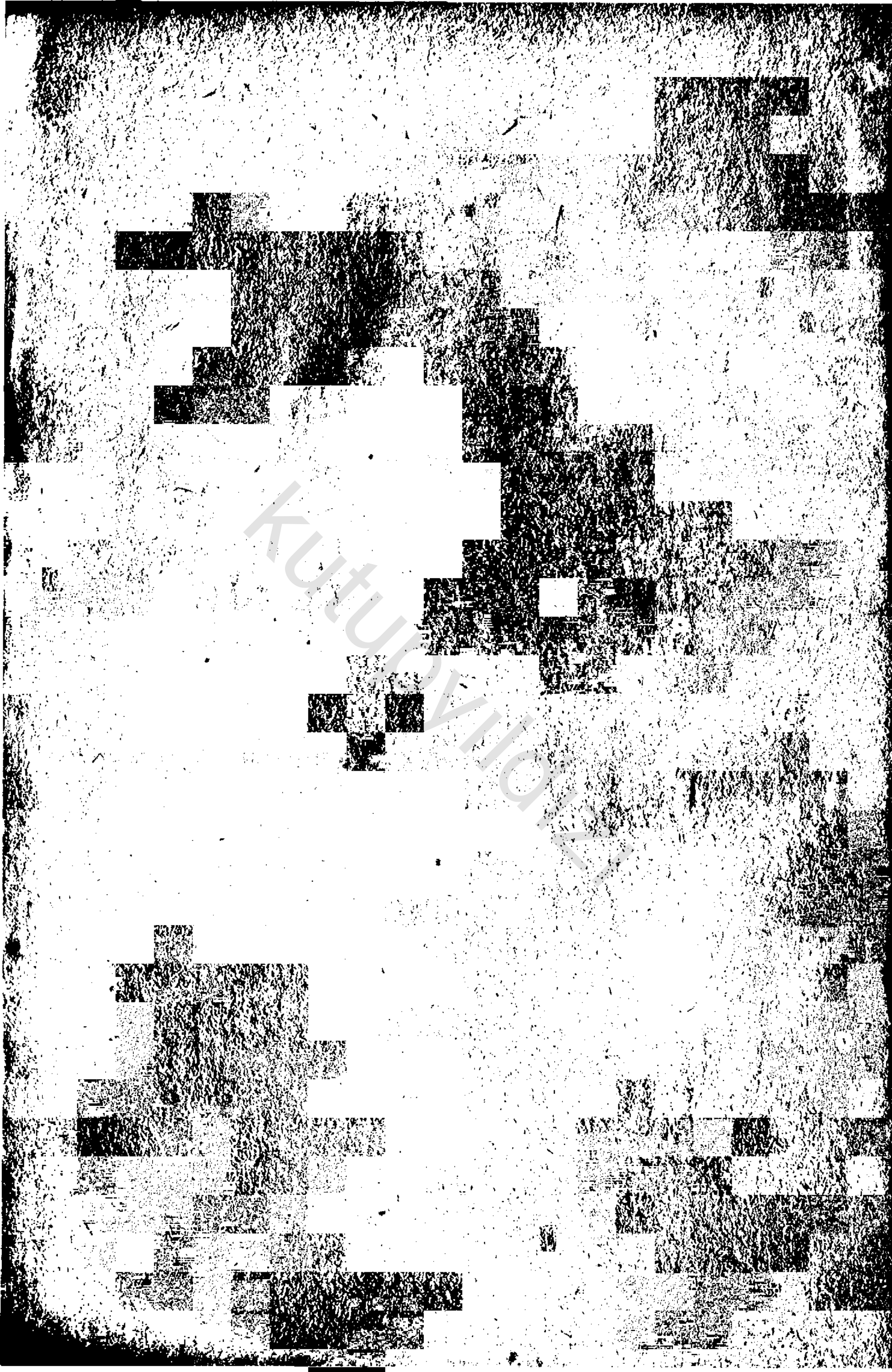
İSLÂM DEVLETLERİNDE TÜRK NAİBELER VE KADIN HÜKÜMDARLAR

DOÇ. DR. BAHRİYE ÜÇOK

DSİ BASIM ve FOTO - FİLM
İŞLETME MÜDÜRLÜĞÜ MATBAASI
ANKARA — 1981

Bu kitap, mücadelelerden yılmayan, cesur ve yetenekli kadınların yaşam öykülerinden bahseder. Bu nedenle onu, tek çocuğunu yetiştirmek uğrunda karşılaştığı güçlükleri yenmesini bilmiş, cesur ve fedakâr anam Nadire Bektaşoğlu'nun aziz hatırasını sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK

İslâm toplumunda kadının durumu birçok avrupalı yazarlar tarafından yanlış anlaşılmış ve müslüman kadının bütün tarih boyunca erkeğin esiri olduğu veya kafes arkasına itilmiş bir mahpusun hayatını yaşadığı tezi ileri sürülmüştür. Hattâ Sâsânî devletinde kadın hukukunun gelişmesini inceliyen **C. Barthelemae** bile kitabının sonunda, Sâsânîlerde kadın hukukunun gösterdiği bu gelişmenin imparatorluğun yıkılması ve halkın İslâmiyeti kabul etmesiyle engellenmiş bulunduğunu haksız yere iddia etmiştir. Halbuki Müslüman reşit kadın hem istifade hem de kullanma ehliyetine sahip olduğu için çağdaş hukuk sistemlerine bağlı kadınlardan çok önce hukukî şahsiyetini kazanmış bulunmaktadır. Serbestçe ticaret yapan, malları üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunan Müslüman kadını toplum hayatında kendine düşen yeri almaktan alakonulmamıştır; hattâ **Divân-ı Mezâlim** başkanlığı gibi kadılıktan bile üstün olan bir vazifeyi görmesi doğal karşılanmıştır.

Ortaçağ'da İslâm kadını fıkıh ve hadîs müderrisliği, vâizlik, şairlik, vezirlik ve müşavirlik etmiştir. Ünlü tarihçilerden Zehebî ve Ebu'l-Fida derslerindeki bilgilerini kadın müderrislere borçludurlar[1]. Her ikisi de icâzetlerini (diploma) kadın bilginlerden almışlardır. Hattâ Ortaçağ İslâm ülkelerinin aydın dünyası, nazarî de olsa kadı-

(1) Bk. Alfred v. KREMER, Studien zur vergleichenden Culturgeschichte des Orientes vorzüglich nach arabischen Quellen, 1. S. 416; MURGİNÂNÎ, Şerhu Feht ül-Kadîr, V., S. 485.

nın kadılık vazifesi görmesini bile yadırgamamıştır. Ebu Hanîfe kadınların tanıklıklarının kabul edildiği dâvalarda kadılık edebileceklerini söylemiştir. Ebu Cerîr Taberî ise kadınların her dâvada kadılık etmelerinin mümkün olduğunu kabul etmiştir. Hicrî 593/1196 - 7 ölen Ali İbni **Mürgınânî**'nin Şerhu Feth il-Kadîr adlı kitabında kısas ve hadd cezalarından başka her hususta kadının kadı olabileceğine işaret edilmiştir.

Gerçi şimdiye kadar yapmış olduğumuz araştırmalarda kadılık etmiş bir kadına rastlamadıksa da, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, kadılıktan daha da önemli sayılabilecek Divan-i Mezâlim başkanlığında bulunan iki kadını tarihler bize tanıtıyor: Abbasî halifesi Muktedir zamanında, annesinin nüfuzu ile Divan-i Mezalim başkanlığına atanmış olan Sumely. Bu kadın her cuma günü yakınma dilekçelerini kabul eder, konuları hemen karara bağlar ve bunları imzalardı[2]. İkincisi Harezmşah Muhammed'in devrinde annesi Türkân hatundur[3].

Tarihçi Nesevî, Celâlettin devrinde Türkler'in **Yuluk** adını verdikleri bir Divan-i Mezâlim bulunduğunu ve Harezmşahlar'da Han sanını taşıyanlardan bir kişinin bu divanın başında bulunduğunu belirtmektedir.

Profesör Hikmet Bayur'un Ekbernâme'den naklen bize bildirdiğine göre [4], Humâyunşah'ın oğlu Ekber Şah'ın **Mahım Enege** (Anaga, ana) adında bir sütninesi vardı. Şaha yakın olduğu için onun üzerinde pek güçlü bir nüfuza sâhipti. Şahın büyük veziri Bayram Han'dan sonra Mahım Ana, baş - vezirin yerine devlet yönetimi-

(2) Bk. SUYÛTÎ, Tarih, S. 153; EBU'lMEHÂSİN, II., S. 203.

(3) Bk. İbni Haldûn, Tarih, V. S. 111

(4) Bk. Hikmet BAYUR, Hind tarihi, II., S. 537.

ni kendi eline almıştı(5). Gene Hindistan'da Ekber zamanında Ekber'in kız kardeşi olan **Bahtünnisa Begüm** Kâbil emirliğinde bulunmuştur (1581) (Bk. İslâm Ansiklopedisi Ekber md.).

Hüseyin Hüsamettin Amasya Tarihinde (III., S. 224), Sultan Beyazıt zamanında Amasya'da **Selâmet Hatun** adında bir kadının tarikat şeyhi olduğunu ve burada bir zaviyesi bulunduğunu bildirmekle — türbesi Amasya'da hâlâ ziyaret edilmektedir — İslâm'da sufî kadınların mevcudiyetine **Rabia-i Adeviyye'den** başka Türklerden de örnekler bulunduğunu göstermiştir.

Taassubun artık ilerlemiş bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Murad zamanında yaşıyan Harem-i Hümâyun kethudası Canfeda kadın erkân-ı devlet arasına girmiş ve Dar üs-Saâde ağası Gazanfer ağa, Şems Ahmed Paşa ve Tac ül-Tevârîh sahibi Hoca Sa'd üd Dîn Efendi gibi yüksek şahsiyetler arasında en üstün yeri işgal etmiştir.

İbni Halligân'ın da pek öğdüğü bir hadîsçi olan **Şuhdet** ül-Kâtibe, İslâm'da sanatkâr kadınlar arasında hattatlığı ve kitabeti ile sivrilmiştir. XIII. Yüzyılın sonlarında yaşıyan **Lâle Hatun**'un yazmış olduğu emsalsiz güzellikteki Kur'anlar tezhiblerle de bezenmiş olup devrin meşhur kitaplarını süslemiştir. Kendisi İlhanlı hükümdarlarından **Abaka** ve **Keyhatu**'nun karısı ve Kirman kıraliçesi idi.

Böylece Semerkand'da 40 yıl hüküm sürmüş olan ünlü Müslüman - Türk hükümdar ve bilgini **Uluğ Bey**'in Buhara ve Semerkand'da yaptırmış olduğu Medreselerin üzerinde görülen **«İlim tahsil etmek her Müslüman kadın ve erkeğe farzdır»** hadîsine uygun olarak İslâm kadını, ilim

(5) Bk. MÜNECCİMBAŞI, III., S. 102.

ve sanat hayatında olduğu gibi siyaset hayatında da zaman zaman adını ebedîleştirmenin yollarını bulmuştur. Ayrıca askerlik alanında nâdir de olsa ün yapmış Müslüman kadınlara rastlanmaktadır: Bunların başında Hazret-i Muhammed'in eşi Ayşe gelmektedir; onu Cemel vakasında, askerin ortasında Talha ile Zübeyr'den sonra savaşı idare ederken görmekteyiz. Muâviye ilk İslâm donanmasını inşa ettirip Kıbrıs'ı fethettiği zaman, orada düşen ilk İslâm şehidi Hazreçliler'den **Ümmü Harâm** adında bir kadındı(6). Ayrıca Belâzürî'de aşağıdaki ilgi çekici kayda rastlıyoruz: Emevî kumandanlarından **Muhammad bin Kâsım**, Halife Velîd zamanında fethettiği Multan'dan, Halife Suleymân zamanında zincire vurularak Vâsıt şehrine getirilince üzüntüsünü şu sözlerle belirtmişti: «Ben bir yerde ordugâhımı kurarak dağınık olan askerleri bir araya toplarsam, savaşa hazırlanmış olan **kadın ve erkekler** orasını dümdüz bir hâle getirir...»(7). Gene Hindistan'da Şemsiyye hanedanının hükümdarlarından İltutmuş'un kızı Razıyye Sultan galebe yoluyla tahta sahip olduktan sonra sırtında ok çantası at veya fil üzerinde, ordularının başında bir sınırdan diğer sınıra koşarak imparatorluğunun asayiş ve düzenini yoluna koymuş, âsi emîrleri kendine boyun eğdirmiştir. 1857'de Fransızlara karşı Kâbiliyye direnmesinin mihveri **Lâllâ Fâtime** adında bir kadındır. Hindistan'da 1494 yılında **Ahmed Nizam Şah** tarafından kurulup yüz yıl kadar devam eden **Ahmad Nagar**

(6) Bk. Ömer Rıza DOĞRUL, Şadr ül-İslâm, IX., S. 224.

(7) Bk. BELÂZURÎ, II., S. 333 (Türkçe çevirisi). Bu arada Muhammed bin Kasım'ın «Kireç» de resim ve heykelini yaptıkları bildirilmektedir.

devleti, İmparator Ekber'in şiddetli hücumlarına **Cand Bibi** adındaki saltanat nâibi kadın vasıtasiyla karşı koymuştu. Cand Bibi'nin **Ekber Şâh**'a karşı gösterdiği cesaret tarihlere geçmiştir(8).

Binlerce yıl boyunca erkekler tarafından ikinci planda görülen ve eşitlik haklarıyla, özgürlükleri tanınmayan kadınlar; dünyanın hemen her ülkesinde devlet yönetiminde, perde arkasında kalarak etkili olmuşlar, ya da tahtı ele geçirerek siyaset sahnesinde tarihe yazılacak cesaret, adalet, **politik yetenek** örnekleri vermişlerdir. Bunlardan birkaçının adlarını verelim: Hayatı hâla bir esrar ve efsâne perdesi ile örtülü olup Hz. Süleyman'ı (M.Ö. 973 - 93) ziyaret ettiği rivâyet edilen ve Habeş imparatorlarının Hz. Süleyman ile bu ziyaret sırasındaki aşırı dostluğunun semeresi olan bir çocuktan geldiklerini ileri sürerek iftihar ettikleri Sebâ melikesi **Belkîs**(9); İsrail kralı Ahab'ın kızı ve Yudea kralı Yoram (= Avram)'ın karısı olup oğlu Ahasya'nın ölümünden sonra bütün prensleri ortadan kaldırtarak tahta oturan ve altı yıl (848 - 842) kanlı bir saltanat sürdükten sonra, vaktiyle Ahasya'nın ölümden kurtarılmış ve bir mâbette büyütülmüş olan oğlu Yoas'ın idare ettiği bir ayaklanmada öldürülen ve hayatı Racine'in beş perdelik trajedisine konu teşkil eden güzel **Athalia**; güzelliği ile **Sezar** ve **Antonius** gibi iki büyük asker ve devlet adamını kendine bağlayıp Actium'da (M.Ö. 30) **Antonius**'la birlikte **Octavianus**'a yenilince hükümdarlık gururunu çiğnetmemek için zehirli bir yılana

(8) Bk. Lady Glaver, Great Queensl Famus Vamen Rulers of MİDULLAH, İsâlm'da devlet idaresi, çeviren Kemal KUŞÇU, İstanbul 1963.

(9) Her ne kadar mukaddes kitaplarda (Tevrat, Kırallar I. Kitap, Kronikler ikinci kitap, IX. Bölüm. 1 - 9; Matyas İncili, XII., 42; Lukka İncili

kendini sokturmak suretiyle intihar eden ve Bernard Shaw'ın bile kalemini harekete getiren Mısır kıraliçesi **Kleopatra;** Arap Tedmür (= Palmyr) devletinin hükümdarı, kocası Üzeyne (Odenath)'nin 266/7'da katli üzerine devletin dizginlerini fiilen ele alan ve Romalılar'ın izni ile Mısır'ı da ele geçirip hükümdarlığının sınırlarını genişleten, fakat sonra Romalılar'a karşı ayaklanarak 270'de yenilgiye uğrayan, ikinci bir ayaklanmadan sonra esir olarak götürüldüğü Roma'da güzelliği, zekâsı ve bilgisi ile herkesi kendine hayran bırakan, Arap efsanelerinin meşhur **Zebba** (Zenobiya veya Zeynep)'sı gibi.

Ortaçağ'da batı Avrupa'da VI. yüzyılda hazırlanarak Franklar'ın bir kolu olan Salien'lere izafeten «Salien kanunu (La loi salique)» adı verilen ve Merovenj ve Karolenjler devrinde yürürlükte bulunan bir kanunun 59. maddesinin 5. fıkrası taşınmaz mallarda kızların miras hakkını tanımıyor ve bir kimsenin taşınmaz mallarının meşru ve gayrî meşru oğulları arasında bölüştürülmesini kabul ediyordu. O zamanlar henüz özel hukuk ile kamu hukuku arasında bir fark gözetilmediğinden, devlet de kıralın bir çiftliğinden farksız tutuluyor ve meşru, gayri meşru bütün oğulların, kırallığı taksim etmeden, ondan istifade hakkını aralarında eşit olarak bölüştürmeleri kabul ediliyordu. Her nekadar bu son husus nazariyatta kalmış ise de, kız çocukların taşınmaz mal mirasına girmemeleri, dolayısıyle hükümdar olamamaları uzun zaman, kendilerini Frank İmparatorluğu'nun bir devamı sayan devletlerde sağlanabilmişti. Bunun içindir ki, Haçlı Seferleri sırasında, XII.-XIII. yüzyıllarda Yakındoğu'da kurulmuş olan Kudüs, Antakya, Kıbrıs ve Trablus gibi prensliklerde bile, bazı hükümdarların oğulları olmadığı halde, kızları doğrudan doğruya tahta çıkamamışlar, ancak bir prensle evlenerek kıral karısı sıfatıyla devlet idaresine

katılabilmişlerdi[10]. Kendini Frank İmparatorluğu'nun bir devamı sayan Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nda da VI. Karl'ın kızı **Maria Theresia**'nın Almanya hükümdarlığı tanınmamış, ancak babası VI. Karl'ın çıkarttığı ve **«Die Pragmatische Sanktion»** adı verilen bir kanunla doğrudan doğruya Habsburg tacına bağlı toprakların hükümdarı olması kabul edilmişti. Buna karşılık kendilerini Frank İmparatorluğu'nun bir devamı saymıyan, İngiltere, İskoçya, İspanya, Portekiz, İki Sicilya (Napoli), İsveç, Norveç, Danimarka ve Rusya gibi devletlerde kadınların tahta çıkmaları oldukça kolay olmuştur.

Avrupa'da taç giymiş olan kadınların çoğu büyük hizmetler görmüşler, adlarını memleketlerinin tarihine iyi bir şekilde yazdırmayı başarmışlardır. Kadınların başka ülkelere oranla daha çok tahta çıktıkları İngiltere ve Rusya'da bu hükümdarlar bu devletlerin tarihinde çok önemli roller oynamılardır. Örneğin, İngiltere'de **I. Elisabeth** (1558 - 1603) 1588'de İspanya Armada'sını yenerek İngiltere'nin protestanlığını korumuş ve devletini zamanının en güçlü deniz devleti hâline getirmiş; kıraliçe **Mary** (1689 - 1694) ve kıraliçe **Anne** (1702 - 1714) zamanlarında ise İngiltere'de demokrasi tam anlamıyla yerleşerek kesin şeklini almıştır. İngiltere tarihinde bir çağa adını vermiş olan kıraliçe **Victoria** (1837 - 1901) zamanında İngiliz İmparatorluğu bütün dünyada genişlemiş, İngiltere dünyanın hemen hemen bütün stratejik noktalarına yerleşmiş ve **Disraeli** gibi bir devlet adamı sayesinde de

XI. 31) ve eski kaynaklarda Belkîs'in Hazret-i Süleyman'ı ziyaret ettiği yazılı ise de son tarih araştırmaları bunun doğru olamıyacağını ortaya çıkarmıştır; bk. bunun için Prof. Neşet Çağatay, İslâm'dan önce Arap tarihi ve Cahiliyye devri, Ankara 1957. S. 11.

(10) Annie Herzog, Die Frau auf den Fürstenhronen der Kreuzfahrerstaaten. Berlin 1919.

olsa, kıraliçe Hindistan'da imparatorluk tacını giymiş ve Mısır, Güney Afrika gibi önemli yerleri imparatorluğuna katmıştır.

Rusya'da ise XVIII. yüzyıl tam anlamıyla bir kadınlar saltanatı yüzyılı olmuş, I. Petro'nun bir büyük Avrupa devleti hâline getirdiği Rusya'nın bu durumunu çariçeler korumayı başardıkları gibi geliştirmişler ve bunlardan **II. Katarina,** Osmanlı İmparatorluğu'na indirdiği darbelerle topraklarını genişletmiş, usya'yı kesin olarak Karadeniz'e çıkartmıştır.

XV. Yüzyıl sonları ve XVI. Yüzyıl başlarında Kastilya kraliçesi olan **1. İsabella** yalnız İspanya'nın yeniden bir taç altında birleşmesine hizmet etmemiş, Kristof Kolomb'un istediği gemileri sağlıyarak Amerika'nın bulunmasına da doğrudan doğruya yardım etmiştir.

1387'de Danimarka ve Norveç tahtına çıkmış olup sonradan İsveç kıraliçeliğine de seçilen ve efsanevî Asûr kıraliçesi **Semiramis**'e nispetle kendine **Kuzey Semiramis'**i adı verilen **Margaret** (1387 - 1412) kurmayı başardığı **Kalmar Birliği** ile bu üç devleti bir süre için birleştirmiştir.

Frank İmparatorluğu'nun devamı sayılan devletlerde tahta çıkmış ilk kadın olan Maria Theresia (1740 - 1780), Avusturya Veraset Savaşı'nda ve Yedi Yıl Savaşı'nda Şilezya'yı Prusya kıralı Büyük **Friedrich'e** kaptırmış olmakla birlikte hükümdarlığını korumasını bilmiş, enerjisi ve cesareti ile Avusturya hükümdarları arasında üstün bir yer elde etmiştir.

Avrupa'da taht ve taç sahibi olan hükümdar kadınlardan tesbit edebildiklerimizin — küçük prenslikler bir tarafa — bir listesini sunuyoruz :

BİZANS :

İRENE .... 797 - 802
ZOE (TEODORA ile birlikte 2 ay) 1042
TEODORA .... 1054 - 1056

İSPANYA (Kastilya, Leon ve İspanya) :

URRACA (Leon ve Kastilya) .... 1109 - 1126
I. İSABELLA (Kastilya) .... 1474 - 1504
JUANA (Kastilya) .... 1504 - 1506
II. İSABELLA (İspanya) .... 183 - 1868

İSKOÇYA :

MARGARET .... 1286 - 1290
MARY STUART .... 1542 - 1568

NAPOLİ :

I. JUANA .... 1343 - 1382
II. JUANA .... 1414 - 1435

DANİMARKA, NORVEÇ, İSVEÇ :

MARGARET (Dan. Nor. İsveç) .... 1387 - 1412
CHRİSTİNE (İsveç) .... 1632 - 1654
ULRİKA (İsveç) .... 1720 - 1751
MARGARETE (Dan.) 19

İNGİLTERE :

LADY JANE GREY (ilân edilmiş, tutunamamış) 1553
MARY, Kanlı .... 1553 - 1558
I. ELİSABETH .... 1558 - 1603
MARY (Stuart) II. .... 1689 - 1702
ANNE (Stuart) I. .... 1702 - 1714
VİCTORİA .... 1837 - 1901
II. ELİSABETH .... 1952 -

RUSYA :

I. KATARİNA .... 1725 - 1727
ANNA .... 1730 - 1740
ELİSABETA .... 1741 - 1762
II. KATARİNA .... 1762 - 1796

AVUSTURYA :

MARİA THERESİA .... 1740 - 1780

PORTEKİZ :

I. MARİA .... 1777 - 1791
II. MARİA .... 1833 - 1853

HOLLANDA :

WİLHELMİNA .... 1890 - 1948
JULİANA .... 1948 - 1980
BEATRİX .... 1980 -

LUXEMBURG :

MARİE ADALAİDE CHARLOTTE .... 1919 -

Doğu ülkelerinde de yer yer kadınlar tahta çıkmak imkânlarını elde etmişlerdir. **Belkîs, Athalia, Kleopatra** ve **Zenobia**'dan yukarıda bahsetmiştik. Bunların dışında başka kadın hükümdarlar da saymak mümkündür. Örneğin, Arap Amâlika devletinde **Zîbâ** adlı bir kadın, babasından sonra, Elcezire taraflarında emîre olmuş, sonra hile ile öldürülmüştür[11]. Peygamberin hemen ölümünden önce ve sonra ortaya çıkan yalancı peygamberler arasında **Secah** adlı bir kadın yer almış, tam anlamıyla hükümdarlık yapmamakla birlikte, geri çekilinceye kadar bir hükümdar ve başkomutan gibi hareket etmiş, diğer sahte peygamber Müseylime ile anlaşmalara varmıştır.

Efsanelerle karışmış olmakla birlikte M.Ö. VI. Yüzyılda Hazer denizinin doğusunda yaşamakta olan Massagetler'de (İran yazıtlarındaki sakalar) kocasının ölümü üzerine tahta, **Tomris** adlı karısı geçmiştir. Pers kıralı **Küros**, bir kadın tarafından idare edilen bu ulusu hemen yenmek istemiş, ancak bundan önce Tomris'e evlenme teklifinde bulunmuştur. Küros'un gerçek niyetini anlıyan Tomris, onun bu teklifini reddetmiş; bunun üzerine Küros, Tomris'in ülkesine saldırmıştır. İki ordunun verdiği bir meydan savaşında Tomris'in oğlu ve askerlerinden bir kısmı ölünce, Tomris, Küros'a şu mesajı göndermiştir: «Olanlardan gururlanma, cesaret ile değil hile ile kazandın. Oğlumun ölüsünü bana geri ver ve ordularıma ettiğin hakarete rağmen, cezalanmadan ülkemden çık git. Eğer böyle yapmaz isen Massagetler'in güneş tanrısı üzerine yemin ederim ki, ne kadar haris olursan ol seninle başa çıkacağım». Küros bu tehdide kulak asmayınca, Tomris askerlerinin başına geçmiş ve Persler'e hücum etmiştir. Müthiş bir savaştan sonra Persler yenilmişler ve **Herodot**'a göre Küros öldürülmüş, **Ksenofon**'a göre ise kaçmaya muvaffak olmuştur.

(11) Bk. Mehmet Zihnî, Meşahir ün-Nisa, I., 254 v. öt.

İran'da Keyaniyan hükümdarı İsfendiyar oğlu Behmen'in kızı **Hüma,** babası, kardeşini değil de kendini veliaht tâyin ettiği için, babasından sonra 32 yıl saltanat sürmüştür.

Gene İran'da 628'de II. Kavad ölünce ileri gelen asilzadeler mütemadiyen kıral değiştirmeğe başlamışlar ve Erdeşir'den sonra II. Husrevperviz'in büyük kızı **Purandoht'**u tahta geçirmişlerdir. Bu kadın bir yıl dört ay başarılı bir hükümdarlıktan sonra ölmüş; bundan bir ay sonra da kız kardeşi **Azermidoht** tahta geçirilmiştir.

Arapların Türk ülkelerine yaptıkları akınlar, çapullar karşısında, yıllarca direnen bir başka naip kadın da Sogdiyana prenseslerinden, **Tuğşada**'nın genç annesi **Hatun**'dur. İki aylık oğluna naibe atanan Hatun, Semerkand, Buhara ve Amul'dan geçen ticaret yolunu denetimi altında bulundurarak Arap komutanlarının, Said bin Osman, Zâlim Haccac ve Kuteybe bin Müslîm gibi en acımasızlarıyla çarpışmış, böylece uzun süre merkezi olan Baykent'i koruyabilmiştir(12).

Moğollar'da da imparator öldüğü zaman yeni imparator seçilinceye kadar çok kere devlet idaresini, ölen hükümdarın karısı üzerine almıştır. Örneğin **Cengiz Han**'ın gelini, **Ögedey Han**'ın karısı **Turakina,** kocasının ölümünden sonra böylece dört yıl hükümdarlık etmiş ve hattâ(13). **Fatma Hatun** adlı bir Müslüman kadını da âdeta başvezir gibi çalıştırmıştır. Gene Moğollar'da küçük olan çocuklarına nâibelik eden, fakat bu arada adlarına para bastırmayı ihmal etmiyen kadınlar da vardır: Kara Hülegü'nün eşi **Organa** (Orkina) Hatun, kocasından sonra, oğlu küçük olduğundan 1251'de nâibe olarak işleri ele almış ve bu ara-

(12) Bk. H.A.R. Gibb, Orta Asyada Arap Futuhatı S. 29.

(13) Bk. Cuveynî, Tarih-i Cihangüşâ, Abdülbakî Gölpınarlı çevrisi (basılmamış) II. C., S. 227; Ebul'lGazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, S. 147.

da adına para bastırmıştır. **Güyük** Han'ın karısı **Ogulganmış** Hatun da kocasının ölümünden sonra oğulları **Hoca** ve **Naku**'nın adlarına hükümdarlık etmiştir.

Turakina Hatunun Tifliste bastırdığı bir parası

Matriarkal veya daha doğrusu matrilokal aile sistemine daha çok rastlanan Uzak-Doğu'nun güney ülkelerinde de kadınların siyâsî hayatta kolaylıkla önemli roller oynadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, M. S. 40 yılında Trung adlı iki kız kardeş —âdeta 1400 yıl sonra Fransa'daki Jeanne d'Arc gibi— vatanları **Vietnam**'ı **Çin** tutsaklığından kurtarmak için ayaklanmışlar, kadınlardan teşkil ettikleri bir ordu ile Çinliler'i memleketten kovarak **Vietnam**'ı yeniden bağımsızlığa kavuşturmuşlardır. Ancak bu bağımsızlık yalnız dört yıl sürebilmiş, kurnaz Çinli hükümdar, bu iffetli kadınlar ordusunun mahçubiyetten dağılmasına sebep olan hilelere baş vurarak tekrar Vietnam'a girmiş; **Trung** bacılar ise kendilerini ırmağa atarak intihar etmişlerdir ki, hâlâ her yıl **Saigon**'da **Trung** bacılar'ın zaferi kutlanmaktadır. Çin'dede iki kadın imparatorluk tahtına oturmuştur.

Uzak-Doğu ile Amerika arasında Havai adalarında XIX. Yüzyılda birçok kadınlar arka arkaya önemli roller oynamışlardır. Hattâ Amerika Birleşik Devletleri buraya kesin olarak yerleştikleri sıralarda bu adalar devleti de **Liluikalani** adlı bir kıraliçenin (1891 - 1893) idaresinde bulunmakta idi.

Afrika'nın hemen doğusunda bulunmakla birlikte, halkının Malenezya'dan gelmiş olduğu anlaşılan Madagaskar adasında da XIX. Yüzyılda arka arkaya birkaç kıraliçe bu büyük adanın idaresini ellerinde tutmuşlardır: 1828'de Madagaskar kıralı I. Radama ölünce çıkan bir ihtilâl sonunda, devlet ileri gelenleri Radama'nın karılarından birini I. **Ranavale** adı ile kıraliçe ilân etmişlerdi. Bu sırada adayı ele geçirmek için uğraşan İngiliz ve Fransızları Madagaskar'dan dışrıya atan kırliçe, 1845'te Tmatave'ı bombardıman eden Fransızlar'ın karaya çıkmalarını önledi ve adayı 8 yıl süre ile bütün emperyalist emellere karşı korudu. 1861'de ölen bu kıraliçenin yerine oğlu II. Radama geçti. Ancak iki yıl sonra çıkan bir ayaklanmada bu kıral öldürüldü; onun yerine karısı **Rabuda** kıraliçe ilân edildi ve kendisine Rasoherine adı verildi. Bu da 1868'de ölünce yerine yeğeni Ramama, II. **Ranavale** adı ile geçti. Bundan sonra, 1883'de kıral soyundan bir kadın III. **Ranavele** adı ile tahta geçirildi ve 1895'te Fransa Madagaskar'ı kesin olarak sömürge imparatorluğuna katıncaya kadar başta kaldı.

Doğu'da ve Batı'da tahta çıkmış kadınların başlıcalarını böylece gördükten sonra, acaba Müslüman devletlerde de kadınlar tahta çıkmışlar mı? Çıkmışlarsa nasıl ve hangi şartlar altında çıkmışlar? İdareleri nasıl olmuştur?

Kur'anı Kerim ve Hadîsi Şeriflerle dünya tarihinde kadının sosyal ve hukukî durumunda en büyük devrimlerden biri yapılmıştır. İslâm'da kadının yeri bazı bakımlardan erkeğinkine nazaran daha aşağı ise de, İslâmiyetten sonraki kadınla, önceki kadının durumları arasındaki fark her hangi bir devrimde görüldüğünden daha büyüktür. İslâmiyetten önce evlenme, boşanma, miras gibi husus-

larda hemen hemen hiçbir hakka sahip olmayan Arap kadını, İslâmiyetle birlikte bu bakımlardan geniş hak ve yetkiler elde etmiştir.

Yukarıdan beri görüldüğü üzere, hemen hemen bütün meslek kapılarının kadına açık tutulduğu İslâmiyette, acaba hükümdarlığa giden yol ona kapalı mı tutulmuştu?

İslâm Devlet hukukunun ana kitapları arasında sayılan **el-Mâverdî**'nin **el-Ahkâm üs-Sultaniyye**'sinde hükümdarlık anlamına gelen imamlığın 7 şartı arasında erkek ve ergin olmanın bulunmadığı görülmektedir(14) Bu iki şart sonradan **Kadi Beyzâvî**'nin **Tevâlî ül-Enver ve Gazalî**'nin **İhyâu Ulûm**'unda ilâve edilmiştir(15). Hâriciler'in bir kolu olan **Şebibiyye** mezhebi ise, kurucusu **Şebib**'in karısı **Gazâle**'ye duyulan saygıdan ötürü, kadınların da imam olabileceklerini açıkça kabul etmiştir(16). Bunlara karşılık kadınların hükümdar olmasını kabul etmek istemiyenler ise, Hazret-i Peygamber'in İran'da **II. Husrevperviz**'in kızının tahta çıkarılmış olduğunu duyunca söylediği «Devlet işlerini bir kadının eline teslim eden kavim felâh bulmaz» anlamına gelen hadisine dayanmaktadırlar. Demek ki, nazariyatta ileri gelen fıkıhçılar kadının hükümdar olabilip olamaması hakkında aynı fikirde değildirler.

Gene el-Mâverdî ve İbni Cemâ'a, hâkimiyetin üç yolla elde edilebileceğini, yâni üç şekilde hükümdar olunabileceğini kabul etmektedirler: 1. Seçimle **(İhtiyar)**; 2.

---

(14) El-Mâverdî, el-Ahkâm üs-Sultaniyye, Enger yayını, S. 5.

(15) Bk. Alfred v. Kremer. a.g.e. I. S. 399; İslâm Ansiklopedisinde Halife maddesinde Arnold yanlışlıkla bu iki şartı el-Mâverdî'nin de kabul ettiğini yazmıştır.

(16) Makrizî, Hıtat, II., S. 355.

Önceden kabul ile **(Ahd)**; 3. Kuvvet **(Şevket)** veya üstün gelme **(Galebe)** ile. Aynı müellifler, ilk ikisine «İhtiyariyye», üçüncüsüne ise «Kahriyye» demektedirler[17].

Seçimin nasıl olacağı hakkında da müellifler aynı fikirde değildirler. Bazılarının, imamı bütün ümmetin seçmesi gerektiğini ileri sürmelerine karşılık, diğer bir kısmı daha az miktarda kimsenin oy kullanmalarını yeter bularak, bu iddialarını, ilk Halifelerin seçimlerinde izlenen usule dayamışlardı; hattâ bazı müellifler ileri gelen beş kişinin bile oybirliği ile seçecekleri kimsenin imamlığını muteber saymak gerektiğini kabul etimşlerdir.

Ahd denilen ikinci usul ise, baştaki imamın veya hükümdarın daha hayatta iken, ölümünden sonra yerine geçecek kimseyi tâyin etmesi ve bunu ümmete kabul ettirmesidir. Onun içindir ki, İslâm devletlerinde ileride tahta geçeceği kabul edilmiş kimselere «Veliahd» denir. Bu usûl Ebubekir'in ölmeden önce, ileride Ömer'in kendisinin yerine Halife olmasını istemesinden ve bunun da ümmet tarafından kabul edilmesinden doğmuştur. Hazret-i Muhammed'in Suriye'de Mûta seferi için, biri şehit olduğu takdirde, diğeri yerine geçmek üzere Seyyid bin Hârise, Cafer bin Ebi Talib ve Abdullah bin Revâha'yı komutan seçmiş olmasına dayanılarak da, hükümdarların kendilerinden sonra, biri biri ardından sırayla geçmek üzere üç kişiye kadar veliahd tâyin edebilmeleri kabul edilmiştir.

İslâm tarihinde ilk olarak **Muaviye**, oğlu **Yezid**'i veliahd seçip ona kendi hayatında veliahtlik bîati tertip ettirmişti. Gene İslâm tarihinde arka arkaya hilâfete ge-

(17) Hammer-Purgstall, Über die rechtmaessige Thronfolge nach den Begriffen des moslemischen Staatsrechtes, besonders in Bezug auf das osmanische Reich. (Abh, Ph. Cl. B. A. W. München 1840) S. 593.

çebilsinler diye iki kişiyi —yeğeni Ömer bin Abdülaziz ile kardeşi Yezid'i— veliahd tâyin eden ilk Halife, Emevî hükümdarı Velid bin Abdulah'tır. Bu örneğe uygun olarak Abbasî devletinin kurucusu Ebu'l-Abbâs Abdullah da böylece kardeşi Mansur ve İsa bin Musa'yı veliaht göstermişti. Mansur bu tasarrufa riayet etmeyip oğlu Mehdi'yi tahta vâris tâyin edince, ulema buna çok kızmış ve İsa bin Musa hakkından vazgeçtiğini açıkça bildirmediği müddetçe **Mehdi**'yi tanımamıştı. Bu olaydan sonra ilk veliahd hükümdar olunca sırayı bozup kendisinin de yeniden veliahd tâyin etme hakkının bulunup bulunmadığı tartışma konusu olmuş ve bu hak kabul edilmemiştir. Üç veliahd tâyin eden ilk Halife ise **Harun ür-Reşid**'tir: Emin, Me'mun, Mutemin. Bunlardan Me'mun babasının tesbit ettiği sırayı bozup Hazret-i Ali soyundan altıncı İmam **Ali bin Musa**'yı **Rıza** lakabı ile veliahd tâyin ettiyse de, bunu kabul etmediler ve müstakbel Halife olarak **Mehdi'**nin oğlu ve **Me'mun**'un amcası **İbrahim**'e bîat ettiler; ama sonunda Halifelik ne **Ali bin Musa**'ya ne de **İbrahim**'e nasip oldu, **Mu'tasım** zorla iktidara geçerek Halifeliğini kabul ettirdi. Bunun gibi, X. Abbasî Halifesi **Mütevekkil** de üç oğlunu sırayla veliahd tâyin etmişti.

Tahta çıkabilmenin üçüncü yolu olan kuvvet **(Şevket)** veya üstün gelme **(Galebe)**'ye gelince: sonradan İslâm amme hukukçuları kargaşalık, çekişme, iç savaş gibi durumlarda, bir kimse kendine bîat edilmeden veya daha önce veliahd gösterilmeden tahtı ele geçirirse, İslâm devletinin menfaati bakımından, yâni kargaşalığı veya iç savaşı önlemek, bitirmek için, o kimsenin hükümdarlığının tanınmasını kabul ve tavsiye etmişlerdir. **İbni Cemâ'a,** Tahrir ül-Kelâm'ında, böylece başa geçmiş olan hüküm-

darın bilgisiz, gayriâdil veya sefih olsa bile tanınması gerektiğini, ancak buna karşı bir başkası ayaklanır da tahtı ele geçirirse, bu sefer de son olarak üstün gelenin tanınmasının yerinde olacağını söylemiştir[18].

Demek ki, nitecede İslâm hukukuna göre, tahtı kim zorla ele geçirirse, bu bir kadın bile olsa, onun hükümdar olarak tanınması kabul edilmiştir.

İslâm tarihinde **«Şevket»** veya **«Galebe»** ile tahta çıkmış olan hükümdarların sayısı pek büyüktür. Örnek olmak üzere bunlardan bir kaçını görelim : Emevî devletinde II. Muaviye'nin ölümünden sonra çıkan iç savaşta Mervan galebe çalıp Şam'da devlet hazinesini ele geçirdikten sonradır ki, 684 Ağustosunda kendine bîat edilmiştir. Gene Emevî İmparatorluğunda III. Yezid amcası oğlu II. Velid'e karşı çıkarttığı bir isyan sonunda tahtı ele geçirmiş ve ondan sonra kendine bîat edilmiştir. Yukarıda gördüğümüz gibi Harun ür-Reşid'in oğlu Mu'tasım da «Galebe» ile Halife olmuştur.

İlim, Fıkıh, Edebiyat gibi düşünsel alanlarda birçok başarılar sağlamış olan Müslüman kadınlar, fiillen siyaset sahnesinde de rol almaktan geri kalmamışlardır. Burada siyaset sahnesinde rol alma dediğimiz zaman kastettiğimiz mâna, kadınların büyük devlet memuru, vali, nâibe ve nihayet hükümdar olmalıdır. Yoksa doğrudan doğruya bizim tarihimizde gördüğümüz Hurrem, Kösem veya Turhan Sultan'lar gibi, İran'da İlhanlı İmparatorluğunda Ebu Said Bahadır'ın karısı **Bağdat Hatun** gibi perde arkasından dev-

(18) Alfred v. Kremer, a.g.e. I. S. 403.

leti idare etmiş olan kadınlardan burada bahsedecek değiliz. Çünkü tarihin bütün devirlerinde, dünyanın her kıtasında, perde arkasındaki kadınlar, çok kere, siyaset sahnesindeki otoritelerin gerçek yöneticileri olmuşlardır: Kendi tarihimizden yukarıda ancak bir kaçının adını andığımız kadınları bir yana bırakırsak, aklımıza meselâ Babil'in asma bahçelerini yaptırdığı söylenilen ve kocası Ninus'u her alanda gölgede bırakan adı efsaneleşmiş kıraliçe Semiramis, Bizans'da İmparator Justinianus'un âsiler önünden kaçmasını önliyen ve sonunda zaferin kazanılmasına sebep olan İmparatoriçe Theodora, Fransa'da Marquise de Pompadour, Madame du Barry ve Maire Antoinette, Hindistan'da Cihangir'in gözdesi Nur Mahal, Çin'de cumhuriyetin hemen ilânından önce, imparatoriçe Tsi-Husi([19]) ve daha yüzlerce ve yüzlerce kadın gelmektedir.

Şimdi bu söylediğimiz anlamda devlet yönetmiş müslüman kadınlardan örnekler verelim: 976'da ölen Endlüs hükümdarı II. Hakem'in biricik oğlu Hişam'ın henüz 10 yaşında olmasından ötürü annesi Subh oybirliği ile ona naibe tâyin edilmiş ve oğlu yetişinceye kadar Muhammed bin Ebu Âmir el-Mansur adında bir Arap soylusunun yardımıyla devlet yönetiminde büyük başarı göstermiştir([20]).

Mısır'daki Şiî Fatimî devletinin sert hükümdarı el-Hâkim, şarap içme yasağını, üzüm kütüklerini söktürecek kadar ileriye götürdükten sonra, tanrılığını iddia edecek

(19) Lady Glover, Great Queens Famous Women Rulers of the East S. 134 - 157.

(20) Brockelmann, İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi (Çeviren N. Çağatay) S. 203; Münessimbaşı, Sahaif ul-Ahbar, II, S. 20.

ölçüde aşırılıklara başlayınca, hayatını tehlikede gören kız kardeşi **Sitt ül-Mülk** 13 Şubat 1021 gecesi onu bir dağ başında öldürtmüş ve yerine kardeşi ez-Zâhir'i tahta geçirip ona naip olmuştu. **Sitt ül-Mülk**'ün kısa süren yönetimi sırasında Mısır'da düzen yeniden kurulabilmişse de onun bir suikasde kurban gitmesi yeni karışıklara sebep olmuştu.

Fatimîler döneminde sarayda kadınların etkinliğinin yoğun olduğunu gösteren bir başka örnek de ez-Zâhir'in zenci cariyesinin, oğlu Mustansır'a (1036 - 1094) naibelik etmiş olmasıdır([21]). Sudanlı bir kadın olan Ümm ül-Mustansır yedi yaşında tahta geçen oğlunun 60 yıl kadar süren iktidar yıllarında bütün gücüyle ona yardımcı olmuştur. O yıllarda Fatimî devleti son derece büyük bir genişliğe ulaşmıştı. Kahire sokakları bir yandan büyük ve göz alıcı binalarla süslenirken, ticaret yolları da iyice güven altına alınmıştı. Ümm ül-Mustansır özellikle adalete büyük önem verdi. Onceleri ihtişamlı günler geçiren halife sarayı, sonraları zenci naibenin isteği üzerine sarayı dolduran zencilerle Türkler'in bir savaş yeri hâline geldi. Ayrıca yedi yıl süren kıtlık bu devleti yıkılmaya sürüklerken Bedr el-Cemâlî'nin kişiliğinde bulduğu bir kurtarıcı ile bir süre daha sükûn ve düzene kavuşabildi.([22]).

Bir başka ilgi çeken örnek de Rey naibesi **Seyyide** hatundur.

(21) Bk. İ.A., IV. S. 525.

(22) Dr. Ali İbrahim Hasan, Nisa Lehunne Fittarih-ül İslâmi Nasip, S. 112 - 114.

NAİBE SEYYİDE HATUN

(İRAN'DA REY'DE)

Büveyh Oğulları devletinin parçalanmasından sonra hânedan üyelerinin bazıları çeşitli bölgelerde hükûmet etmeye koyulmuşlardı. Bunlardan Rey, Hemedan ve Isfahan'da hükûmet kuranlardan Rüknüddevle'nin haleflerinden Kabus b. Veşmgîr'in dâmâdı Fahrüddevle 995'de öldüğü zaman yalnız küçük bir oğlu vardı. Hükümdar soyundan olan bu çocuğun annesi, **Mecdüddevle** lâkabını taşıyan çocuğuna nâibe tayin edildi ve uzun yıllar, yani oğlu ergin yaşa gelinceye kadar bu vazifede kaldı.

Görünüşe göre Mecdüddevle iktidarsızdı. Bu yüzden de H. 387 (M. 997) de iktidara geçtiği halde on yıl sonra (397'de) anası **Seyyide Hâtun** tarafından bu makamdan hal'edilmiş fakat Mecdüddevle H. 398 (1007) de ikinci defa ve hattâ 407 (1016) da da üçüncü defa tahta yeniden cülûs etmiştir. Mecdüddevle'nin böyle sık sık iktidarı kaybetmesinin nedenleri arasında, onun kudretsizliği ve komşu devletlerin tamaı düşünülebilir. Nitekim bu devrin yazarlarından Keykâvus B. İskender, Kabusnâme'sinde Seyyide Hâtun'un uğradığı büyük bir güçlüğü, zekâsı ve güzel üslûbu sayesinde nasıl bertaraf ettiğini şöyle anlatmaktadır : Gazne Sultanı **Mahmud** B. Sebüktekin Rey hükümdarı Mecdüddevle'nin bir tâbi kılmak amacıyla **Seyyide Hâtun**'a elçi gönderip hutbe'nin kendi adına okunmasını, paranın gene kendi adına basılmasını istedi. Eğer bu teklifi kabul edilmeyecek olursa gelip, Rey'i alacağını ve Hâtun'u da yok edeceğini bildirdi. Elçi bu haberi Seyyide Hâtun'a verince o şöyle ce-

vap verdi : «Sultan Mahmud'a de, kocam Fahrüddevle hayatta iken, belki aklına gelir, Rey üzerine yürürsün diye daima düşünürdü. O ölüp de iş bana düşünce bu düşünce gönlümden kalktı. Dedim ki, Sultan Mahmud akıllı bir Padişahtır; bilir ki, onun gibi bir padişahın bir kadınla savaşa girmemesi gerekir. Çünkü arslan hem erkek olur, hem de dişi. Eğer gelirse ulu Tanrı bilir ki kaçmıyacağım ve savaşa kararlıyım. Çünkü şu iki şıktan biri olacaktır, ya zafer benim olur, ya yenilme bana düşer. Eğer zafer benim olur, yenersem, Sultan Mahmud'u yendim diye âleme mektuplar yazarım. Sen, yüzden fazla hükümdarı yenmiş bir sultan olduğundan bu benim için bir öğünç olur. Seni yendiğim şu anda bir kadının Sultan Mahmud'u kahredip yendiği âleme yayılır ve senin namın kaybolur. Senin için, bir kadın Sultan Mahmud'u yendi denilmesinden daha fena bir âr ve utanç olamaz. Eğer zafer sana nasip olursa, beni yenersen, senin için hiçbir nam ve öğünç olmayacaktır ve bunun üzerine zafer şiirleri söylenmez, çünkü kadın yenmekten nam ve öğünç hasıl olmaz». Bu haberi alan Sultan Mahmud, Seyyide Hâtun hayatta olduğu müddetçe bir daha Rey'e karşı bir harekete geçmemiştir. Fakat Seyyide Hâtun'un kuvvetli şahsiyeti ortadan kalktıktan sonra, Buveyhilerin Rey'de kalan bu emâreti çok geçmeden (1029) Gazneli Sultan Mahmud tarafından ortadan kaldırılmıştır[23]. Seyyide Hâtun'un nâibelik süresi 34 yıl sürmüştür.

(23) Kabusnâme, S. 221; ZAMBAUR, Généalogie, S. 44.

NÂİBE DAYFA HÂTUN

(HALEP'TE)

Eyyubîlerden melik Âdil'in kızı Dayfa, (Safiyye) babası daha Haleb vâlisi iken H. 582 - M. 1186 yılında Haleb kalesinde doğdu. Dayfa doğduğu sırada kalede misafirler bulunduğu için doğan çocuğa babasının, misafir anlamına gelen Dayfa adını verdiğini Kemâlüddîn İbn. al-Adîm ve Müneccimbaşı kaydediyorlar(24). Melik el-Âdil Seyfüddîn ebû Bekir Ahmed'in yerine geçen Melik Zâhir'in, önce Dayfa'nın kızkardeşi Gâziye Hâtunla, onun ölümünden sonra ise Dayfa Hâtun'la evlenmiş bulunduğunu gene ibn ül-Adîm'den öğreniyoruz (aynı sayfa).

Haleb Eyyubîlerinin hükümdarları arasında adını gördüğümüz Melik ül-Azîz, Dayfa'nın oğludur. Melik ül-Azîz'in kardeşi Sâlih'in yaşı büyük olduğu halde hükümdar olamayışının tek sebebi annesinin bir câriye olması idi. Melik Azîz ise Melik Âdil'in kızı olan bir prensten yani Dayfa'dan dünaya gelmişti(25).

Melik ül-Azîz ölmeden önce ümerayı oğlu Nâsır Yûsuf'a biat ettirmişti. 634 - 1236 da yani Melik ül-Azîz'in ölümünden hemen sonra Dayfa Hâtun yedi yaşlarında olan torunu Na-

---

(24) İbn ül-ADÎM, Histoire d'Halep, S. 190; MÜNECCIMBAŞI, II., S. 619.

(25) İBNİ HALLİKÂN, Vefâyât ül-Âyân, III., S. 183. Kahire 1948; EBU'L-FİDÂ, III., S. 171.

sır Yûsuf adına memleketi idareye koyuldu. 635-1237/8 yılında onu Haleb ile Hums prenslikleri arasındaki eski barışı yeniden kurmaya çalışırken ve bunun için de Kemalüddîn İbn ül-Adîm'i memur etmiş görüyoruz. Dayfa Hâtun verdiği kararları güvendiği iki Emîr vasıtasıyla infaz ettirirdi. Prensliğin bütün resmî evrakı Dayfa Hâtun'un elinden geçer ve gereken dâireye onun işaretiyle havale edilirdi. Altı yıl süren nâibliği sırasında ülkesini büyük bir ehliyetle idare etmiştir. Dayfa Hâtun 640 - 1242 Cemaziyulevvel'inin 11 inci günü öldü ve türbesi Haleb Kalesi içinde yapıldı. Torunu Nâşır Yûsuf bu tarihte 13 yaşında idi. İdareyi fiilen ve hukuken eline alabilmesi için erginleşmiş olduğuna dair şahidler gösterildi. Böylece bağımsız olarak tahta sahip olabildi.

NÂİBE GÂZİYE HÂTUN

(HAMA'DA)

Gâziye Hâtun Haleb Prensliğinin nâibesi olan Dayfa Hâtun'un yeğenidir. Yani Melik Kâmil'in kızı ve Melik Âdil'in de torunudur. Öte yandan Mısır Sultanı Melik Sâlih'in de kızkardeşi olmak hasebiyle, câriyelikten gelip bir zaman sonra Mısır Sultanlığına kadar yükselen, Şecer üd-Dürr'ün de görümcesidir. Gâziye Hâtun'un Hamâ kalesine gelişi 629 - 1231 yılına rastlar. Her halde onun Hamâ'ya gelişine sebep, Hamâ Prensi melik Muzaffer Mahmûd'la evlenmiş olmasıdır.

O, Melik Muzaffer'den üç kız, üç de oğul dünyaya getirdi. Bunların adları Melike Hatun, Dünya Hatun,..., oğulları ise Ömer (Küçük yaşta ölmüş) Melik ül-Mansûr ile el-Muzaffer Ali'dir.- Bu- sonuncusu- ünlü tarihçi- Ebû' l-Fidâ'nın babasıdır. Yani Ebû'l-Fidâ, Gaziye Hatun'un torunudur[26].

Kocası Melik Muzaffer öldüğü zaman oğlu Melik ül-Mansûr Hamâ'da onun tahtına sahip oldu, fakat yaşı küçük olduğu için vekâleten prensliği idare etmek Gâziye Hatun'a düştü[27]. Gâziye Hatun oğlu ergin çağa gelir gelmez, iktidardan çekilip, tahtı kendisine teslim etmiştir[28]. Ölüm tarihi 656 - 1258 yılı Zilkade'sindedir.

---

(26) EBU'L-FİDÂ, III., S. 196. Meşâhir ün-Nisa', II., S. 99; H. E. ELDEM, a.g.e. S. 95; ZAMBAUR, a.g.e., S. 97.

(27) Alâm el-Nisa', IV. S. 3; EBU'L-FİDÂ, III., S. 196.

(28) AYNÎ, İkd el-Cumân, S. 411.

Şimdi çeşitli müslüman ülkelerde hükümdarlık ve naibelik etmiş olan ve Türk olmayan kadınların bir listesini verelim :

Naibe SUBH (Endlüs Emevî devleti) .... 976 -

Naibe SEYYİDE HATUN (İran'da Rey'de) ...... 995 - 1029

Naibe SİTT ül-MÜLK (Mısır'da Fâtimî Devletinde) .... 1021 - 1024

Naibe ÜMM ül-MUSTANSIR (Mısır'da Fâtimî Devletinde) .... 1029 -

Naibe GÂZİYE HATUN (Hama'da) .... 1231 - 1251 arasında bir tarihte

Naibe DAFYA HATUN (Halep'te) .... 1236 - 1242

Hükümdar HATİCE SULTAN (Maldiv adaları) 1347/8-1379/80

Hükümdar MERYEM SULTAN (Maldiv adaları(1380 - 1383

Hükümdar FATMA DAİN SULTAN (Maldiv adaları) .... 1383 - 1388

Hükümdar SAFİYETÜDDİN TAC ül-ÂLEM

Hükümdar NAKIYYETÜDDİN NÛR ÂLEM (Açe sultanlığı) .... 1675 - 1678

Hükümdar ZEKİYETÜDDİN İNÂYET ŞAH (Açe sultanlığı) .... 1678 - 1688

Hükümdar ZİNETÜDDİN KEMÂLATŞAH (Açe sultanlığı) .... 1688 - 1699

Naibe KUDSİYE BEGÜM (Hindistan'da Bhopal'de) 1819-1837

Hükümdar İSKENDER BEGÜM (Hindistan'da Bhopal'de) -8168

Hükümdar ŞAH CİHAN BEGÜM (Hindistan'da Bhopal'de) .... 1868 - 1901

Hükümdar SULTAN CİHAN BEGÜM (Hindistan'da Bhopal'de) .... 1901 - 1926 (29)

(29) 1926'da oğlu için tahttan feraget etmiş 1930'da ölmüştür.

Buraya kadar Türk olmayan veya Türk oldukları kesinlikle bilinmeyen müslüman kadın hükümdar ve naibelere kısaca değindik. Şimdi bu kitabın asıl amacı olan müslüman devletlerde taht sahibi Türk kadınların ve naibelerin nasıl olup da iktidara geçtiklerini ve bu iktidarı nasıl kullandıklarını kaynakların aydınlattığı ölçüde göstermeye çalıştım.

Kolaylık olsun diye konuları tarih sırasına göre ele aldım. İşte bu sebeple, hakkında ancak birkaç sözden başka bilgiye rastlayamadığım **İnanç Hatun**'la Türk kadın hükümdar ve naibelerini tanıtmaya başlıyorum.

NAİBE İNANÇ HATUN

(ERMENŞAHLAR'DA)

Ermenşahlar devleti Selçuklu vâlisi Kutbüddîn İsmail'in bir Türk kölesi tarafından Ahlat'ta 1100 yılında kurulmuştur. Bu memlûkler burada yüz yıl kadar kaldalır. Devletin kurucusu Sekmân ül-Kutbî'nin gelini **İnanç Hatun,** eşi İbrahim'in ölümünden sonra oğlu II. Sekmân adına ülkeyi yönetti.

İnanç Hatun'un naibeliğinin ne zamana kadar sürdüğü ve ne gibi şartlar altında geçtiği ayrıntılarıyla bilinmiyor.

II. Sekmân 64 yıl hükümdarlıkta kaldı. Ölürken de devleti kölesi Beg-Timur'a bıraktı. Sekmân'ın bütün komutanları ve halk onu melik olarak tanıdılar, ama sonradan Selahüddîn Eyyubî Ahlat'ı ele geçiremeyince, o bundan çok gururlandı; parlak törenler tertipledi ve kendine sultan adını verdi. Ama damadı Hezar Dinârî tarafından katledildi[30].

(30) Bk. Deguignes, Hunların, Türklerin ve Moğolların Tarihi umumisi (H.C. Yalçın 1924 çevirisi3, IV., S. 235; Halil Ethem Eldem, Düvel-i İslâmiyye, Ermanşahlar.

SULTAN RAZİYYE

(HİNDİSTAN'DA)

İspanya'dan Endonezya'ya kadar üç kıta üzerine yayılmış bulunan müslüman devletlerde taht sahibi olan ilk kadın, Delhi Müslüman Türk Devletinin sultanı Raziyye Hatun'dur.

Kuzey Hindistan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Delhi (Dihli), Raja Prithvi'nin kurduğu ve bu adı taşıyan yedi şehrin en eskisidir. Bu şehir, Gûr hükümdarı Şahabüddîn Mehmed bin Sâm'ın kölelerinden olan Emîr Kutbüddîn Aybek tarafından 584/1188-9 yılında feth olunmuştu[31]. Aybek, Şahabüddîn Mehmed (Muizzüddîn Mehmed)'in 602/1205-6'da ölmesinden sonra Delhi'de resmen bağımsızlığını ilân etti ve Muizzüddîn Mehmed'e nispetle kurduğu hanedana Muizziyye adını verdi. Böylece Hindistan'ın **Rantabur, Gvalyor** = Biyana, **Benares, Ecmir, Patan, Kalincar, Bengal** gibi önemli bölgeleri Türk ve Müslüman hâkimiyetini tanımağa mecbur oldu ve İslâmlık bu yerlere daha kuvvetle yerleşme imkânını buldu.

1210 yılında Aybek, birgün çögen (Çevgân) oynarken attan düşüp ölünce, Hindistan Türk sultanlığının başına oğlu Âram Şah geçti. Fakat uzun zaman hükümdarlık yapamadı. Aynı yıl tahttan indirilerek idam edildi; Kutbüddîn Aybek'in kölesi ve damadı olan **İltutmuş «Şems üd-Dünya v'ed-Dîn»** hükümdarlık unvanını alarak tahta geçti[32].

---

(31) İbni Battuta 584 yılının, Delhi büyük camiinin mihrabında kayıtlı olduğunu bizzat görmüş. II. S. 34.

(32) Hasan Nizamî, Tac ül-Meâsir fi't-tarih, Ayasofya nus., vr. 222. b.

Gazne Sultan **Tacüddîn Yıldız** da kendisine **çetr** gönderdi. Aslında hiç de ihtiyaç olmadığı hâlde bu hanedan sembolik olarak Gûr sultanlığına böyle bir bağlılık gösterirdi. Her hâlde hem Gazne hem de Delhi tahtı için bu, mânevî bir kuvvet teşkil etmekteydi.

1 — ŞEMSİYYE HANEDANI : İltutmuş[33] tahta geçeceği sırada ve bundan sonra birçok güç işlerle karşı karşıya kalmıştı : daha İltutmuş Delhi tahtı için iktidarsız Âram Şah ile çarpışırken, **Uç**'da Aybek'in ikinci damadı **Kabaca,** Multan ve denize kadar uzanan Sind bölgesini, Lahor ve Pencab'ın büyük kısmını, Serhind ve Sütlec ırmağının güneyindeki yerleri eline alarak büyük bir devlet kurmuştu. Bir yandan da **Harezm Şah Mehmed**'in Gazne'yi alması ve sınırlarını Hindikuş dağlarının güney eteklerine indirmek istemesi üzerine **İltutmuş**'un metbuu sayılan Tacüddîn Yıldız, Uç üzerine yürüyerek burayı sahibi olan Kabaca'nın elinden aldı; bununla da kalmıyarak Delhi üze-

---

(33) Bu adı, incelememiz sırasında Hasan Nizamî gibi olayların içinde yaşamış bir tarihçinin kitabının bazı yazma nüshalarında İletmiş, bazılarında ise İltutmiş şeklinde gördük. Horovitz, The İnscription of İltutmish (Epigraphia İndo - Moslemica, 1911 - 12) ve Elliot - Dowson, History of İndia'nın fihristinde «Şemsüddîn Altamış» şekillerinde yazmışlardır. Bunlardan hangisinin doğru olduğu, Fuat Köprülü ile Hikmet Bayur arasında bir tartışmaya yol açmıştır, bk. Belleten, S. 56. s. 567 - 588. Hikmet Bayur'un iddiasının aksine, gene kendisi tarafından aynı makalede yayınlanan kitabe ve para fotografileri bize İltutmuş şeklinde okumanın daha doğru olacağı kanısını verdiği gibi, aynı yüzyılda yazılmış olan şu beyit de :

آن شهنشاهی که خاتم بذل و رستم کوشش است

ناصر دنیا و دین محمود بن التمش است

(Tabakat-ı Nâsırînin Pencab Üniversitesi tarafından 1954'de tertip edilen yayınının notlar kısmında S. 830 - 31) hükümdarın adının İltutmuş olduğunu göstermektedir.

rine akın etmeye kalkıştı. Değerli bir asker olan İltutmuş, Tacüddîn Yıldız'ı Tarain'de bozguna uğrattıktan sonra yaralı bir hâlde esir alıp **Badaun**'da 1215'de öldürttü. Böylece hükümdarlığını sağlamlaştırmış olan İltutmuş'un kurduğu sülâleye, hükümdarlık unvanı göz önünde bulundurularak **«Şemsiyye»** adı verildi.

İltutmuş bu başarıdan iki yıl sonra Kabaca'dan **Lahor**'u aldı. Bundan sonra **Cengiz Han**'ın dehşet veren akınından kaçan Celâlüddîn Harezm - Şah'ın Delhi topraklarında yeniden bir hükûmet kurmak isteklerine, gerek barışçıl, gerek savaşçıl yollardan yürüyerek ustalıkla karşı koydu(34).

1226-7, Rantabur, Mandevar ve Bihar'ın alınışıyla geçti. 1230-1'de Kabaca'yı ortadan kaldırdığı için arkasında tehlike kalmıyan **İltutmuş** bütün Bengal'i kolayca ele geçirmeğe muvaffak oldu. Böylece yukarıda eyaletlerini saydığımız Kabaca'nın ülkesi ile Bengal ve Bihar bölegsini de Delhi Türk sultanlığına kazandırmış oldu. Halife tarafından da 1229 yılında Hind sultanı ve ele geçirdiği ülkelerin hükümdarı tanınıp «Es-Sultan ül-Muazzam Nâsiru Emîr il-Müminin» unvanlarıyla taltif edildi. Halife'nin gönderdiği hil'at, elçileri tarafından kendisine getirildi. Artık Delhi Türk ve Müslüman devleti Halife tarafından da resmen tanınmış oluyordu.

Cesaret ve bahadırlığı kadar, ilim ve sanat adamlarına verdiği değerle de tarihe iyi bir ad bırakmış olan İltutmuş, Aybek'in ölümünden sonra Hindular'ın eline geçen Gvaliyor'u 1232'de geri alıp(35) **Tabakat-i Nasırî** yazarı **Minhacüddîn**'i oraya Kadı, İmam ve bütün şer'î işlerin başı

(34) Hikmet Bayur, Hind Tarihi, I., S. 278; Halil Ethem, Düvel-i İslâmiyye, S. 459.

(35) Hasan Nizamî, Tac ül-Meâsir, Ayasofya nus., vr. 156 b.; Feth-i Gvalyor'a bakınız.

tâyin etti[36]. 1234'de, **Malva, Bilsen** ve **Ucceyn**'i de fethedip başkenti **Delhi**'ye dönen Şemsüddîn İltutmuş orada büyük bir **Karmatî** ayaklanması ile karşılaştı; hattâ saltanatı onun elinden almak için bir cuma namazı sırasında kendisini öldürmeye teşebbüs ettilerse de, o kalabalığın içinden kaçıp kurtulmasını bildi ve bu hareketlerin pek çok isyancı katlettirmek suretiyle Karmatîlere pahalıya maletti[37].

Adaleti ile ün almış bulunan Şemsüddîn İltutmuş her ne kadar ünlü Selçuklu veziri gibi «Nizam ül-Mülk» unvanını taşıyan bir veziri[38] devlet işleri ile vazifelendirmiş ise de, halkın haklarının çiğnenememesi için adalet işleriyle doğrudan doğruya kendisi, gece gündüz demeden, teşrifat aramadan uğraşmakta idi[39]. O, saltanat sürdüğü topraklarda mazlûmların renkli elbiseler giymelerini emreder, atla şehri dolaşır ve bunların dertlerini dinlerdi. Daha sonra sarayının kapısına mermerden iki arslan heykeli koydurup boyunlarına da iş saihplerinin gece yarısı bile olsa, kendisini çağırabilmeleri için çanlar astırmıştı. Hakları çiğnenen veya tecavüze uğrayan kimseler her arzu ettikleri saatte hükümdarlarına doğrudan doğruya bu şekilde baş vurabilirlerdi.

2 — RAZİYYE HATUN'UN VELİAHD SEÇİLMESİ, İLTUTMUŞ'UN ÖLÜMÜ : Semsüddîn İltutmuş'un hükümdarlık için en iktidarlı olan oğlu Nâsirüddîn Mahmud, Bengal valisi iken, ölmüştü. Diğer oğullarından hiçbirisi[40] kızı

(36) Tabakat-i Nâsırî, S. 156'da 635 Hicrî yılında da Raziyye Sultanın hizmetine girmiştir.

(37) Hikmet Bayur, a.g.e. I. S. 281.

(38) Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, II., S. 604.

(39) İbni Battuta, II., S. 36.

(40) İbni Battuta, II., 36'da Sultan İltutmuş öldüğünde geriye üç oğul bıraktı. Bunlar Rüknüddîn, Muizüddîn, Nâsırüddîn idiler diyor.

Raziyye Hatun gibi akıllı değildi. Âdil, halkı seven ve hükümdarca tavırlara sahip bulunduğunu sezdiği kızı Raziyye'yi, İltutmuş 1232'de Gvalyor kalesini alıp Delhi'ye döndüğü zaman, vezir ve emîrlerinden birkaçını çağırtarak saltanat tahtı için veliahd tâyin ettiğini haber verdi. Bu iş için bir karaname hazırlamasını da **Tac ül-Mülk Mahmud'a** emretti[41]. Böylece, bizim bildiğimiz, müslüman kadın hükümdarlardan yalnız Sultan Raziyye, tahta çıkmanın üç yolundan **«Ahd»**, yânî başta bulunan hükümdarın önceden tâyin yoluyla hükümdarlığa aday gösterilmiştir.

Bu kararname hazırlanırken, sultanla teması olan, bazı nüfuzlu devlet memurları ondan, rüşde ermiş oğulları dururken, kızı **Raziyye**'yi Müslüman Hind Sultanlığı'nın başına veliahd yapmaktaki sebebin ne olduğunu sordular. Hükümdarın bu husustaki kararının ve hazırlatmakta olduğu kararnamenin kendilerine pek uygun görünmediğini açıkladılar. Sultan İltutmuş onlara, oğullarının içki ve gençlik eğlenceleriyle vakit geçirdiklerini, bunların hiçbirinin memleket işlerini idare edemiyeceklerini, ama ileride, Raziyye hükümdar olunca, onu veliahd tâyinindeki isabetin iyice anlaşılacağını söyledi.

Raziyye, kırallar için gereken üstün vasıfların hepsine erkeklerden çok sahip, savaşçı olduğu kadar bilginleri seven ve koruyan, cesur, iyi huylu bir kadındı. Annesi **Türkân Hatun** da haremin en yüksek ve nüfuzlu kadınlarındandı; fakat **İltutmuş**'un 1235-6 yıllarında yukarı Pencab'da Kakar'lar (Hohar'lar) a karşı giriştiği savaştan hasta olarak dönmesi ve aynı yılda ölmesi, Türkân Hatun'un kuması olan, **Rüknüddîn**'in annesi, **Şah Türkân** ile aralarının

(41) Tabakat-ı Nâsırî, II., S. 637; Hoca Nizamüddîn Ahmed, Tabakat-ı Ekberî, I., S. 65; Mirhond, IV. S. 217.

açılmasına vesile oldu[42]. Askerî ve idarî kabiliyeti yanında merhametli, cömert ve âdil olması yüzünden sarayına **«Derbâr-ı Şemsî»** adı verilen Şemsüddîn İltutmuş'un ölümü üzerine emîrler iki gruba ayrıldılar.

3 — RÜKNÜDDÎN'İN KISA SÜREN SALTANATI VE RAZİYYE'NİN TAHTA ÇIKIŞI : Bu iki gruptna biri, veliahd Raziyye'nin tahta geçmesini isterken, diğeri de İltutmuş'un son Pencab seferinden hasta bir hâlde döndüğü sırada, Lahor vâlisi bulunan oğlu Rüknüddîn Firûz Şah'ı Delhi'ye beraberinde getirdiğini, bununla Raziyye'yi değil Rüknüddîn'i sultan olarak tanımalarını ima etmek istediğini öne sürüp **Rüknüddîn Firûz Şah**'ı, annesi Şah Türkân'ın da gayretleriyle, tahta çıkarmışlardı[43].

Çok geçmeden Şah Türkân eski ortaklarıyla onların çocuklarına zulmetmeğe koyuldu. İlk olarak İltutmuş'un oğullarından **Kutbüddîn**'i kör ettirip öldürttü[44]. Rüknüddîn'in içki ve eğlenceye son derece düşkün ve lâubalî oluşu da onun işine geldi. Devletin bütün idaresini kendi elinde topladı. Az sonra, vilâyetlerin çoğundaki vâliler, bu arada İltutmuş'un oğullarından Gıyasüddîn Mehmed, ayaklanmaya ve bazı vergilere el koymaya başladılar[45]. Bu arada **Melik Seyfüddîn** adındaki Türk de **Pencab**'a girmişti. Sıkışık duruma giren hükümdar artık mecburî olarak eğlencelerine bir fasıla verip, ayaklananların üzerine yürü-

(42) Tabakat-i Nâsırî Lahor baskısı, S. 93.

(43) Hikmet Bayur, a.g.e., I., S. 282.

(44) İbni Battuta, II., S. 36'da Rüknüddîn tahta oturunca kardeşi Muizzüddîn hakkında zulüm ve gadr ile işe başladı, bunun üzerine Raziyye onu katlettirmeyi düşündü. Halbuki Hikmet Bayur, I., S. 282'de bunu Kutbüddîn Mehmed olarak göstermektedir.

(45) Tabakat-i Nâsırî, S. 94; Hikmet Bayur, a.g.e., I. S. 282; Müneccimbaşı, II., S. 604; Mehmed Zihnî, Meşahir ün-Nisâ, I. 233.

mek için asker ve emîrlerinin başında Delhi'den çıktı; fakat pek cömert ve iyiliksever bir insan olmasına rağmen, taraftarlarından bir kısmı kendisini terkedip âsîlerden yana oldu. Bu sırada Delhi'de bulunan Rüknüddîn'in ablası, eski veliahd **Raziyye** ile **Şah Türkân**'ın arası açılmış ve **Şah Türkân**'ın **Raziyye**'yi öldürteceği dedikoduları şehirde yayıldığından, **Raziyye** taraftarları iyice hazırlanmışlardı. Bu tarihte Gvalyor kadılığını yapmakta olan **Minhacüddîn**'e göre (Tabakat-i Nâsırî, Lahor, S. 93) Rüknüddîn'in annesi, **Raziyye**'nin üzerine yürümüş, ama Delhi halkı ayaklanarak Şah **Türkân**'ı sarayına sığınmaya mecbur etmişti. Rüknüddîn, Giylû Gehrî' (کیلو کهری) ye vardığında, Şah Türkân esir edilmiş, ordunun en gözde kuvvetleri başkente gidip **Raziyye**'ye bîât ettikten sonra kendisin tahta oturtmuşlardı. **Raziyye** tahta geçer geçmez, Türk taraftarlarından bir kısmını ve bazı emîrlerini, **Rüknüddîn**'i yakalamaları için Giylû Gehrî'ye yolladı. Beyler Rüknüddîn'i esir edip Delhi'ye getirdiler ve yeni hükümdarın emri ile kollarını bağlayıp hapse atılar. O orada iken hakkın rahmetine kavuştu (8. Rebî ülevvel 634/1236).

Halbuki İbni Battuta'da(46). **Raziyye** Hatun'un tahta çıkışı olayı aşağıda açıklıyacağımız biçimde anlatılmaktadır : Rüknüddîn anası Şah·Türkân'ın tesiriyle kardeşlerine zulmetmeğe başladı. Bunun üzerine Raziyye adındaki kız kardeşi onu idam ettirmeği aklına koydu. Bir gün Rüknüddîn câmide iken Raziyye mazlûm elbiselerini giyip **«devlethane»** denilen eski kasrın damına çıktı; ahaliye görünüp damın üzerinden : **«Kardeşim Rüknüddîn erkek kardeşimizi yok etti** (Muizzüd'dn veya Kutbüddîn Mehmed). **Şimdi de benim vücudumu ortadan kaldırmayı düşünmektedir»** diye bağırdı ve babasının adâletini, cömertliğini,

(46) İbni Battuta, II. S. 36.

hayırseverliğini, halka dağıttığı bahşişleri onlara hatırlattı. Bunun üzerine topluluk mescitte bulunan Sultan Rüknüddîn'i yakalayıp Raziyye Hatun'un karşısına getirdiler. **Raziyye**'nin : «Kaatil katlolunur» demesi ile Rüknüddîn kardeşinin kaatili olmak sıfatıyla idam edildi.

Öteki kardeşleri küçük olduğundan, emîrler ve halk, oybirliği ile Raziyye'yi saltanat tahtına oturttular (634/1236). Görülüyor ki, **Raziyye «Ahd»** yoluyla tahta çıkamayınca **«Galebe»** yoluyla hakkını elde etmişti.

Sultanlığı ancak altı ay 28 gün süren **Rüknüddîn**'i düşüren başlıca sebep, onun devlet işlerine karşı ilgisizliği, çalgıcı ve oyunculara yüz vermesi, rağbet göstermesi, sarhoşken file binip çarşı pazar gezdiği yerlere altın ve gümüş saçması ve fil bakıcılarını aşırı derecede zengin etmesidir. Cinsî sapıklarla da ilgilenmesi ona, bir canlıya eziyet etmiyecek kadar merhametli olmasına rağmen, saltanatını ve hayatını kaybettirmişti [47].

4 — RAZİYYE HATUN'UN SALTANATI, ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ : 1236'da sultanlık tahtına çıkan Raziyye, Şemsiyye hanedanının, kardeşi Sultan Rüknüddîn zamanında ihmale uğramış yahut büsbütün ortadan kalkmış gelenek ve kaideelrini yeniden canlandırdı, adâleti ele aldı. Halka karşı pek cömert davrandı [48]. Salnatanın ilk yıllarında bastırdığı paraların üzerine de **«Umdet ün-Nisvân Melike-i** zaman Sultan Raziyye binti Şemsüddîn İltutmuş = عمدة النسوان ملكة زمان سلطان رضيه بنت شمس الدينا يلتتمش diye yazdırdı. Ayrıca «Raziyyet üd-Dünya v'ed-Dîn = رضية الدنيا و الدين ve «Belkîs-i cihan» ünvanlarını da taşıyan bu seçkin kadın, tahta geçer geçmez uzun ve yorucu çarpışmaları gerekti-

(47) Tabakat-i Nâsırî, S. 94; Müneccimbaşı, a.g.e., II., S. 604.
(48) Tabakat-i Ekberî, I., S. 65; Tabakat-i Nâsırî, II., S. 639.

recek olaylarla karşılaştı[49]. Bunların en önemlilerinden biri, görünüşte dinî taasuptan ileri gelmiş olan **Nur - Türk** ayaklanmasıdır. **Nurüddîn** adındaki bir **Türk** tarafından harekete getirilmiş olan Hindistan'ın **Karmatîler** ve **Melâhide** zümresi, Sind bölgesinden, Con ve Ganj Irmakları kıyılarından gelerek Delhi'de toplandılar. Gizlice birbirlerine sadık kalmaya yemin ettiler. **Nur - Türk** etrafına adam toplayıp vâzetmekten hoşlanan, kültürlü sayılabilecek bir adamdı. Halkı **Ebu Hanife** ve İmam Şafiî mezheplerinin bilginlerine karşı kışkırtır, onları **«Mürcie»** denmiş gibi gösterirdi. Nurüddîn'in kışkırtmaları ile iyice hazırlanmış olan taraftarları 634 - 1236 Recep ayının altıncı Cuma günü Delhi şehrinde, **«Cami-i Mescid»e** kılıç ve kalkanlarla silâhlanmış olarak girdiler. Sayıları bin kişiyi bulan kuvvetler iki kola ayrıldılar. Birisi kuzey kapıdan, Yeni Hisar tarafından, ötekiler «Bâzar-i Bezzâzân» dan geçerek «Cami-i Mescid» zannıyla Muizzî medresesine girdiler. Her iki kol da Müslümanların üzerine atıldılar. Baskına uğrıyan halkın bir kısmı kılıç darbeleri, bazıları da kalabalığın ayakları altında şehit oldular. Bu merhametsizce hücum üzerine Delhi'den feryatlar yükseldi. Nasırüddîn Eğitim, Emir Şair, İmam Nâsırî ve başkentin savaşçı erkekleri zırhlarını giyip gözlerini kan bürümüş âsi Karmatlar üzerine saldırdılar. **Cami-i Mescid**'in damında bulunan Müslümanlar da ellerine geçirdikleri taş ve tuğlaları fırlatark bu bastırma işine katıldılar. Sonunda pek çok **Nurcu Karmat** kılıçtan geçirilerek ayaklanma önlendi.

Sultan Raziyye, fırsatçıların Delhi'de alevlenen ayaklanmasını böylece bastırdığı bir sırada, memleketin veziri olan **Nizam ül-Mülk Cüneydî** de kendisi gibi Raziyye'yi istemiyen **Melik Alâüddîn Cânî, Melik Seyfüddîn Kûcî, Me-**

(49) Hikmet Bayur, a.g.e. I. S. 285.

lik İzzüddîn Kebir Han Ayaz, Melik İzzüddîn Mehmed Sâlârî ile birlik olup Delhi kapılarına dayanmıştı. Bunların muhalefetlerinin uzaması üzerine **Sultan Raziyye** Avad (Oud) derebeyi olan **Melik Nusretüddîn Tâyesâî** (Muizzî)'ye kuvvetleriyle birlikte Delhi'ye hareket etmesi emrini verdi. **Nasretüddîn,** Ganj ırmağını geçip Delhi'ye yaklaştığı sırada Raziyye'nin düşmanları ansızın ona hücum edip esir aldılar. Sadık ve hasas tabiatlı Melik buna dayanamayıp kederinden öldü ([50]). Hasım meliklerin Dlehi kapısındaki kuşatması çok uzun bir zaman sürdü, ama Sultan Raziyye bundan yılmadı; hazırlığını tamamlayıp Delhi'den dışarı çıktı. Otağı humâyununu Cemne ırmağı kenarında bir yere kurmalarını emretti. Kendinden yana olan melikler ile kendine düşman olan melikler arasındaki savaşı buradan idare etti. Sonunda bol menfaatler vâdinin cazibesine kapılarak gizlice Sultanın tarafına geçmiş olan Melik İzzüddîn Mehmed Sâlârî ile Melik İzzüddîn Kebir Han Ayaz bir akşam hükümdarlık çadırının önünde Sultan Raziyye ile buluşarak aşağıdaki şartlar içinde anlaşmaya vardılar : Bu iki Emîrin ince buluşları ile Melik Cânî, Melik Seyfüddîn Kucî ve Nizam ül-Mülk Mehmed Cüneydî isyanın bastırılabilmesi için çağrılacak, muhafaza altına alınacak ve hapsedilecekti ([51]).

(50) Tabakat-i Ekberî, S. 66'da onun esasen zayıf bir adam olduğu kaydedilmiştir; Tabakat-i Nâsırî'yi yayınlamış ve ingilizceye çevirmiş olan Raverty (S. 640) «Raziyye onu yardımına çağırdığı zaman, esasen hastalıktan muztarip olduğu anlaşılıyor» demektedir.

(51) Hikmet Bayur, a.g.e. I., S. 283. Bu konuda beylerin arkadaşlarına hile hazırladıklarını değil, Raziyye'nin bu hissi uyandırıp dedikodu yaptırdığını yazmakta ise de, Tabakat-i Nâsırî (I. 640) ve Tabakat-i Ekberî (S. 66) de beylerin arkadaşlarını hapsettirmek için Raziyye Sultanla anlaşma yaptıkları açıklanmıştır.

Düşman melikler durumu haber alınca karargâhlarını bırakıp kaçtılar. Raziyye'nin süvarileri onların arkalarını bırakmadılar. Melik Seyfüddîn Kûcî ve kardeşi Fahrüddîn, Sultanın süvarilerinin eline düştüler; sonunda hapiste öldürüldüler. Melik Alâüddîn Cânî de Nakavan denilen bir köyde öldürüldü, başı Delhi'ye getirildi.

Nizam ül-Mülk Cüneydî, **Sir-Mur-Bardar** tepelerine çekildi; bir müddet sonra orada öldü. Bu şekilde duruma hâkim olan Sultan Raziyye, vezirlik makamını eski Nizam ül-Mülk'ün vekili olan **Hoca Mühezzeb**'e verdi. O da aynı şekilde Nizam ül-Mülk unvanını aldı. Sultan Raziyye'nin takdirini kazanan **Melik Seyfüddîn Aybek** ordu kumandanlığına getirilerek **Kutluk Han** adını aldı. Ayrıca hizmetlerinden ötürü **Melik Kebir Han Ayaz**'a da Lahor bölgesi ikta olarak verildi. Böylece Sultan Raziyye'nin barışa kavuşan devletinin kudreti geniş ölçüde yayıldı; Laknavati'den Dival ve Damrilah'a kadar bütün melik ve emîrler ona bîat ve itaat ettiler([52]).

Pek kısa bir zaman sonra, ordu kumandanı olan **Melik Seyfüddîn Aybek** öldü. Sultan Raziyye bu sefer ordunun kumandasını Ali Gûrî'nin oğlu Melik Kutbüddîn Hüseyin'e verip Sultan İltutmuş'un ölümünden sonra, uzun bir zaman kuşatılmış olan Rantabur kalesini kurtarmakla görevlendirdi. **Melik Kutbüddîn Hüseyin** kuvvetlerinin başında **Rantabur**'a hareket etti. Kalede kapalı kalan Müslüman emîrleri kurtardı. Oradaki tahkimatı yıktı; sonra da **Delhi**'ye döndü([53]). Kalenin muhafazası ile ilgilenmedi([54]).

---

(52) Tabakat-i Nâsırî, I., S. 641.

(53) Raverty bu kalenin hemen sonra Hindû'lar tarafından restore edilmiş olduğunu, bundan da Rantabur'un gene Hindû'ların eline geçmiş bulunduğunun anlaşıldığını yazmaktadır (Tabakat-i Nâsırî, I. S. 642. not. 1.).

(54) Tabakat-i Ekberî, S. 66.

Kudretli Sultan İltutumş'un Türk kölelerinden olan **Melik İhtiyarüddîn Altuniyye** (Altunaba), şerbetçibaşılık, otağbaşılık vazifelerini sadakatle yaptığından, Sultan Raziyye'nin itimadını kazanıp Pren iktaı ile Taberhind kalesini elde etmeğe muvaffak olmuştu. **Raziyye, Melik İht.-yarüddîn Aytekin'**i de Emîr-i Hâcib'lik payesiyle yükseltti. Fakat Türk beylerine bağışladığı bu payelerin yanı sıra **Melik Cemalüddîn Yakut Habeşî**'ye emir ül-ümerâ unvanını vermesi ve hizmetlerinden memnun kalması, öteki Türk emîrlerinin hasedini uyandırdığından, bunlar Raziyye Sultan için birer tehlike olmaya başlamışlardı; zira devletin bütün büyük makamları ve vilâyetleri **İltutmuş**'un satın aldığı Türk kölelerin elinde bulunuyor ve bunlar, menfaat yüzünden aralarında çekişseler bile, kendilerine yöneltilen tehlike karşısında tek kuvvet hâline gelebiliyorlardı. Bu durum karşısında Sultan Raziyye kadın elbiselerini çıkarıp erkek elbiseleri giydi, böylece halk arasına çıktı[55]. Yanından yay ve tirkeşi (ok torbası) eksik etmiyen Raziyye, çoğu zaman fil ile dolaşırken halk kendisini açıkça görüyordu. Tabakat-i Ekberî'de Habeş Yakut'un onu koltuk altından tutarak binek hayvanına bindirmiş olmasının Türk Emîrler arasında kıskançlık ve dedikodu vesilesi teşkil

(55) Mirhond, IV., S. 217'de Raziyye tesettürü ve kadın elbiselerini bırakmış ve başına taç giymiştir dediği halde, asıl kaynaklar «saçlarını erkek biçiminde düzenledi. Başına külâh giydi ve tahta böylece oturdu» demektedirler. Müneccimbaşı ise (a.g.e., II., S. 604), Raziyye yüzüne nikap takardı demekte, belki bu yüzden Meşahir ün-Nisa'da da (I., S. 233) Raziyye'nin hâkimiyeti müddetince yüzüne nikap (peçe) tuttuğu ifade edilmektedir.

ettiği yazılı ise de Raziyye Sultan'ın çağdaşı olan **Minhacüddîn**'in kitabında bu cihet belki de ona hürmetsizlik olmaısn diye bahis konusu edilmemiştir[56].

Sultan Raziyye ile emir ül-ümerâ'lığa getirdiği **Yakut-Habeşî** arasında ihtimal ki, emîrlerinin iddia ettikleri yolda bir hususiyet yoktu. Ama sayısı kırkı bulan Türk Emîr, Melik ve Vâlilerin birbirlerine destek olan nüfuzunu kırma yolunda, Sultan Raziyye'nin bir Habeşî'yi üst makama tâyin ederek giriştiği mâsum poliiika ne yazık ki her ikisi için de acı sonuçlar hazırlamıştır.

XIII. Yüzyıla gelinceye kadar Hristiyan Batı Avrupa'sında örneği ender bulunan kadın hükümdarların İslâm dünyasındaki ilk ve en kudretli temsilcisi olan Sultan Raziyye ordularına Gvalyor üzerine yürüyüş emri verdi. Bu iş için onlara bol hediyeler ve bahşişler de dağıttı. Gvalyor kadısı olan Minhac-i Sirâç, Melik ül-Ümera Ziyaüddîn Cüneydî' diğer ümera ile birlikte müstahkem Gvalyor'dan dışarı çıktılar. 635/1238 Şabanının birinci günü[57]. **Raziyye** ayaklanmış olan **Gvalyor**'u ele geçirdi ve başşehri **Delhi**'ye döndü. Aynı ay içinde Sultan Raziyye bizim dayandığımız en önemli kaynağın yazarı **Minhac-i Sirac**'ı, Gvalyor kadılığına ek olarak Delhi'de **Nâsırîyye** medresesine tâyin etti. 637/1239-40'da Lahor beyi **Melik İzzüddîn Kebir Han Ayaz** isyankâr bir durum takındı. Sultan onun üzerine bir ordu yolladı, kendisi de arkasından gitti. Melik Kebir Han Ayaz, Raziyye'nin ordusu ile başa çıkamıyacağından uyuşma teklifinde bulunmak üzere bizzat ona geldi. Anlaşma gereğince Melik İhtiyarüddîn Karakuş Han Aytekin'in elin-

(56) Tabakat-i Ekberî. S. 67.; Tabakat-i Nâsırî, II., S. 643. Baranî, Tarih-i Firişte, I., 119. Her ikisi arasındaki münasebet Muhammed Bagir tarafından Lahore. Past and present (Lahore 1952) S. 73'de incelenmiştir.

(57) Tabakat-i Nâsırî, II., S. 643 v.öt.

de olan Multan eyaleti Melik İzzüddîn Kebir Han Ayaz'a devredildi. Bu anlaşmadan sonra Sultan Raziyye 637 Şabanının 19. perşembe günü gene başketine döndü.

İhtiras ve kıskançlık ateşi söndürülemiyen beylerden Taberhind hâkimi **İhtiyârüddîn Altuniyye** —ki **Raziyye,** Sultan olunca ilk olarak hem **Pren** hem de **Taberhind** iktalarını ona vermişti— isyan etti. Ne yazık ki, Emîr ve Meliklerin bazıları, bu arada Emîr-i Hâcib olan İhtiyarüddîn Aytekin, Altuniyye'nin bu ayaklanmasını desteklediler. Seferden döneli daha yirmi gün olmamıştı ki, Sultan Raziyye çok sayıda asker toplayarak başşehirden hareket etmeğe mecbur oldu (637 yılının 9. Ramazan çarşamba günü). Taberhind'e ulaştığı zaman Türk emîrler birden bire ona karşı cephe aldılar, ve (Ravzatussafa'nın ifadesine göre, IV. S. 217) onun ordu komutanı olan **Emîr Cemalüddîn Yakut-i Habeşî**'yi yakalayıp öldürdüler.

En sadık komutanını ve emîrlerinin bağlılığını kaybeden Sultan Razziye, sonunda âsi Melikler tarafından yakalandı; hapsedilsin diye Taberhind kalesine yollandı[58]. **Melik İhtiyârüddîn Altuniyye**'nin mesuliyeti altında **Sultan Raziyye**'nin hapsedilmiş olduğu haberi Delhi'ye ulaşınca, oradaki beyler, Sultan İltutmuş'un oğullarından **Muizziddîn Behram Şah**'ı tahta çıkardılar. Ordudaki beyler ise Delhi'ye dönünce, bunu ancak **İhtiyârüddîn Aytekin**'in saltanat nâibi olması şartıyla kabul edebileceklerini bildirdiler. Bu teklif kabul edildi. **Aytekin** durumunu daha da kuvvetlendirmek maksadıyla Behram Şah'ın kız kardeşi ile evlendi ve kapısının önünde nevbet çaldırmak ve her zaman bir fil bu-

(58) Tabakat-i Ekberî, S. 67 ve Tabakat-i Nâsırî, II., S. 643'de Taberhind'e yollandığı kayıtlı bulunduğu hâlde, Mirhond, IV S. 217'de Serhind'de hapsedilmiş olduğu yazılıdır. Bk. ayrıca, M. A. Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, Lahore, 1949. s. 203.

lundurmak gibi sultanlara mahsus teşrifatı uygulamaya kalkıştı[59]. **Emîr-i Hâcib** iken nâib olan **İhtiyârüddîn Aytekin**'in hükümdarlık kuvvetlerini böylece kendi elinde toplamaya çalışması Muizûddîn Behram Şahı kızdırdı. Bir gün onu sarayında katlettirip yerine **Bedrüddîn Sungur Rumî**'yi Emîr-i Hâcip yaptı. **Taberhind** vâlisi bulunan **İhtiyarüddîn Altuniyye** ise, Sultan Raziyye'nin esir edilişi üzerinden henüz bir ay geçemeden onunla nikâhlanıp evlenmişti. Bu da bize gösteriyor ki, kıta sayılabilecek kadar büyük bir ülkeyi nizam ve adâletle idare eden **Sultan Raziyye** için, boş yere dedikodu çıkmıştır. Raziyye sırtında yay ve ok çantası sınırdan sınıra koşarak **Hindû** akınarlını püskürtmekten, baş kaldıran Meliklerini yola getirmekten ve babasının devrindeki kusursuz idareiy hak ve adâleti ihyadan başka birşey düşünmüyordu. Sık sık ayaklanan Türk Emîrlerin nüfuzunu kırmak için önem verdiği **Cemalüddîn Yakut-i Habeşî**'nin bir kadın olan Raziyye'ye yakınlığı ise, tarihin bu müstesna kadınına sadakaten başka bir şeyle izah edilemez.

Bu kıskanç beyler keidilerine ve erkek hükümdarlarına en tabiî bir hak olarak tanıdıkları bu çeşit zaafları, gerçeklikten uzak bulunmakla beraber, Raziyye gibi cesur ve akıllı bir hükümdar için bağışlanmaz bir suç saymışlar, sayısız nimetlerini gördükleri iyi yürekli imparatoriçelerin en muhtaç bulunduğu bir zamanda onu yüzüstü bırakmışlardı. Hiçbir tehlikeden yılmayan Razziye ikinci defa Delhi tahtını ele geçirmek için sağa sola haberler yolladı. Altuniyye de Raziyye ile evlendikten sonra, onun dâvasını kendi dâvasıymış gibi eline aldı. Kehukehran (کهکهران), Catvan ve daha başka yerlerden bazı emîrler ile hatırı sayılır bir kuvvet topladılar. Bu sırada Sultan Muizzüd-

(59) Tabakat-i Nâsırî, farsça nushası, S. 153; Tabakat-i Ekberî, S. 67.

dîn Behram Şah'a tâbi olan **Melik İzzüddîn Mehmed Sâlârî** ile **Melik Karakuş** isyan edip Delhi'den çıktılar ve **Raziyye**'nin ordusuyla birleştiler. Raziyye bu orduyu Delhi üzerine yolladı. Behram Şah da karşılık bir orduyu küçük Melik Tekin idaresinde Delhi'den dışarıya gönderdi. Her iki ordu yolda karşılaştı. **Sultan Raziyye** mağlup oldu; Taberhind'e geri döndü. Biraz sonra dağılmış olan askerlerine çeki düzen verip savaşa istidatlı bir hâle getirdi; gene Delhi tarafına gitti. Üvey kardeşi olan **Behram Şah** bu defa **Melik Tekin**'i daha büyük bir ordunun başına geçirip Raziyye'nin üzerine yolladı. Her iki ordu **Kaytahl**'da karşılaştı. Askerî birliklerden bazıları **Raziyye** ve eşi **Melik İhtiyârüddîn Altuniyye**'yi gene terk etti. Bu yüzden 638/1240'da her ikisi de savaşı kaybettiler. 24 Rebi ül-evvel' de Altuniyye Mansurpur sınırında yakalandı; Raziyye ise Kaytahl'da esir düştü. Her ikisi 25 Rebi ül-evvel pazar günü şehid edildiler(60).

Sultan Raziyye'nin çağdaşı Minhacüddîn'in onun akıbeti hakkında bize verdiği bilgi bundan öteye geçmez. Fakat Tabakat-i Ekberî (S. 68), İbni Battuta ve daha sonraki tarihçiler onun Hindûların eline düşüp şehid edildiğini bildirmektedirler. İbni Battuta'ya göre (II., S. 37), Sultan Raziyye kardeşi Behram Şah'ın(61) Delhi'den yolladığı ordu ile çarpışıp savaşı kaybedince esir olmamak için kaçtı. Ama yollarda çok acıktı ve çok meşakkat çekti. Toprağı kazmakla uğraşan bir çiftçiye raslayınca, ondan

(60) Tabakat-i Nâsırî, farsça nushası, S. 153 ve Raverty tercümesi, II., S. 648'de yukarıda yazılı tarihleri kaydettiği hâlde, Tabakat-i Ekberî (S. 67) bu yılın 637/1239 olduğunu kaydediyor; Zambaur, Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islâm S. 287'de yanlış olarak Raziyye'nin ölüm tarihini 644/1246 olarak göstermiştir.

(61) İbni Battuta, II., S. 37'de yanlış olarak Raziyye'den sonra kardeşi Nasırüddîn'in tahta oturduğunu kaydetmektedir.

yiyecek istedi. Onun verdiği bir parça kuru ekmeği yer yemez, yorgunluktan hemen oracıkta uykuya daldı. O uyurken çiftçi ona bakıp erkek elbiselerinin altında mücevherlerle işlenmiş bir kaftan bulunduğunu ve Raziyye'nin bir kadın olduğunu görerek, sırf bu kaftanın kendisine sağlıyacağı paraya tama edip onu öldürdü; atını başka tarafa kovaladı, kendisini de hemen oracığa, kendi tarlasına defnetti. Sonra elbisesinin bir parçasını alıp çarşıya satmağa gitti. Çarşı halkı böyle kıymetli ve zarif işlenmiş bir elbise parçasının, fakîr bir Hindû rençber'in elinde bulunmasını şüphe ile karşıladığından, kendisini kadı huzuruna götürdüler. Orada bu zâlim ve ruhsuz rençber dayağı yiyince Sultan Raziyye'yi katlettiğini itiraf edip onu defnettiği yeri gsöterdi. Sultan Raziyye'nin cesedi çıkarılıp dinî merasim yapıldıktan sonra yine aynı yere bırakılmış, üzerine de bir kubbe inşa edilmiştir. Tabakat-i Ekberî'de bulunan ikinci bir rivâyete göre (S. 68), Raziyye'yi Behram Şah'a götürdüler, orada öldürüldü. İbni Battuta'nın Hindistan'da bulunduğu sıralarda, yâni Raziyye'den aşağı yukarı yüz yıl sonra, Raziyye'nin Con (Cemne) ırmağı kıyısındaki kabri bir ziyaretgâh imiş.

Sultan Raziyye'nin hükümdarlığı sırasında bastırmış olduğu bir başka parada şöyle yazılıdır:

فى عهد الامام المستنصر امير المؤمنين ، السلطان الاعظم جلالة الدنيا و الدين ملكه التمش ابنت السلطان نصرة امير المؤمنين .

Nümismat Wright[62], Raziyye'nin parasını bu şekilde okumuştur. Ancak ابنت السلطان kelimelerinin (التمش) adının soluna değil sağına getirnlerek okunması belki de daha doğru olur.

Yukarıdan beri askerî ve idarî kabiliyetlerini göstermeğe çalıştığımız Sultan Raziyye'nin bir de küçümsenmiyecek sanat istidadı vardır. Bu, Sultan Raziyyenin **Şirin-i Dihlevî** veya **Şirin-i Gurî** takma adlariyla yazmış olduğu şiirlerinde görülmektedir. **Mage-i Rahmanî**'nin **Perdeneşinân-i Suhengûy**'undan aşağıya aldığımız dört beyit onun bu kabiliyetinin açık bir delili sayılmak gerekir :

دردهان خود دارم عندليب خوش الحان ،
پيش من سخنگويان زاغ دردهن دارند .

Terc. : Ben ağzında hoş nağmeler yapan bir bülbüle malikim, bana nispetle diğer şiir söyliyenlerin ağızlarında karga vardır.

از ماست كه بر ماست چه تقصير دل زار ، آن كشته هما نا زغم بى سبب ماست .

Terc. : Bizim başımıza her ne gelirse hep bizdendir, biçare gönlün ne suçu var? O zavallı da bizim sebepsiz gamımızdan ölmüştür.

كنم (برم) به بركت پا چرخ تحت سلطانى دهم به بال (بباد) هما خذمت مكسرانى

Terc. : Ben ayağımın bereketi ile feleği saltanat tahtı yapar, Hüma'nın kanadını da sinekleri kovmak hizmetinde kullanırım.

بازآ شيرين منه در راه الفت كام خويش هان ولى نشنيده باشى قصۀ فرهاد را

Terc. : Ey Şîrin gel, muhabbet yoluna adım atma, bundan sakın. Sen yoksa bu yolda Ferhad'ın başına gelenleri işitmedin mi?

---

(62) Neslon Wright, Catalogue of the coins in the Indian Museum Calcutta. Oxford. 1907. II. S. 26.

Ali Ekber-Müşir-i Selimî'nin «Zenân-i Suhenver» adlı kitabında da Raziyye Hatun'un şu aşağıdaki beyitlerine rastlamaktayız (III., S. 156) :

نا دیده رخش چو مردم چشم   کردیم درون دیده جایش

Terc. : Onun yüzünü görmediğim hâlde, göz bebeği gibi, ona gözümün içinde yer verdim.

من نام ترا نشنیده میدارم دوست   نادیده ترا چو دیده میدارم دوست

Terc. : Ben senin adını işitmediğim ve yüzünü görmediğim halde gözüm gibi seni severim.

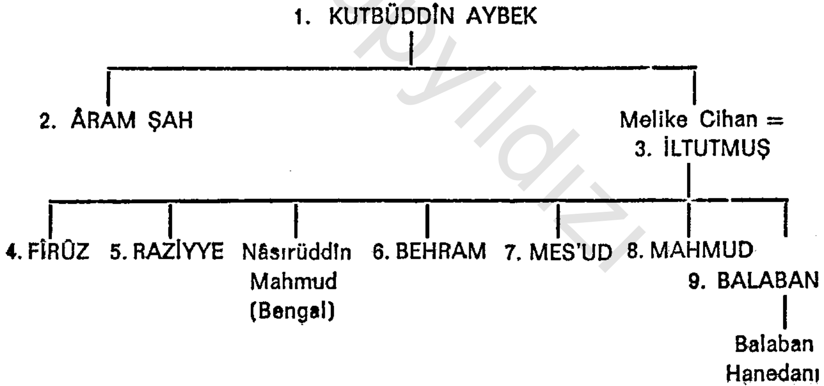
غلتیدن نور رخ خورشید جزاین چه ؟   بسمل شدهٔ تیغ نگاه غضب ماست

Terc. : Güneşin ışınlarının titremesi, bizim kılıç gibi olan gazaplı bakışımızdan korkuğu için değil de nedendir.

Sultan Raziyye dört yıla yakın bir zaman imparatorluk denilecek kadar büyük bir ülkenin idaresini fiilen ve resmen elinde tutmuş olan, memleketi için hayırlı, kudretli ve örnek bir hükümdardı. Raziyye'den sonra haris Türk beyleri, tahta geçen Behram Şah, İzzüddîn Balaban, Alâüddîn Mesud Şah ve Nâsırüddîn Mahmud zamanlarında da rahat durmadılar. Adlarını yazdığımız hükümdarlar, tıpkı Raziyye gibi bu Emîrlerin dayanışmasını kırma yolunda adımlar attıkça, onlar Delhi devletinde karışıklıklar çıkardılar ve arka arkaya iki sultanı tahtından indirip öldürdüler. Bir yandan beylerin isyanları, Moğol akınları, öte yandan Hindûlar'ın müdafaasız kalan bölgeleri ele geçirmeleri sonunda (1266) **Şemsiyye** hanedanı zayıflamış, asayiş bozulmuş, iktidar harem ağalarının ellerine geçmişti. **Nâsırüddîn Mahmud**'un sultanlığı sırasında haremağası Reyhan'ın terrörü, Delhi'yi o derec yıldırmıştı ki, **Kadı Minhacüddîn** bile birbuçuk aydan fazla evinden dışarıya çıkamaz olmuştu. Nihayet memleketin sınırları

Sultan İltutmuş'la kızı **Sultan Raziyye** zamanındaki genişliğini kaybetmiş bir hâlde yerini **Balaban** hanedanına bırakmıştır.

Böylece, Sultan Raziyye'nin hayatı ile ilgili ne biliniyorsa, burada hepsini, o günleri yaşamış ve görmüş olanların eserlerine dayanarak, ifadeye çalıştık.

ŞECER ÜD - DÜR

(MISIR'DA)

Ortaçağ Müslüman dünyasında hukukî olarak devlet idaresini elinde bulundurmuş hükümdar Türk kadınlardan, tarih sırasına göre ikincisi, Eyyubî soyundan **Melik Sâlih'**-in eşi **Secer üd-Dür**'dür (veya Şeceret üd-Dür). Müslüman Mısır tahtı gibi çok önemli bir tahtı ele geçiren Şecer üd-Dürr'ün sultanlar soyundan gelmediği hâlde, kadınları daima kafes arkasına hapseder sanılan Müslüman doğu ülkelerinin ortasında, nasıl olup da Mısır'a Sultan seçildiğini açıklamadan önce, Eyyubî hâkimiyetinin Mısır' da sona erişini görmemiz yerinde olur. Zira **Şecer üd-Dür** bu devlet ile Mısır Memlûk devleti arasında hâkimiyetin el değiştirmesine vasıta olmuştur.

1 — MISIR'DA EYYUBÎ SALTANATININ SONA ERMESİ : A) MELİK SÂLİH NECMÜDDÎN EYYUB : Melik Sâlih, Eyyubîler devletinin beşinci hükümdarı El-Kâmil'in en büyük oğlu idi. Melik Kâmil Haçlılar'a karşı yaptığı Suriye seferi uzadığından, bu oğlunu veliahd tâyin etmiş, kendisini Mısır'da temsil etmeği de ona bırakmıştı. 1229 da Melik Kâmil on yıl için Kudüs'ü terk etmek şartına bağlı olarak, İmparator II. Friedrich ile bir anlaşma yapıp Mısır'a döndükten sonra, oğlu Necmüddîn Sâlih ile olan münasebetleri, diğer oğlu Melik Âdil'in annesi yüzünden, pek can sıkıcı bir hâl aldı.

Melik Âdil'in annesi, kendi öz oğlu tahta çıksın diye, üvey oğlu Sâlih'in binden ziyade Memlûk'ü kendi şahsî hizmetine bağladığını ve daha babası hayatta iken, hükümdarlığı onun elinden çekip almak istediğini iddia ede-

rek, kocası El-Kâmil'i tahrike koyulmuştu. 1232 yılında Moğollar ve bunların akınlarından kaçan Harezmliler, el-Kâmil'in sınırlarını zorlamağa başlayınca, Melik Kâmil hem bu oğlunu Mısır'dan uzak bulundurmak, hem de akıncıları durdurmak gâyesiyle askerin komutasını **Melik Sâlih Necmüddîn** Eyyub'a havale edip onu Suriye'ye gönderdi. 1236'da ise ona **Hısn-Keyfa, Urfa** ve o sırada zaptedilmiş olan **Harran**'ı ikta olarak verdi. Fakat bu sınır memleketlerinde bir yandan Tatarlar'ın, bir yandan Harezmliler'in tehdidi altında Sâlih'in durumu rahat sayılamazdı. Gayretli bir yaradılışa sahip olan Sâlih, Harezmliler'le anlaştı ve babasının müsaadesi ile 1238'de bunları hizmetine aldı. Sincar ve Nusaybin de kendisine verildi. Böylece Sâlih doğuda kendisine hiç kimsenin dokunmaya cesaret edemediği bir prens oldu. Fakat aynı yıl içinde **Melik Kâmil,** Şam'da ölünce işler değişti. **Melik Âdil,** Kahire'de babasının halefi tanındı. Es-Sâlih Eyyub, Melik Kâmil'in ölüm haberini aldığı zaman Ratha'yı kuşatmakta idi. Hemen kuşatmayı kaldırdı; ama onun bu hareketi, hizmetindeki Harezmliler'in ganimet ümitlerini kırdığı için, muhalefette bulundular ve kendisini ele geçirmek istediler. O kaçtı; Selçuklu Sultanı **Gıyasüddîn** de onu esir etmek ve ona ait şehirlere sahip olmak istedi. Bu niyetle Diyarbakır'ı kuşattı; ama Suriye'li ve Mezopotamyalı prensler daha çabuk davranıp Sâlih'in şehirlerini aralarında bölüştüler. Musul hâkimi **Lu'lu**'da ona düşmandı ve kaçtığı **Sincar**'da onu kuşatmıştı. Fakat **Necmüddîin Sâlih** kendisine dost bir kadının mahareti ve yardımı sayesinde bütün güçlükleri ve düşmanlıkları yendi. Lu'lu'yu bozguna uğrattı; **Diyarbakır** kuşatmasını kaldırttı. Selçuklu sultanını da müthiş bir bozguna uğratı. Bu zaferler sonunda Mezopotamya'yı ele geçirdi. Bir yıl sonra (636/1238-9) bazı anlaşmalar yapıp **Şam**'a gitti. 637/1249-40'da **es-Sâlih Necmüddîn Eyyub** beşbin kişi ile

Şam'dan, Mısır'a yürümek üzere çıktı ve Nablus'a geldi. Amcası **İsmâil,** yardım vâdi ile onu aldatmış, **Hums** prensi ile anlaşarak, Sâlih'in askerlerini ondan ayırmaya muvaffak olmuştu. Bu entrikalar yüzünden Melik-Sâlih Eyyub hemen hemen yalnız kaldı. Bu arada **Kerek**'li Nâsır Dâvud'un (Sâlih'in amcazadesi) **Melik Âdil** ile arası açıldığından, **Sâlih** ile birleşmeğe gittiği sırada onu zayıf bulup esir etti[63]. Bu sırada II. Friedrich ile Melik Kâmil'in arasındaki anlaşma sona ermiş, fakat Hristiyanlar Kudüs'ü terketmeğe yanaşmamışlardı. Dâvud 21 günlük bir kuşatmadan sonra, şehri Haçlılar'dan geri aldı ve bütün istihkâmları yıktı (1239).

Mısır Sultan **Melik Âdil** ile doğudaki Eyyubî prensleri arasında uzun süren müzakereler bir sonuca bağlanamadı; ancak aynı yılın Ramazan ayında **es-Sâlih Eyyub** serbest bırakılınca **Dâvud** ile birlikte Kudüs'e gidip ikisi aralarında şöyle bir anlaşma imzalayabildiler: Mısır'ı **Melik Sâlih Necmüddîn Eyyub,** Suriye ve doğu vilâyetlerini de Dâvud alacaktı. Mısır sulatanının bu anlaşmadan duyduğu endişe, kendisini bunlar üzerine bir sefer açmaya mecbur etti. Fakat **Eşrefiyye memlûkleri** onu tahtından indirip Kahire kalesine yolladılar ve kısa bir tereddütten sonra Sâlih'i tahta geçirdiler (638/1240-41).

Zulkade'nin 14. Pazartesi günü tahta oturan **Melik Sâlih, Kal'a-i Cebel'i** işgal etmiş, kardeşinin kaybettiği malları toplamış, Mısır'ı imar etmiştir. **Ravza** kalesini bina etmiş, Yemen'e asker sevketmiş ve Mekke'ye de hâkim olmuştu[64].

O, her ne kadar Kerek hâkimi Dâvud'la yaptığı anlaşmaya göre Suriye ve doğu vilâyetlerine karışmıyacak

(63) Makrizî, Sülûk, I., S. 289.
(64) Makrizî, Hıtat, II., S. 236.

idiyse de verdiği sözü tutamadı: 1244'te Kudüs'ü aldı; hattâ daha sonra Şam'ı bile ele geçirdi. Böylece Halep ve Kuzey Mezepotamya toprakları hariç bırakılırsa, Salâhüddin Eyyubî'nin ülkeleri, **Melik Sâlih**'in elinde toplanmış oldu. Bütün bu başarrıları, Moğolların önünden kaçıp Suriye ve Mezopotamya'ya gelen Harezmli Türk kölelerden teşkil ettiği birliklerle elde edebilmişti. **Melik Sâlih'**-in daha Mısır sultanı olmadan satın aldığı bu köleler, o kadar çoğalmışlardı ki, kışlalara sığamadıklarından hükümdar onlara **Ravza** adasının en güney ucunda, Nil'in doğu kolunun boyunca geniş karargâhlar inşa ettirmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunların kışlaları müstahkem olduğu gibi, iki taraftan da Nil nehrinin kolları ile korunmakta idiler. Mısır'da Nil'e deniz demek olan **«el-Bahr»** denilir; **Necmüddîn Sâlih**'in bu geniş karargâhlarda oturan kölelerine de, bu yüzden, **«Bahriyye Memlûkleri»** dendi. Birçok sınıfları bulunan Memlûklerin her kolu, elbiselerinin üstüne işlenmiş, yahut altınla silâhlarının üstüne kakılmış işaretlerle birbirlerinden ayrılırlardı. Bu işaretler bazılarında **gül,** bazılarında da bir **kuş** idi. Renk renk kumaş bandlarla, birliklerin birbirlerinden ayırt edilmesi, daha sonraları Haçlılar'ın hoşlanıp taklit ettikleri bir örnek olmuştur.

Kölelerden teşkil edilen böyle bir ordu ve gene onlardan seçilmiş yüksek rütbeli kumandanlar, Mısır askerleri ve Suriye sakinleri tarafından hiç de hoş karşılanmadı. Çağdaş bir şairin bu husustaki şu sözleri bunu bize teyit edici bir delil olmuştur: «İhtiyatsız Melik, kartalların yuvasına akbabaları çağırıyorsun! Büyük Selâhüddîn'-in oğulları esirler satın aldılar. Kendilerin onlara satmak

için» ([65]). Şâirin hakkı var; gerçekten, bu satın alınmış kölelerin sayısı çoktu, iyi silâhlı idiler. Kuvvetlerini hissediyorlar ve bunu her şeikde kötüye kullanmaya hazır bulunuyorlardı. Hattâ velinimetleri olan **Melik Sâlih**'e karşı olsa bile! Nitekim **Melik Sâlih** 1248 yılında Halep hükümdarı **Nâsır**'a karşı bir sefer yapmak üzere Şam'a geldiği sırada, Fransa kıralı **Saint Louis**'nin Dimyat'a ayak bastığını öğrenmiş, hemen Eşmum ve Tanah'a inmişti. Fakat hasta idi. Onun hastalığı haberi ordusundaki disiplini gevşetti. **Melik Sâlih Necmüddîn Eyyub** 23 Kasım 1249'da Fransızlar'ın karargâhlarının karşısında Mansura'da öldü. Kardeşinin sonraki saltanatı 9 yıl 8 ay 20 gün sürmüştü. O sadece askerî olaylarla değil, dinî, ilmî ve mimarî sahada da kuvvet ve gayret sarfetmiş bir hükümdardı. Kahire'de **Sâlihiyye** medreselerini tamir ettirip burada **Mâlikî, Şâfiî, Hanefî** ve **Hanbelî** mezheplerinin okutulmasını emretmişti ([66]).

B) TURAN ŞAH : Melik Sâlih'in hayatta kalmış bir tek oğlu vardı : **Turan Şah.** Ama babası, gerektiği üzere, onu kendisine vâris olarak tâyin etmemişti. Bir rivâyete göre onu babası Hısn-Keyfa'ya göndermek istediği zaman o gitmek istememişti. Nahoş tipli bir adamdı! sarhoştu ([67]). Fakat ne olursa olsun, ondan başka vârisi bulunmadığına göre, yapılacak iş **Melik Sâlih**'in ölümünü Fransızlar'dan ve halktan saklı tutup **Turan Şah**'ı bir an önce **Hısn-Keyfa**'dan Mısır'a getirmekti. İşte bu tarihe kadar sadece, **Melik Sâlih**'in gözde eşi olan **Şecer üd-Dür,** bundan sonra bütün Mısır'ın, hattâ komşu Müslüman prenslikleri hayatı için önem taşıyan bir şahsiyet olmuştur.

(65) Marcel, M. J. Egypte depuis la conquête des Arabes jusqu'à la domination française, Paris. 1872, S. 155.
(66) Makrizî, Hitat, II. S. 236.
(67) Aynî, İkd ül-Cümân, Veliyyüddîn Ef. Ktb., Nu. 2391, IV. S. 307

Şecer üd-Dür Türk soyundan **Abullah**'ın kızı idi(68). **Melik Sâlih** onun eşsiz güzelliğini görüp cariye olarak satın almıştı. Kısa bir zaman sonra bu parlak güzelliğin altında bir deha saklı bulunduğunu gören hükümdar, ondan **Halil** adında bir de oğlu dünyaya gelince kendisini nikâhlayıp Mısır melikesi mertebesine yükseltmişti(69). Artık **Melik Sâlih** hayranı olduğu **Şecer üd-Dürr**'ü daima yanında ve sohbetinde bulundurmaktan büyük bir zevk duyuyordu. Hattâ o, amcazadesi **Melik Nâsır Dâvud**'un, Kerek'de kendisini esir tuttuğu sırada bile **Şecer üd-Dür** onunla birlikte gitmiş, o korkunç ve musibetli günlerde kendisini yalnız bırakmamıştı. **Melik Sâlih,** sultan olunca, birlikte Mısır'a gelmiş az sonra da 6 yaşındaki oğlu Halil'i kaybetmişti(70). 1249 yılında eşi **Melik Sâlih** öldüğü zaman da yanındaydı. Akıllı melike **Şecer üd-Dür,** Mısır tahtının, Fransızlar'ın **Dimyat**'ı işgal ettikleri bir sırada boş bulunduğunu ilân etmenin doğuracağı tehlikeleri çok iyi bildiğinden, hükümdarın ölüm haberini sakladı. Sadece emirlerin ileri geleneklerinden **Emîr Fahrüddîn Yunus bin Şeyh üş-Şüyuh** ile Sâlihiyye, Bahriyye ve Halka (Melik Sâlih'in muhafız memlûkleri) gurubunun lideri bulunan Tevaşî **Cemâlüddîn Muhsin'i** çağırtarak bu ikisine Sultan'ın öldüğünü haber verdi. Fakat bunun Fransız tehlikesine karşı gizli tutulmasını da emretti. Hükümdar için gereken dinî merasim bir kaç kişi arasında yapılıp sonradan Kahire'ye getirilmek üzere cesedi Cezire kalesine bırakıldı. Bundan sonra **Şecer üd-Dür,** Emîrleri dâvet ederek Melik Salih'in oğlu **Turan Şah**'ı kendine vâris tâ-

(68) Aynî a.g.e. IV, S. 307.
(69) İbni Tagriberdî, en-Nücum üz-Zâhire, VI., S. 373; Makrizî. Sülûk. I., cüz 2. S. 311; İbn ül-İmâd el-Hanbelî, Şezerat üz-Zeheb, V., S. 268.
(70) İbni Tagriberdî, a.g.e., VI. S. 373; Makrizî Sülûk, I., cüz 2., S. 361. E. d. İ., IV. S. 295.

yin ettiğini, **Emîr Fahrüddin Şeyh'i** de ordu komutanlığı ile vazifelendirdiğini, bunlara diğer umeranın bu şekilde biât etmelerini istediiğni bildirdi. Hepsi bu emre itaat edip biât ettiler(71). Halbuki **Melik Sâlih** kendisinin nâibi olan **Emir Husamüddîn ibni Ali**'ye : «Benden sonra memleketi Halife **Musta'sım Bilâh**'dan başka kimseye teslim etme» demişti(72).

Şecer üd-Dür, Hısn-Keyfa'dan gizlice çağırttığı **Turan Şah** gelinceye kadar, **«Sultan hastadır, kimse yanına giremez»** demiş, sultanın imzasını da taklit etmiş ve bir de ferman çıkartarak durumu idare etmişti. Bu fermanda Kahire'de oturan **Emir Husamüddîn bin Ebi Ali**'ye ümeranın, vezir kapısında, yukarıda açıkladığıımz sebeplerden ötürü, biât etmeleri bildirilmişti. Bunun üzerine Emîl Fahrüddîn'in mahpusları salıvermeye başlaması, bazı vergilerin kaldırılması, bazı Emîrlerin azledilmesi, hattâ hutbelerde babasının adıyla Turan Şah'ın adının da zikredilmesi, halkın hakikati anlamasına yetmişti. Ama, kimse bunu söylemeğe cesaret edememişti(73). **Turan Şah** yolda helâk olacak kadar susuzluk ve meşakkat çektikten sonra, Şam'a ulaşabildi. 27 gün orada oturduktan sonra, Fetek koluyla 647-1249 Zilkadesinn 14. günü Kahire'ye, yanında **Cemalüddîn Yağmur** ile **Şerefüddîn Fâizî** olduğu hâlde, indi. **Şecer üd-Dür** artık sırrı açıkladı. **Turan Şah**'ı babasının nâibi Hüsamüddîn İbni Ebi Ali karşıladı. Ona hil'at giydirdiler ve **Mansûre**'ye gittiler. Sonra Turan Şah, **«Es-Sultan ül-Melik il-Muazzam Gıyasüddîn Turan Şah»** adıyla tahta oturdu(74).

---

(71) Aynî, a.g.e., IV. S. 305.
(72) Makrizî, Sülûk, I., S. 342.
(73) Aynî, a.g.e., IV. S. 306.
(74) Makrizî, Hıtat, II., S. 236; Ebu'l-Ferec, Tarih-i Muhtasar üd-Düvel, S. 453; İbni Tagriberdî, a.g.e., VI. S. 307.

Mısır askeri ile **Turan Şah**'ın Hısn-Keyfa'dan getirdiği memlûkleri birleşerek Fransızlara hücum ettiler. Önce 1000 Fransız askeri esir düştü; 3000'i de savaşta telef oldu. Fransızlar iyice zayıf düştüler. Mısırlılar'a elçi gönderip zaptettikleri yerleri geri vermek şartıyla barış istediler. Müslümanlar barış şöyle dursun, düşmanlarının 32 gemisini daha yakınca, Fransızlar kaçmaktan başka çare bulamadılar. Kıralları **IX. Louis** de Müslüman Mısırlılar'ın eline esir düştü([75]).

Babasının ve Şecer üd-Dürr'ün himaye ettikleri Sâlihî ve Bahrî Memlûkler sâyesinde Fransızlar'a karşı elde edilen büyük zafer, iyi huylu olmıyan hükümdarı şımarttı. Kendi Memlûkleri ile Mısır'daki Sâlihîlerin arası açıldı. Kendi memlûkleri ona: «Siz burada ismen hükümdarsınız. Burada asıl iktidar **Şecer üd-Dürr**'ün elinde. Siz Hısn-Keyfa'da olsanız, o zaman hakikî hükümdar olabilirsiniz. Sizin bu hâle gelmenize asıl sebep, Fransız kıralı **Louis** ile çarpışabilmek için, kalben Şecer üd-Dürr'e bağlı olan Memlûkler'e muhtaç olmanızdır. Siz Fransa kıralı ile barış yapın. Asıl düşmanınız Fransa kıralı değil onlardır»([76]) dediler. Babasının bile sevgisini kazanamıyan **Turan Şah**, üvey annesi **Şecer üd-Dürr**'rün kendisi için tahtı nasıl muhafaza ettiğini unutup ondan babasının hazinelerini istedi. **Şecer üd-Dür** ona, kendisi gelinceye kadar memleketi bu servetle idare ettikten başka, Fransızlar'a karşı savaşan askeri de gene bu servetle beslediğini bildirdi. Fakat **Turan Şah**'ın bu hareketine, fena hâlde içerledi. Melik ül-Muazzam **Turan Şah**'ın hoşa gitmiyen hareketi sadece bu kadar değildi; kendisini memlûkleriyle birlikte serseriliğe

(75) Ebu'l-Ferec, a.g.e., S. 453; İbni Haldun, Tarih, Mısır 1284 bas., V., S. 360.

(76) Ebu'l-Ferec, a.g.e. S. 454.

ve çapulculuğa vermişti([77]). Babasının dost ve Emîrlerine hakaret olsun diye, sokaktaki seresirleri onların isimleriyle anardı. Şamdanlarla, kılıçlarla, Bahrî ve Sâlihî Memlûkleri döğer, yaralar, hepsini yok edeceğini, sarhoş iken söyler dururdu. Bu durum karşısında, emîrlik vâdi ile aldatılmış olan Memlûkler'in ileri gelenlenleri arasında sivrilen **Fâris Aktay**'dan başka **Baypars, Aybek** ve **Kalaun** da, Şecer üd-Dür ile bir anlaşma yapmak istediler. **Aynî** (S. 307) bu anlaşmanın yapıldığını ima etmektedir; diğer eserler ise bundan bahsetmemektedirler.

Turan Şah'ın gene böyle Bahriyye memlûkler'ni kılıçlarla döğüp öldürdüğü bir gün parmakları kesildi ve Bahriyye'lilerden kimseyi bırakmayın diye emir verince, memlûkler'den birinin «ne duruyoruz» diye bağırması üzerine, oradakiler hükümdarın üzerine yürüdüler. **Turan Şah** ummadığı bu hücum karşısında, kendi yaptırdığı bir tahta kulenin tepesine kaçtı. İsyancılar bu kuleyi her tarafından ateşlediler, bir yandan da onu ok yağmuruna tuttular. Bu oklardan biri isabet etti; diri diri yanacağını gören **Turan Şah,** Nil nehri yoluyla kaçıp kurtulmak için, kendisini kuleden suya atı. Fakat burada kendisini tâkip edip öldürdüler (648/1250).

Eski kaynaklar **Turan Şah** için ateşle, okla, su ile öldü diye yazarlar. Halife'nin elçisinin şefaati sayesinde, üç gün sonra cenazesi bulunduğu yerden kaldırıldı. Melik ül-Muazzam **Turan Şah** 70 gün hükümdarlık edebilmiştir. **Onun ölümü ile, 81 yıl süren Eyyubî saltanatı Mısır'da sona ermiş, yerini Memlûk sultanlığına bırakmıştır([78]).**

(77) İslâm Ansiklopedisi, IV., S. 259.

(78) Aynî, a.g.e., IV., S. 307; Makrizî, Hitat, II., S. 236; İbni Tagriberdi, a.g.e. VI., S. 373; İbni Haldun, a.g.e., V., S. 360.

2 — İSMET ÜD-DÜNYA VE'D-DÎN MELİKET ÜL-MÜSLİMÎN ÜMM-Ü HALİL ŞECER ÜD-DÜR : Mısır'da Memlûk Sultanlığının ilk hükümdarı Şecer üd-Dürr (= İnci Ağacı)' dür. **Turan Şah**'ın öldürülmesinden sonra, ordu ve Emîrler yeni hükümdarın seçilmesi işinde hayli güçlük çektiler. Sonunda Sâlihiyye ve Bahriyye memlûk Emîrleri devletin ayânı ve ehl-i meşveret, sultana ait dehlizde toplanıp akıl ve enerjisine büyük bir inançla bağlı bulundukları **Şecer üd-Dürr'ün** saltanat tahtına geçmesi hususunda kesin bir karar aldılar[79]. Memlûkler ve Emîrleri, **Melik Sâlih** öldüğü sırada, **Turan Şah** gelinceye kadar, **Şecer üd-Dürr**'ün koca Mısır sultanlığını nasıl büyük bir başarı ve cesaretle idare etmiş olduğunu hatırdan çıkarmamışlardı. Böylece Şecer üd-Dür seçim yoluyla (= **ihtiyariyye**) Mısır sultanlığının başına getirilmiş oluyordu.

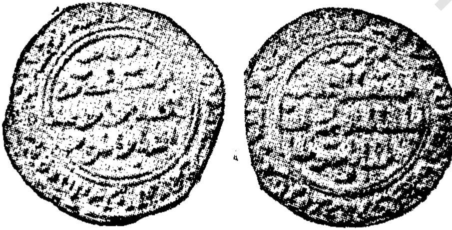
Bu Çağdaki diğer Mısır hükümdarları gibi, Şecer üd-Dürr'e de bir Atabey lâzımdı. Melik Sâlih'in satın alınmış kölelerinden biri olan ve bu sırada Emîrlerin ileri gelenlerinden bulunan İzzüddin Aybek'i bu vazifeye uygun gördüler. Böylece ordunun baş komutanlığı da ona verildi. Her ne kadar Batılı müsteşriklerden Marcel[80], **Şecer-Dürr**'ün daha kocası **Melik Sâlih** zamanında **Aybek**'le aşırı derecede münasebette olduğunu bir çok tarihçilerin kaydettiğini iddia etmiş ise de, biz Corci Zeydan (Tarih-i Mısr ül-Hâdis, III, S. 5) gibi pek yeni sayılan bir tarihçiden başkasında

(79) Marcel (a.g.e., S. 155 v. öt.) ve Corci Zeydan (Tarih-i Mısr ül-Hadîs, cüz 2., S. 5) Şecer üd-Dürr'ün, Turan Şah'ın öz annesi olması ihtimalini göz önünde tutmuşlarsa da, araştırdığımız kaynak ve eserler arasında böyle bir kayda rastlamadık. Sadece Habib üs-Siyer'de (III., S. 251) «Vâlidet-u Melik il-Muazzam Ümmü Halil» diye geçmektedir. Burada da Turan Şah (Melik ül-Muazzam) ile küçük yaşta kaybetmiş olduğu kendi oğlu Halil'in bir ve aynı insan zannedildiği görülmektedir.

(80) Marcel (a.g.e. S. v. öt).

böyle bir ifadeye rast gelmedik. Eğer bu idida doğru olsaydı, kocaya ihanetin en ağır bir şekilde ceza gördüğü Müslüman dünyasında, **Melik Sâlih**'in en sadık Emîrleri ona ihanet etmiş bir kadını, âdetleri yıkarak elbette tahta çıkarmazlar, suç ortağını da Atabek ve ordu kumandanı olarak kabul etmezlerdi. Doğu ülkelerinde bu gibi konularda en hafif bir dedikodunun hükümdar hatunların, sadece tahtını değil, hayatını bile kaybetmesine sebep olduğu tarihî bir hakîkattir. Az önce bahis konusu ettiğimiz Sultan Raziyye'ye karşı çıkan ayaklanmanın zahirî sebebi de buna bir örnek sayılır.

Şecer üd-Dürr hükümdar olunca, Nil kıyısındaki Menil sarayından **Kal'a-i Cebel**'e çıktı. **İzzüddin Aybek** de kışladan buraya geldi ve hergün yapılan işlerle, alınan kararları kendisine bildirdiği için, Şecer üd-Dür ondan çok memnun kaldı. Eyyubîler'in oturmayı âdet edindikleri **Kal'a-i Cebel**'den çıkan emirler ve kararlar üzerinde **«Validet-ü Halil»** alâmeti görülüyordu. Şecer üd-Dür resmî evrakta kısaca bu imzayı kullanıyordu. Saltanat tahtına oturduğu hâlde, âdet olan hükümdarlık hil'atini giymiyen Melike([81]). Kahire ve bütün Mısır minberlerinde cuma günleri kendisi için hutbeler okutmuş ve adına paralar bastırmıştır([82]).

Şecer üd-Dürr'e ait bir para

(81) İbni Tagriberdî, a.g.e. VI., S. 373.
(82) Stanley Lane-Poole, Catalogue of egyptian coins in the British Museum IV., S. 136.

Bu paralarda şöyle yazılıdır: **«El-Musta'sımıyyet ül-Salihiyye Meliket ül-Müslîmin Validet ül-Melik il-Mansur Halil Halifet-ü Emir il-Müminîn»**([83]). Hutbelerde ise önce Halife'ye duadan sonra: «Ahfaz Allahumm el-Cihhet el-Salihiyet Meliket el-Müslümin İsmet el-Dünya ve el Din Ümm Halil el Musta'simiyet'u Sahibet el-Sultan el-Melik Salih». «احفظ اللهم الجهة الصالحية ملكة المسلمين عصمت الدنيا و الدين ام خليل المستعصمية صاحبة السلطان الملك الصالح» veya bazı yerlerde buna benzer şekilde Şecer'in hükümdarlık ad ve unvanları okundu ve âdet olduğu üzere, kendisine, idare ettiği ülkeye dualar edildi([84]). Nuveyrî (Nihayet ül-Ereb, cüz 27., vr. 252 A) de onun Şam ümerasına yolladığı fermanlarda kendisini «el Emir ül-Âli el Mevlevî el-Sultan el-Hatunî el-Salihî Celâlî el-Ismî el-Rahimî» şeklinde unvanlarla tasvir ettiği kayıtlıdır.

«الامير العالى المولوي السلطان الخاتونى الصالحى الجلالى العصمي الرحيمى»

Şecer üd-Dür hükümdarlığa seçildikten sonra ümera ile, o sırada Fransız'ların elinde olan, **Dimyat** kalesinin Müslümanlar'a teslimini temin yolunda bir anlaşmaya vardı. Böylece **Bahriyye Memlûkleri** Dimyat'ı Fransızlar'dan geri aldıktan başka 40.000 Dinar da savaş tazminatı ödettiler. Buna karşılık Müslümanlar'ın elinde esir bulunan Fransız kıralı **Saint Louis,** kıraliçe ve kıralın kardeşi memleketlerine gidebilmek için, hapsolundukları kaleden serbestçe çıkabileceklerdi. Böylece 648/1250 yılının Sefer ayının 9. günü, onbir aydan beri Dimyat'ı işgallerinde tutan Fransızlar, ordularını ve donanmalarını kaybetmiş, perişan bir hâlde çekilip **Akkâ** yolunu tutmuşlardır. Bu olay Müslüman Mısırlılar'ın günlerce bayram yapma-

(83) Recueil des Historiens des Croisades, I., S. 129; İbn ül-İmâd el Hanbelî, a.g.e., V., S. 268; İbni Tagriberdî, a.g.e., VI. S. 372; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 362.

(84) Aynî, a.g.e., S. 316; İbni İyâs, Tarih-i Mısr, Bulak bas., I., S. 89.

larına vesile oldu. Şairler bu günün neşesi üzerine şiirler yazdılar([85]). Sefer'in onuncu gününde **Dimyat**'tan geri dönen askerler de **Şecer üd-Dürr**'e biât ettiler([86]).**Şecer** âyân ve emîrlerden birçoklarına kıymetli hediyeler dağıttı; birçoklarına hil'atlar ve şerefli rütbeler verdi. Halktan alınan ağır vergileri kaldırdı; pek çoğunu da hafifletti. Fransızlar'a karşı elde edilen zaferle, memleketin nizam ve âsayiş içerisinde bulunması, halkın tedbirli ve cömert kraliçelerine bağlılığını büsbütün arttırdı([87]).

Şecer üd-Dür her gün hususî bir dairede vezirlerini toplar, kendisi de ince bir perde arkasında oturarak bu toplantılara katılırdı. Bir işe karar vermeden önce daima bir meclis toplar, vezirlerinin, emîrlerinin düşüncelerini öğrenir, sonra kararnameleri ve fermanları bizzat kendisi imzalardı. Halka doğrudan doğruya bir emir vermek istediği zaman, önce Atabey'i olan Aybek'le o hususları inceden inceye konuşurdu. Halkı, asker ve Emîrlerini hoşnut eden güzel Melike **İsmet üd-Dîn** Mısır sultanlığını, zamanındaki erkeklerden daha büyük bir yetenekle idare etmekte iken, **Turan Şah**'ın Şam'a kaçmış olan taraftarları ile zamanın Halifesi **El-Musta'sım Billah**'ın yakınları birleşerek büyük bir ehliyetle hükümdarlık eden **Şecer üd-Dürr**'ü tahtından indirmenin yollarını aramaya koyuldular.

A) ŞECER ÜD-DÜRR'ÜN TAHTTAN İNDİRİLİŞİ : Bunlar bir kadının **Meliket ül-Müslimîn** sıfatıyla hükümdarlık etmesinin doğru olmıyacağını ileri sürerek isyana kalkıştılar. Halbuki **Şecer üd-Dür** Halife'ye karşı derin bir saygı beslemekte idi. Suriye'den tertipli olarak Memlûk Devle-

---

(85) İbni Hadûn, İber, c. V S. 361; Nüveyrî, Nihayet ül-Ereb, cüz 27, vr. 252 B.; Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, II., S. 627.

(86) Makrîzî, Hıtat, II., S. 237; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2. S. 361 v. öt.; Süheylî, Tarih-i Mısr ül-Kadîm, S.

(87) Kadriye Hüseyin, Muhadderat-ı İslâm, S. 404.

tinin ilk hükümdarına karşı yükselen şikâyet sesleri, o kadar çoğaldı ki, sonunda Bağdat'tan Mısır'a bir tehdit mektubu geldi. Bunda Halife şöyle diyordu: **«Eğer aranızda Mısır'a sultanlık edecek erkek kalmadıysa biz size bir sultan gönderelim. Tekmil umur-i devleti bir kadının eline teslim eden kavim felâh bulmaz, hadîs-i şerifini duymadınız mı?»**[88]. Bu sözler Mısır halkını derin bir düşünceye yöneltti. Zira **Şecer üd-Dür**, Şam, Halep ve Yemen'de Eyyubî soyundan gelen birçok prensler durup dururken kadın haliyle yepyeni bir hanedanın kurucusu olarak Mısır tahtına oturmuş bulunuyordu. Her ne kadar meşveretsiz, hiç bir iş görmiyen **İsmet üd-Dîn**'in idaresinden herkes memnun idiyse de, **Turan Şah**'ın taraftarları olan Emîrler ile Suriye'deki rakîp prenslerin içten içe kaynıyan kin duyguları, artık açığa dökülmüştü. Hele Kaymerî Emîrleri'nin, Halep Eyyubîler'inden Dayfa Hatun'un (Bk. Giriş kısmına) torunu **Nâsır Yusuf**'a, Şam'ın kapılarını açmaları; Şam Emîrler'inden **Mücahidüddîn İbrahim**'in Şam-daki hazineyi, **Nâsır Yusuf**'a teslim etmesi, onun da bu paraları Emîrler'e paylaştırması haberinin **Kal'a-i Cebel**'de duyulması Mısır halkını haklı bir kuşkuya düşürdü. Buna

(88) Gürcü Melikesi olan «Kız melik» (T'amar) in nüfuzundan bahseden Güveynî (Tarih-i Cihangüşa, II., S. 160, Leyden bas. 1916) yukarıda Peygambere atfedilen sözün İran'da bir kadının (bk. Giriş kısmına) tahta oturması üzerine Ebubekir tarafından söylendiğini kaydetmiş ise de tarihlerin çoğu, bunun gene de Hazret-i Peygamber'in bir hadîsî olduğunu açıklamaktadırlar. Biz yaptığımız araştırmalarda, İran'da Purandoht'un —yani Husrev Perviz'in büyük kızı—, kardeşi II. Kavad (628) ve yeğeni III. Erdeşir (628-29) den sonra saltanat tahtına oturduğunu, bunun saltanatı Hazret-i Muhammed zamanına tesadüf ettiğinden, bahse konu hadîsi Peygamberin söylemiş olduğunu bir kere daha tesbit ettik. Bu hadîsin başka sözcüklerle ama anlam itibariyle aynı bir kaç şekline rastladık (Msl. bk. Müslim, II., S. 321).

rağmen, Emîrler **Şecer üd-Dürr**'e itimatlarını tekrarladılar([89]). **İzzüddîn Aybek**'in başkomutanlığını da aynen kabul ettiler. Fakat **Nâsır**'ın Şam'a girdiği ve Suriye'yi de ele geçirdiği, Sâlihîler'i hapsettiği (bazılarına göre öldürdüğü) ayrıca Kerek'de **Melik Mugîs**'in ayaklanıp **Sübek'** (= Şübek) i ele geçirdiği haberleri **Kal'a-i Cebel**'de duyulunca, Kahire'deki kuşku büsbütün arttı. Çünkü bir yandan Hıristiyan dünyasının Haçlı ordularının — Müslüman âlemine karşı çeşitli yollardan giriştikleri savaşların pek çoğunda sefil ve perişan edilmelerine rağmen — arzettiği tehlikeler hâlâ eksilmemiş, diğer yönden ise, bugün üzerinde üç dört devletin barındığı o zamanki Suriye toprakları, Mısır'dan ayrılıp **Nâsır Yusuf**'a biât etmişlerdi. Bu durum karşısında **İsmet üd-Dîn Ümm-i Halil** hemen bir meşveret akdetti. Durumun düzelmesi, Suriye'nin yeniden Mısır'a bağlanması için ne yapmak gerektiğini sordu. Mühim olduğu kadar nâzik de olan bu meselede vezir ve Emîrlerinden yardım istedi. Memlûk Emîrleri, melîkelerinden pek hoşnut oldukları hâlde, asâyişin korunabilmesi amacıyla **Şecer üd-Dürr**'ün saltanatı terketmesini elzem buldular Böylece Rebiülâhır'ın 29. günü, üç ay saltanattan sonra Şecer üd-Dür kendi kendini hal' etti([90]). Fakat bu çekiliş, Bağdat Halife'sine karşı bir gösterişten başka bir şey değildi. Emîrler, pek sevdikleri Melikelerini gene de iktidarda tutmak amacıyla, onun **Aybek**'le evlenmesini sağlayıp sonra da **Aybek**'i Mısır sultanı olarak tanıdılar([91]).

(89) Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 367-8.

(90) Makrizî, Hıtat, II., S. 237; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2., 367-8'de, Rebiülâhır'ın 19. günü evlendiğini ve yine Makrizî s. 369) ve incelediğimiz kaynaklardan Nüveyrî (Nihayet ül-Ereb, vr. 252 B, cüz 27) ve Aynî (İkd ül-Cuman, IV., S. 307)'de Rebiülâhır'ın 29. günü yâni üç ay saltanattan sonra kendi kendini tahttan indirdiği kaydedilmiştir.

(91) Makrizî, Sülûk, I. cüz 2, S. 368.

B) AYBEK'İN SULTANLIĞI VE ÖLDÜRÜLMESİ : Bir cumartesi günü([92]) Aybek'e sultanlık için gereken seremoni yapıldı. Hükümranlık sancakları açıldı; Emîrler iki sıra hâlinde Aybek'in iki yanına dizildiler; ona saltanat alâmetlerinden olan hil'at da giydirilip ata bindirildi ve **«El-Melik ül-Muiz»** lâkabı verilerek diğer hükümdarlar gibi **Kal'a Cebel**'de tahta oturtuldu([93]).

Bahriyye kölemenleri arasında **Melik Sâlih**'e hizmet ede ede yükselen Aybek, onun beyleri sırasına girmiş ve sonunda «Çaşnigîr» rütbesini kazanarak, **Melik Sâlih**'in hayatının sonuna kadar yanında kalmıştı. Bu sebepledir ki, ona **Melik Muiz**'den başka **Çaşnigîr** ve **Türkmanî** adları da nisbet edilmektedir.

Yeni Sultanın tahta geçtiği, Halife'ye bir mektpla bildirildi. Fakat **Şecer üd-Dürr**'ün fiilî idaresinde hiçbir değişiklik olmamıştı([94]); eskiden nasıl hüküm sürmüş ise, Aybek'le evlendikten sonra perde arkasından hükümeti gene öylece elinde tutmakta idi. **Aybek** ise ötedenberi **melike**'nin bendesi olduğundan onun her emrini yerine getirmeğe alışkındı. Esasen kendisini her gören insanı güzelliği, zekâsı ve cömertliği ile büyüleyen **Şecer üd-Dür, Aybek**'i de kendisine iyice bağlamıştı. **Aybek, Şecer üd-Dür** ile evlenince, kendi memlûkleri ile **Şecer**'in memlûklerini birleştirmeyi, böylece daha kuvvetli olmayı düşünmüş ise de, pek kısa bir zaman sonra, bu iki parti birbirine zıt görüşler ve menfaatler yüzünden yeniden ikiye ayrılmıştı : Birisi Melik **Müiz Aybek**'e nisbetle **Muizzî**, diğeri **Necmüddîn Sâlih**'ten dolayı **Sâlihî. Melik Muiz** gibi

---

(92) İbni Haldun, İber, V., S. 362'de Aybek'in Şecer üd-Dür ile evlenmesini Eşref'in halinden sonra gösterirse de, bizce bu daha öncedir. Ayrıca bk. Makrizî, Sülûk, I., cüz 2. S. 369.

(93) Makrizî, Hitat, II., S. 237; Sülûk, I., cüz 2, S. 369.

(94) Ebu'l-Ferec ibn ül-İbrî, Tarihi Muhtasar üd-düvel, s. 454.

iktidarlı bir askerin başa geçmesiyle sükûna kavuşacaklarını uman Mısır halkı, Suriye, hattâ Mısır'da çıkan bir takım ayaklanmalar sonunda, bunun boş bir hayal olduğunu görmekte gecikmedi : bir yandan Mısır tahtına Eyyubî soyundan gelme birinin geçirilmesi gerektiği fikri üzerinde israr ediliyor, diğer yandan **Turan Şah**'ın kaatillerinin Mısır'da sultanlık edemiyeceği ileri sürülüyordu. Ayaklanmaların önlenmesi ve herkesin Eyyubî soyundan gelecek birine gönülden bağlanması sağlansın diye, Yemen Eyyubîlerinden Melik Eşref **Muzafferüddîn Musa** adlı sekiz yaşındaki bir çocuğu şerik olarak Mısır tahtına oturttular[95]. Mısır Memlûkleri bu yolla diğer **Eyyubî** prenslerinin itaatini elde etmekle birlikte, bir yandan da devlet işlerinin görülmesini Aybek'e temin etmiş oldular. Gazze'dekiler de, daha küçük yaşta bulunan Kerek Hâkimi **Melik Mugîs Ömer bin Âdil**'i bu makama getirmeğe karar vermişlerdi; hattâ Cemaziülâhirin dördüncü gününde onun adına hutbe okuttular.

Üçüncü bir tutum ise, bu haberin Mısır'a ulaşması üzerine zuhur etti. O da : memleketin **Halîfe el-Musta'sım Billah** adına **Aybek** tarafından idare edilmesiydi. Bunun üzerine yeniden **Aybek**'e ve küçük Sultan **el-Eşref Musa**'ya bîat yeminleri edildi. Böylece 649/1251 yılında pek garip bir durum ortaya çıktı : Mısır tahtı, biri **Eyyubî Melik Eşref**, ikincisi Türkmen **İzzüddîn Aybek** arasında paylaşıldı. Paralar her ikisinin adına basılıyor, cuma hutbeleri her ikisinin adına okunuyordu[96]. Ama Suriye'deki tehlike gene de önlenememişti. **Melik Nâsır Yusuf**, görünüşte **Turan Şah**'ın intikamını Memlûkler'den almak için, haki-

(95) Aynî (a.g.e. S. 320) 10 yaşındadır diyor. Sülûk'de ise altı yaşında denmektedir.

(96) Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 369-70; İbni Haldun, İber, V., s. 374; Corci Zeydan, Tarih-i Mısr ül-Hadîs, cüz 2, S. 6-11.

katte ise, kolayca ele geçireceğini sandığı Mısır'a Sultan olmak ümidiyle, akrabası olan bütün **Eyyubîler**'i kendisine yardıma çağırdı. Hattâ o sırada **Akkâ**'da bulunan Fransa kıralı **IX. Louis (Saint Louis)** ile bile bir yardım anlaşması yaptı. 19. Ocak 1252'de **Nâsır** ordusu ile **Aybek** ordusu **Abbase**'de bir meydan savaşı verdiler(97). Başlangıçta Mısırlılar yenildiler; Suriyeliler onları kovaladılar. Ama **Fâris Aktay** ile **Aybek, Şemsüddîn Lu'lu**'u ele geçirdiler, bir müddet sonra da onu Mısır hakkındaki kötü niyetlerinden ötürü öldürdüler. Önce Kahire kapılarına kadar yaklaşmış olan Suriyeli kuvvetler, bir müddet sonra intizamsız ve birbirinden ayrı düşmüş birlikler hâlinde kaçmaya başladılar. Sonunda **Aktay**'ın büyük gayretleri ile **Aybek, Nâsır Yusuf**'a üstün geldi ve büyük bir gururla Kahire'ye döndü. Gördü ki, ilk yenilgisi sırasında kaçanlardan bazıları bu haberi oraya götürmüşler ve Kahireliler de kendi saltanatının sona erdiğine karar vermekte pek acele etmişlerdir. Dindir olduğu hâlde pek kinci olan **Aybek, Mısır ül-Kâdim** (Eski Kahire) ve **Kale** camilerinde **Melik Nâsır Yusuf** adına hutbe okutanları şiddetle cezalandırmış, hattâ daha ihtiyatlı davranıp hutbede hiçbirinin adını zikretmemiş olan Kahire İmamları da bu intikam alevinden kendilerini kurtamamışlardı.

O, Kahire, Kale ve Mısır ül-Kadîm'in hepsini yağma sahası ilân etmişti. Bu yağma sırasında Memlûkler halka öyle eziyet etmişler, katil, çoluk çocuğun esir edilişi o dereceye varmıştı ki, Haçlılar'ın Mısır'da işledikleri barbarlıktan bunların işledikleri cinayetler pek de aşağı sayılmazdı(98).

(97) Marcel, a.g.e., S. 155 ve öt.
(98) Makrizî, Hıtat, II., s. 237

Melik Nâsır kaçıp canını kurtarmış ve Halife her ikisi arasında uzlaştırıcı bir rol oynamaya mecbur olmuştu. Gene bu sırada yeni bir Haçlı seferinin başlaması ihtimaline karşı, Mısırlılar, **Mısır, Gazze ve Kudüs**'ü Suriyeliler'in boşaltmaları şartıyla bir barış yapmaya razı oldular. Son olaylardan sonra Memlûk kumandanlarından olan **Fâris Aktay,** Mısır'ın en gözde siması hâline geldi. **Hama** sultanının kız kardeşi ile de evlenmiş olduğu için, karısı prensesle birlikte **Kale**'de oturmayı istemişti. **Aybek** bunu kabul etti; ama memleket idaresinde söz sahibi olmasından çok korktuğu için onu yoketmeği tasarladı. Esasen **Aktay,** kendisinin **Melik Eşref** ile tahtı bölüşmesini isteyen **Sâlihî** partisinin başındaydı. İşte bu yüzden **Aybek,** inandığı kimselerden üç kişiyi —ki bunların arasında sonradan tahta çıkacak olan **Seyfüddîn Kutuz** da vardı— pusuya yatırdı ve **Fâris Aktay**'ı hançerletti. Onun sadece tevkif edildiğini sanan **Sâlihîler,** başlarında **Baybars** olduğu hâlde **Kale**'nin önünde toplanıp serbest bırakılmasını istediler. Kalenin üstünden kendilerine **Emîr Aktay**'ın kesik başı fırlatılınca, Sâlihîler öyle bir korkuya düştüler ki, arkalarına bakmadan Suriyeîye, **Nâsır**'ın yanına kaçtılar([99]). Sâlihîlerin Mısır'da kalanları ise zindanlara atıldılar. Böylece kendisine muhalif partiyi devirmiş olan **Aybek,** himayesiz kalan genç Melik Eşref'i hemen hapsedip([100]) yeniden tahta rakipsiz ve ortaksız olarak yerleşti.

(99) İbn-i Haldun, İber, V, S. 363; Cörci Zeydan, Tarih-ı Mısr ül-Hadîs, 6 v. öf.; Müneccimbaşı, 2. g. e., II., S. 627.

(100) Eşref'ten sonra bu ailenin bazı fertleri Şam'da, Halep'te, Humus ve Meyyafarikîn'de hüküm sürdüler; ancak yirmi yıl geçmeden hepsi iktidardan düştü. Sadece bir kol daha 100 yıl müddetle Hama'da devam etti. Bu soydan 718'de gelen meşhur Ebu'l-Fida, 732'ye kadar hüküm sürmüştür. Onun tarih ve coğrafya alanında bıraktığı eser memleketine hükümdar olarak ettiği hizmetlerden çok daha faydalı olmuştur.

Artık **Aybek** saltanatını gölgeliyen kara bulutların, İktidar rüzgârı ile dağıldığı inancına varmak üzereydi. 652/1254 yılında minberlerde gene yalnız onun adına hutbeler okundu, fermanlarda ve paralarda yalnız onun adı görüldü. Kendisine **Hibetullah el-Fâzî'yi** ordu komutanı ve vezir tâyin etti. Müslüman Mısır devletlerinde böylece ilk defa olarak bir **Kıptî**'ye vezirlik rütbesi verilmiş oluyordu (Makrizî, Hitat II., S. 237). **Seyfüddîn Kutuz** da Saltanat nâibliğine getirildi. Bir yandan da **Emîr Şemsüddîn Sungur, Şeyh Necmüddîn Bâderâî**'nin beraberinde elçi olarak Bağdat'a gidip Halife'nin **Melik Muiz**'i öteki Mısır sultanları gibi menşur ve sancaklarla şereflendirmesini diledi[101]. Bütün bu iktidar alâmetlerine rağmen **Aybek**'in karısı, Mısır'ın eski melikesi **Şecer üd-Dür,** hâkimiyeti elinden bırakmamıştı. **Şecer üd-Dürr**'ün Aybek lehine tahtından vazgeçmesine rağmen, gene de adının hutbelerde bazen zikredildiği ve hattâ kendisinin adına fermanlar da tanzim edildiği anlaşılmaktadır[102].

(101) Makrîzî, Sülûk, I. cüz 2., S. 398; İbni Haldun, İber, V., S. 363.

(102) Aynî (a.g.e., S. 320) de Aybek'in sikke ve hutbeden, saltanatının ikinci gününde Şecer üd-Dürr'ün adını kaldırdığı yazılı ise de, kendisinden daha eski bir tarihçi olan Nüveyrî (Nihayet ül-Ereb, cüz. 27, vr. 66 A. B.), de bunun tam tersi, yâni Şecer üd-Dürr'ün resmen hükümdar değilken bile, iktidarı elinde tutuğu (vr. 270 B) 12 Cemaziyelevvel 653/19. Tem. 1254'te tanzim edilmiş olup, Şecer üd-Dürr'ün alâmeti Validet ü-Halil el-Salihiyyeyi taşıyan ve şöyle başlıyan: bir tevkî örneği

«والدة خليل الصالحية»

«المرسوم بالأوامر العالية المولويه السلطانيهزادهاالله شرفا وعلواً»

verilerek gösterilmiştir. Ayr. Bk. G. Scregle, Die Sultanin von Aegypten, Wiesbaden 1961. s. 162-3. Ali ibni Hişam'ın bir manzumesinin bunu teyid ettiği gene Nüveyrî'de (vr. 266 A. B.) zikredilmiştir.

Aybek daha **Melik Sâlih**'in Memlûk'ü olduğu günlerden beri, **Şecer üd-Dürr**'ün iyiliğini görmüş onun zekâ ve hükümdarlık kaabiliyetlerine hayran olup onda kendisine bir üstad bulmuştu. Fakat **Aybek** onunla evlendikten, **Fâris Aktay** gibi değerli ve nüfuzlu bir rakîp emîrle, **Melik Eşref** gibi bir saltanat ortağını bertaraf ettikten sonra, **Şecer**'in iradeleri yavaş yavaş kendisine ağır gelmeğe başladı. Hele **Şecer üd-Dür, Aybek**'in eski karısını boşamasını israrla isteyip ondan olan oğlunu([103]) ve bu kadını görmesini yasak ettikten sonra, aralarındaki bağlar daha da süratli bir şekilde gevşemeğe ve kopmaya yüz tuttu([104]). **Makrîzî**'nin **Sülûk**'ünden (I., S. 401) **Şecerüd-Dür'le Aybek**'in aralarının açılmasında fatalist bir inancın da rol oynamış bulunduğu anlaşılmaktadır: Bir gün müneccimi **Aybek**'e bir kadın eliyle öldürüleceğini, bunun da **Şecer üd-Dür**'den başkası olmadığını haber verdi. **Aybek,** müneccimin verdiği bu haberin o derece tesirinde kaldı ki, **Kal'a-i Cebel**'e gitmektense, **Bâb ul-Luk**'da kalmayı kendisi için daha hayırlı buldu.

Aybek, iktidarını gölgeliyen mağrur karısı **Şecer üd-Dür**'den artık kurtulmak istiyordu. Bunun çarelerini düşündü. Onun **Kal'a-i Cebel**'deki nüfuzunu kırmak için, **Musul** hükümdarı **Bedrüddîn Lu'lu**'nun kızını istedi; anlaşmaya varıldı, nişanlandılar([105]).

Aybek bu hareketi ile nasıl bir saray trajedisi hazırladığından habersizdi. Bir hükümdar kızı ile evlenirse, **Şecer üd-Dürr**'ün sarayda ve **Memlûk** kışlalarındaki hâkimiyetini kıracağını sanmıştı. **Aybek,** cesur ve iyi bir as-

(103) Corci Zeydan, a.g.e., S. 11 ve Clement Huart, Histoire des Arabes, II., S. 39; Marcel, a.g.e., S. 155 v. öt.

(104) İbni Tagriberdî, a.g.e., V., S. 379.

(105) Makrizî, Sülûk, I., cüz. 2, S. 398; Aynî, a.g.e., S. 375; İbni Haldun, İber, V. S. 363.

ker olmasına rağmen, başarıdan başarıya ulaşmış, şımartılmış olan bir kadının birden bire gözden düşürülüp arka plâna atılmasının, onun ruhunda koparacağı fırtınaları anlıyacak bir kabiliyette değildi.

Bir gün **Muiz Aybek** gene **Kal'a-i Cebel**'den uzakta iken bir miktar **Bahriyye** askerini tevkif ettirip hapsedilmek üzere **Kal'as-i Cebel**'e göndedi. İçlerinden «Aytigin» adlı bir memlûk, **Şecer üd-Dür**'ün oturduğu pencerenin altından geçerken, Melike'nin orada olduğunu anlayıp başkalarının anlamaması için türkçe olarak, şunları söyledi : **«Kulunuz Aytigin Beşmekdar, Allah'a yemin ederim ki, hapsedilecek hiç bir suç işlemedik; şu kadarı var ki, O, Musul hâkiminin kızını istemeğe gittiği zaman, senin ve rahmetli Şehid (Melik Sâlih) in nimetlerini görmüş olan bizler, bunu hoş görmediğimizi belirttik; sitem ettik. İşte bunun için şimdi bizi hapse gönderiyor»** ([106]). Melike bu sözleri duymuş olduğunu bir mendille işaret vererek anlattı. Yaptığı bu ihbardan sonra Sultan **Aybek**'in başına gelecekleri iyi bilen Aytigin, kalenin kör kuyusuna indirilirken, **«O bizi hapsettiyse, biz de onu öldürdük»** dedi. (Makrizî, Sülûk, I., cüz 2., S. 402).

Her zaman takdir ve hayranlık görmüş, her zaman en üst makama getirilmiş, resmen ve fiilen sultanlık etmiş olan **Şecer üd-Dür,** yakın zamanlara kadar gönlüne ve devletine hükmettiği **Aybek**'in kendi üzerine, hükümdar soyundan bir kadını ortak almasına hem hissî, hem siyasî bakımdan tahammül edemedi; kıskançlığı, keder ve hiddeti, sinirlerini bozdu; yüksek duygularının yerini, intikam düşünceleri aldı; sadece bu kadar değil, **Aybek**'in kendisini öldürteceğinden de korktu. **İbn ül-İmâd**'a bakılırsa, onun bu korkusu boş değildi (Şezerat üz-Zeheb,

(106) Makrizî, Sülük, I., cüz 2., S. 401; Aynî, a.g.e., S. 375.

V., S. 268). Bundan ötürü, o da **Halep** hükümdarı **Melik ün-Nâsır Yusuf**'a, Nâsr ül-Azizî eliyle hediyeler yollayıp **Aybek**'i öldürmeye azmettiğini, eğer Nâsır kendisiyle evlenecek olursa, onu Mısır tahtına oturtacağı haberini yolladı. **Melik Nâsır** bu haberin bir tuzak olmasından korkarak, **Şecer üd-Dürr**'e cevap vermedi. Her hâlde bu haber **Bedrüddîn Lu'lu** tarafından duyulmuş olmalı ki, **Aybek**'i Şecer üd-Dür'den sakınması hususunda ikaz etti. **Melik Nâsır**'la **Şecer üd-Dürr**'ün gizliden gizliye anlaştıklarını bildirdi.

Melik Nâsır'dan cevap alamıyan **Şecer üd-Dür,** o sırada Mısır'da bulunan **Safiyüddîn İbrahim bin Merzuk**'u çağırıp ona vezareti vâdederek plânlarını anlattı. **Safiyüddîn, Şecer üd-Dürr**'ü bu tehlikeli işlere girmekten menetmek istedi. Ama, sözünü dinletemedi. **Şecer üd-Dür, Muhsin el-Cevherî**(107) ile **Nâsr ül-Azizî**'nin, büyük lûtuflar vadederek, yardımlarını istedi.

Bir müddetten beri Özbekîyye denilen yerde Nil ırmağına bakan **Lûk** adındaki ikametgâhında oturan **Aybek, Şecer üd-Dürr**'ün son derece samimî dâvetlerine inanarak 655/1257 yılı Rebiülevvel'inin 24. Salı günü **Kal'a-i Cebel**'e gitti. Melike kendisini büyük bir saygı ve iltifatla karşıladı. Hattâ eski muamelelerini unutturur bir sevgi gösterisi ile etrafında pervâne oldu. O gün **Aybek, küre** (Çevgân = Çögen) oyunundan dönmüştü; yıkanmak üzere haremin hamamına girdi; giyimlerini çıkarır çıkarmaz hadım **Muhsin el-Cevherî**'nin kölesi, **Sencer ül-Cevherî** yanındaki hademelerle onun üzerine atılıp kendisini boğdular. Makrizî (Sülûk, II, cüz 2, S. 403) ve İbni Tagriberdî (El-Nücum üz-Zahire, V., S. 375-6) de bu katil şeklinin çeşitli rivayetleri vardır. Bunlardan bir diğeri şöyle-

(107) İbni Haldun, İber, V., S. 377.

dir: **Muhsin el-Cevherî** ile yanındaki adamlar, **Aybek**'in üzerine bütün kuvvetleri ile çullanınca, **Aybek** karısından imdat istedi; onun kendisini affetmesini diledi. **Şecer üd-Dürr**'ün bu anda merhameti üstün geldi, **Muhsin el-Cevherî**'ye, onu bırakmasını emretti. Ama köle bu emre kaba sözlerle karşılık verdi ve eğer bırakacak olursa, ne bu işe giren kölelerin, ne de **Şecer üd-Dürr**'ün sağ bırakılmıyacağını hatırlatı.

Gerçekten de **Aybek**, bu devrin tarihini yazanlar tarafından ifade edildiği gibi, çok dirâyetli, cesur, hattâ dindar fakat çok kan dökücü bir hükümdardı. Suçsuz olan birçok aileleri yoketmiş, birçoklarının mallarına el koymuş, böylece de kendisinden sonra gelenlere örnek olmuştu. Onun, Suriye ordusunu yendiği zaman, Kahire imamlarının gafleti yüzünden, suçsuz insanları, küçük çocuklara varıncaya kadar, nasıl cezalandırdığını daha önce kısaca belirtmiştik.

Aybek'in katlinden sonra **Şecer üd-Dür** gene **İbni Merzuk**'u saraya çağırdı. O da Kale'nin gizli kapısından **Şecer üd-Dürr**'ün yanına girdi. Onu oturmuş ve **Muiz Aybek**'i onun ayakları önünde ölü bir hâlde yatar gördü. Melike olup bitenleri **İbn Merzuk**'a anlattı. **İbni Merzuk** ona: «Ne diyeceğimi bilmiyorum, çok büyük bir iş işledin; ben bunun çıkar yolunu göremiyorum» dedi[108]. **Şecer üd-Dür** kocasını öldürtmekle Mısır tahtını kolay elde edebilir bir duruma getirmişti; ama o, muktedir bir hükümdar bekliyen bu tahta aday bulmakta sıkıntı çekeceğini daha o gece anlamıştı.

Gene o gece büyük Emîrlerden **İzzüddîn Halebî**'ye kocası **Aybek**'in parmağı ile yüzüğünü (mührünü) gönderip sultanlığın idaresini ele almasını teklif etti. **İzzüddîn Ha-**

(108) İbni Tagriberdi, a.g.e., V., S. 375.

lebî buna cesaret edemedi(109). Bir de **Emîr Cemâlüddîn bin Aydoğdu**'yu çağırıp tahtı kendisine teklif etti(110). O da reddetti. Böylece bir zamanlar teveccühünü kazanmaya çalışan Memlûk şeflerinden hiçbirisi sorumluluğu onunla paylaşmak istemedi. Ertesi gün (24/25 gecesi sabahı çarşamba günü), âdet olduğu üzere ileri gelen komutanlar, olanlardan habersiz bir hâlde, **Kale**'ye geldiler. O gün henüz **Şerefüddîn Fâizî** gelmemişti. **Şecer üd-Dür** ne yapacağını şaşırmıştı. Durumu bir müddet daha saklamak için **Aybek**'in oğlu **Nurüddîn Ali**'ye babasının ağzından, kayıkları, mavnaları islâh etmek üzere denize doğru gittiği haberini yolladı. Ama bu hile başarı sağlıyamadı. Her ne kadar sabahleyin **Melik Aybek**'in bir sar'a nöbeti sonunda öldüğü bildirilmişse de, çok geçmeden onun, karısı tarafından öldürtülmüş olduğu haberi Emîrler arasında yayıldı. Asker Kale'ye doğru yürüdü; **Muîz Aybek**'in köleleri Kale'ye girdiler. **İzzüddîn Halebî** de **Sâlihîler** tarafından desteklenmekte idi. Ama **Muizzî Memlûkler** vezir **Fâizî**'nin başkanlığında **Aybek**'in oğlu 15 yaşındaki **Nurüddîn Ali**'yi Sultan ilân etmekte birlik oldular. Böylece halk sükûn bulup evlerine gitti. **Sâlihîler** de dağıldılar.

Rebiülevvel ayının 26. perşembe günü **Nurüddîn Ali'-Melik Mansur** adıyla biât edildi ve hutbede adı okundu(111).

C) ŞECER ÜD-DÜRR'ÜN ÖLDÜRÜLMESİ : **Şecer üd-Dür** ile onun suç ortakları saraya sığınmışlardı. **Aybek**'in memlûkleri onları cezalandırmak maksadıyla Kale'ye hücum etmek istediler ise de, Şecer üd-Dürr'ü tutan **Sâlihî** komutanları, Melikelerini korumak için, onların aralarına

(109) Ebu'l-Fida, Tarih, III., S.192; Müneccimbaşı, a.g.e., II, S. 627; Makrizî, Sülûk, I., cüz 2, S. 403.

(110) İbni Tagriberdî 2. a.g.e., VI., S. 375.

(111) İbnî Tagriberdî, a.g.e., V., S. 376.

girdiler. Sonunda **Şecer üd-Dürr**'ün artık saltanat dairesinde oturmaması gerektiğinden, Muizzî kölelerinin kendisini oradan alıp **Kırmızı Kule**'ye götürmelerine engel olamadılar. Ancak **Muizzîler, Şecer üd-Dürr**'e aman verdiler; ona bir kötülük edilmiyeceğine dair yemin ettiler. **Şecer üd-Dür** 29. Pazartesi günü Kırmızı Kule'ye (Burc ül-Ahmer) götürülüp hapsedildi. Yanındaki cariyeler komutanlar arasında taksim edildi. Adını daha önce andığımız İbni Merzuk getirilip hâdise günü **Şecer üd-Dürr**'ün yanında bulunmasının sebebi souldu. **İbni Merzuk** Melike ile konuştuğu şeyleri aynen anlatınca, kendisini salıverdiler. Emîr **Cemâlüddîn Aydoğdu** yakalanıp İskenderiye'de hapsedildi. **Aybek**'i öldürmek için anlaşanlar yakalanıp asıldılar. Yalnız **Muhsin el-Cevherî**'nin kölesi **Sencer el-Cevherî** kaçıp kurtulmuş ise de, sonradan o da yakalanıp **Muhsin**'in yanı sıra asılmıştır. Ayrıca kırk kadar hadım katledilip Kaleden Bâb-i Züveyle'ye giden yol üzerine asıldılar (Sülûk, II., S. 403). Bütün bunlar olup biterken Melike **Şecer üd-Dür** Kırmızı Kule'de çok fena günler yaşadı. **Aybek**'in hükümdarlığı sırasında, onu eski karısını ziyaretten menettiği için şimdi bu kadının kendisinden öç alacağını pek iyi biliyordu. Bu yüzden bir takım para ve mücevherleri, **Nurüddîn Ali** ile annesinin eline geçmesin diye, eski veziri, **İbni Hinna** adıyla tanınan, **Es-Sâhib Bahaüddîn Ali bin Muhammed**'e teslim etti. Bir kısmını da havanda döğdü[112].

Nurüddîn Ali ile annesi, **Muizzîyye** askerlerini **Şecer üd-Dürr**'ü öldürmeğe kışkırtıyorlardı. Sonunda bu işi kendi güçleri ile yaptılar: **Nurüddîn**'in annesi Rebiülâhırın 11. günü **Şecer üd-Dürr**'ü Burc ül-Ahmer'den yanına getirtip cariye ve hademelere teslim etmiş, başına takunyalarla, hamam tasları ile, öldürünceye kadar vurdurtup so-

(112) İbni Tagriberdî, a.g.e., VI., S. 378.

nunda Kale'nin dibindeki hendeğin içine yarı çıplak bir hâlde attırmıştı([113]). Nüveyrî, onun ölüm hâlinde sûrun en yüksek bir yerine konulduğunu, oradan hendeğe atılıp günlerce hendekte kaldığını belirtmektedir. (Nihayet ül-Ereb, vr, 266 A, B.).

Bir zamanlar saltanat tahtında güzelliği, zekâsı, inceliği ve zarafeti ile bir yıldız gibi parlıyan Meliket ül-Müslimîn günlerce kale dibindeki bu hendekte kaldı. Ayak takımı onun incilerle işlenmiş uçkurunu çaldılar (İbn ül-İmad, a.g.e., V., S. 268). Yakınları onu ağır işlemeli şalvarından tanıyarak Kahire'de **Seyyide Nefise** yakınındaki **Şecer üd-Dür** camiinin içindeki hususî türbeye defnettiler([114]). Şecer üd-Dürr'ün kabrinin bulunduğu kubbe kasnağının etrafını çevreleyen kitabeye göre, Melike bunu 648/1250-1'de bizzat yaptırmıştır. Bugün hâlâ eski şekliyle durmaktadır. Bitişiğinde bulunan camie de hâlâ **Şecer üd-Dür Camii** veya Halîfe Camii denilmektedir.

(113) Gaston Wiet, İbni Tagriberdî, el-Menhel üs-Safî Fihristi, S. 167. Aynî, İkd ül Cumân, IV. S. 389'da, bu konuda Nüveyrî'ye uyduğunu söyliyerek Rebiülâhır'ın 16. günü bu olayın vuku bulduğunu söylemektedir.

(114) Ebu'l-Ferec, Tarih, II., S. 552'de «Şecer üd-Dür kocası Aybek tarafından öldürtüleceğinden korktuğu için daha önce davranıp o, Aybek'i öldürtmüştür, Aybek'den sonra da kölesi Kutuz, Melik Muzaffer adıyla tahta geçmiş ve Şecer üd-Dürr'ü öldürterek cesedini köpeklere attırmıştır. Bunu efendisinin, yâni Aybek'in intikamını almak için yaptığını ileri sürmüşse de, doğrusu onun kendisinin de öldürtmesinden korkması idi» diyor. Burada Ebu'l-Ferec Aybek'in oğlu el-Muzaffer Nurüddîn (655-657) iki yıl süren hükümdarlığını atlayıvermiş, ayrıca Şecer üd-Dürr'ü de 657'de tahta geçen Seyfüddîn Kutuz'un öldürdüğünü zannetmekle tarihî ve kronoloijk iki yanılma örneği vermiştir.

Mısırlı prenslerden Kadriye Hüseyin Hanım, **Şecer üd-Dür** için, fevkalâde bir insandı, fakat **Aybek** başka bir kadınla nişanlanınca, hissiyatına mağlup oldu, alelâdeleşti diye yazar. Bizce **Şecer üd-Dür** gene de fevkalâdeliğini muhafazaya devam etmiştir. Zira : Doğu hükümdarlarının belki de yüzde sekseni, canını ve tahtını koruyabilmek için, rakîbini katlettirmek yoluna sapmak zorunda kalmıştır. **Şecer üd-Dür** için de aynı çareye baş vurmak, büyük bir ihtimalle, bir meşru müdafaa hareketi olmuştur. Bunu, daha önce bahis konusu ettiğimiz gibi, bazı eski tarihle yazdıktan başka, olayların gidişi de göstermektedir.

Şecer üd-Dür iyi idareci, dindar, hayırsever, memleketi barış içinde tutma iktidarında idi ve merhametli bir yaradılıştaydı. Eğer Suriye'de Eyyubîler'in ayaklanması olmasa, Halife de **Melik en-Nâsır**'ın tarafını tutmasaydı, o da kocasının yardımıyla, yıllarca Mısır ülkesini barış ve refah içinde idare edip gidecekti. Ne yazık ki, Ortaçağ Türk devletlerinin hemen hepsinde görülen saltanatı paylaşma veya her ne bahasına olursa olsun fırsatlardan faydalanma istekleri çok kere kuruluşları binlerce insanın hayatına malolan bu devletlerin, kısa bir süre içinde parçalanması, yahut hiç olmazsa pek önemsiz bir duruma düşmesi sonucunu vermiştir.

Şecer üd-Dür Mısır'da yeni bir saltanatın kurucusu olmuştur. Bu, **Bahriyye Memlûkleri** saltanatıdır. 136 yıl içinde bu Memlûkler'den 21 hükümdar gelip geçmiştir. Bunların içinden her ne kadar **Kutuz** ve **Baybars** gibi kudretli kimseler, Hülegü ordularını Mısır'a ayak bastırma-

mışlarsa da, çocuk yaşta bulunan en son hükümdar, iktidarın Çerkes Kölemenleri eline düşmesine engel olamamıştır[115].

Hac dolayısı ile Surre alayları tertibi ve kâbe örtüsü gönderme âdetini de ilk defa Şecer üd-Dür ihdas etmiştir[116].

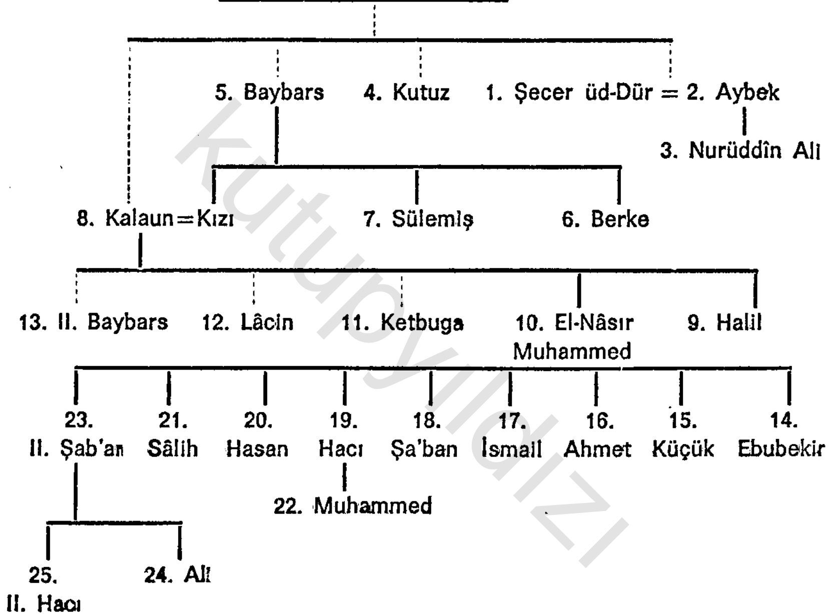
Şecer üd-Dür, Müslüman kadın hükümdarlar içinde, şimdiye kadar ayrıca üzerinde durulan tek hükümdar olmuştur. Gerçekten de Mahmud Bedevî'nin **Şecer üd-Dür** adlı bir piyesi vardır ki, 1933'ten beri Kahire'de her yıl oynanmaktadır. Ayrıca meşhur «İslâm Medeniyeti Tarihi» yazarı **Görci Zeydan'ın** 1914'te basılmış olan gene aynı isimli bir romanı vardır. Ne yazık ki, bütün araştırmalarımıza rağmen, bu her iki eseri görmek imkânını bulamadık. Ayrıca 1961 yılında da Götz Schregle tarafından yazılmış «Die Sultanin von Aegyten» adını taşıyan ve Şecer üd-Dürr'ü inceleyen bir kitap Almanya'da Wiesbaden'de basılmıştır.

---

(115) Makrizî, Hıtat, II., S. 237'de 24 hükümdar diye yazarsa da, Zambaur, Manuel de Chronologie'de Şecer üd-Dür ile birlikte sadece 21 hükümdar sıralamaktadır.

(116) Bk. Ürdün Kralı Abdullah'ın hatıralrı Tarih Dünyası, II, Sayı 15, 1950, s. 651). Evliya Çelebi (Cild X, s. 744) de dahil olmak üzere diğer kaynaklar bu hususu teyid etmektedir.

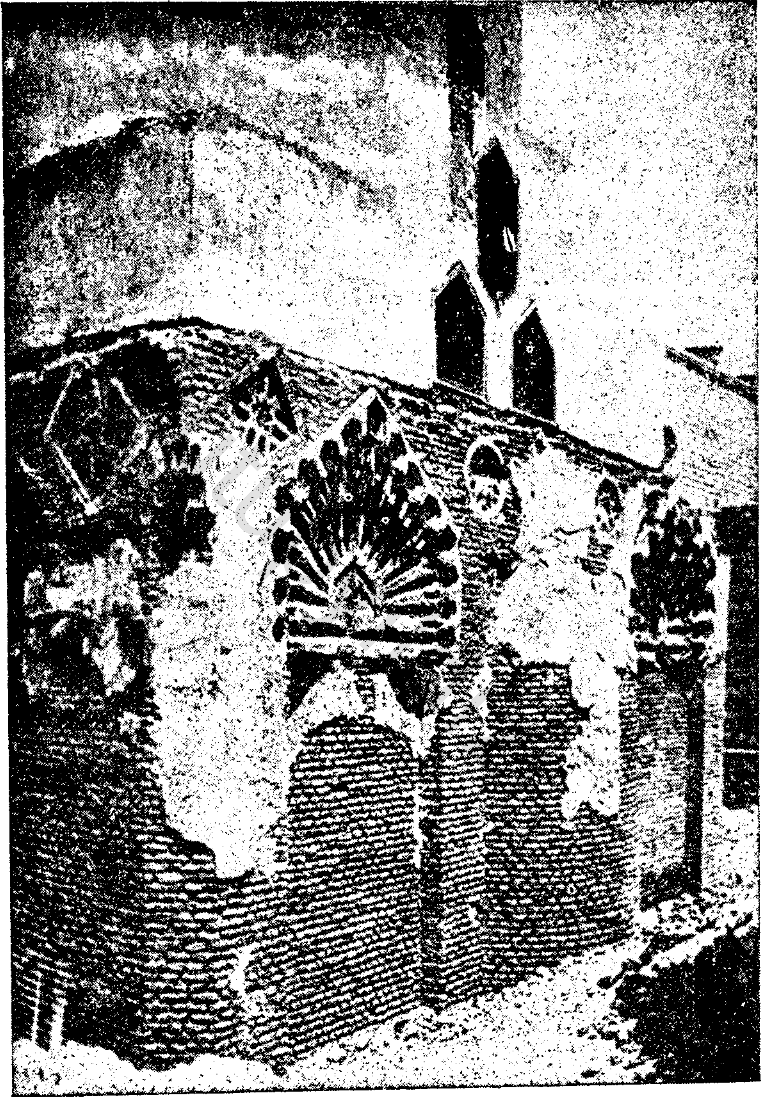
MEMLÛK SULTANLARI SOY TABLOSU

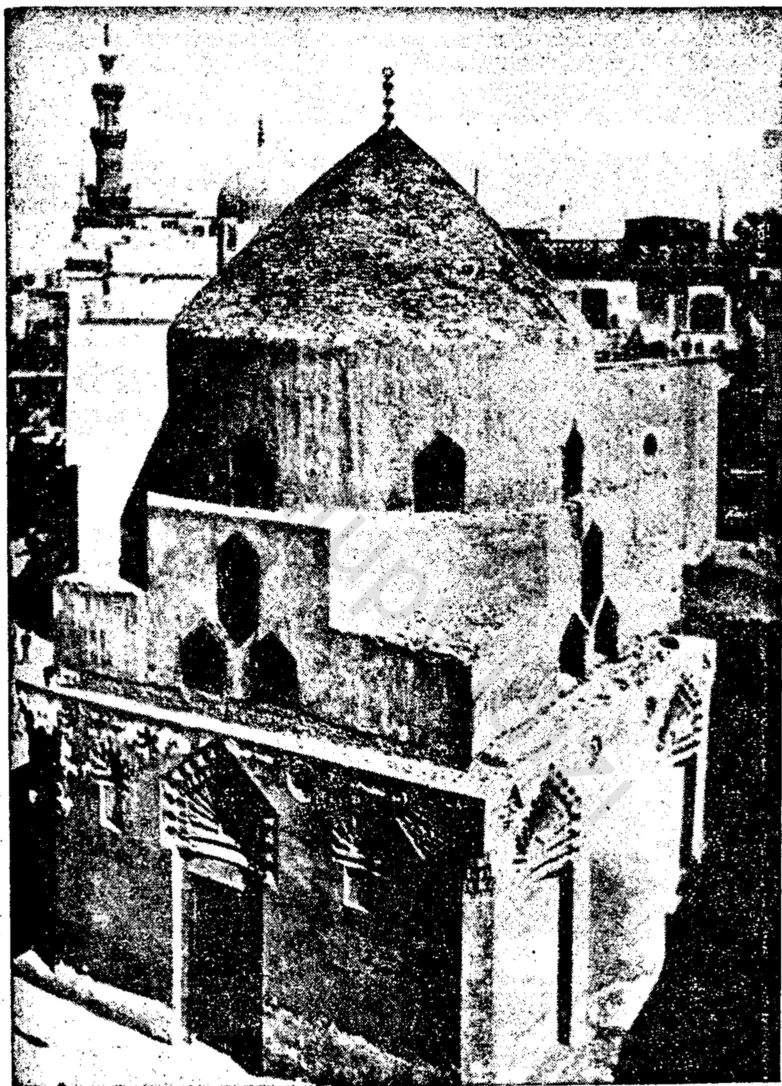
Not: Noktalarla birleştirilenlerden Aybek, I. Baybars'ın ve Kalaun, II Mısır Eyyubîlerinden es-Salih Necmüddîn Eyyûb'un ve Ketbuga, Lâcin, ve II. Baybars ise, Kalaun'un memlûkleridir.

ŞECER UD - DUR

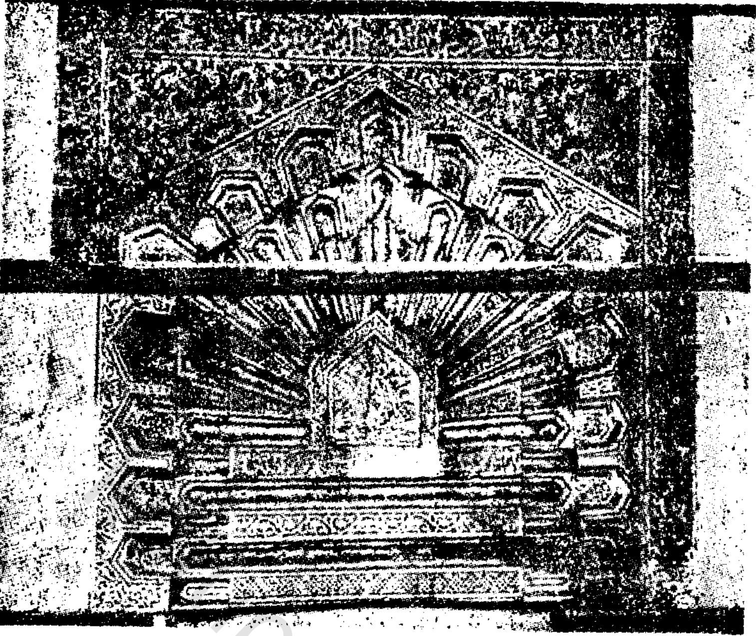
Şecer üd - Dürr'ün türbesinin yandan görünüşü.

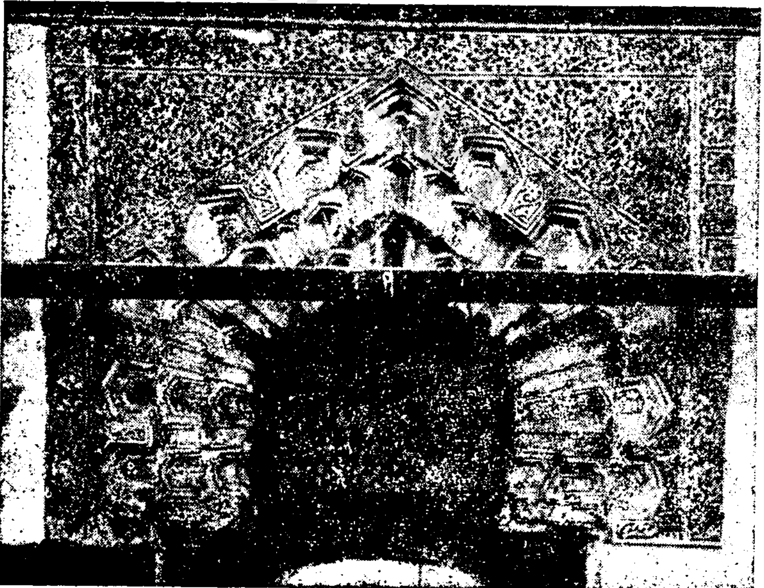
Şecer üd - Dürr'ün türbesi

Les Mosquées du Caire
Hautecour - Gaston Wiet c II

Pencere üstleri

Şecer üd-Dürr'ün türbesi

Mihrabın Süsleri

TÜRKÂN HATUN

(KİRMAN'DA KUTLUK DEVLETİNDE)

İran'ın Kirman bölgesinde kurulmuş bulunan Kutluk devletinin dördüncü hükümdarı «Türkân Hatun» adlı bir kadındır. Yeni kurulmuş, teşkilâtı henüz sarsıntılarla bozulmamış olan bir Müslüman-Türk devletinde, bir kadının nasıl olup da hükümdarlığa kadar yükseldiğini anlıyabilmek için, bu devletin kuruluş tarihine kısaca bakmamız gereklidir.

Puta tapan Karahıtay'ların eski emîrlerinden **Barak** Hâcib 619/1222 yılında Kirman topraklarını elde edince, burada bir devlet kurdu. Kısa bir zaman sonra, Kirman'dan geçen **Celâlüddîn Harezmşah,** Barak'ın kızı ile evlendi. Bu sırada Barak, Harezmşah'lara tâbi oldu. Moğollar'ın amansız kovalamaları sonunda, çekilip gitmeğe mecbur olan **Celâlüddîn Harezmşah**'dan sonra, kudretin artık Harezmli'lerden Moğallara geçtiğini anlıyan **Barak Hâcib, Cengiz Han**'a bağlılığını bildirmekte gecikmedi. Ayrıca kızlarından **Sevinç Türkân**'ı da Cengiz Han'ın oğlu **Çağatay**'a verdi. Böylece ondan **«Kutluk Han»** unvanını aldı. Kirman ve Siistan ülkelerini idaresine alan **Barak,** öte yandan Harezmşah'ların politik hareketlerinin tersine olarak, Halife'ye Müslümanlığı kabul ettiğini bildirip kendisine **«Sultan»** lâkabının verilmesini istediğinden, Halife **en-Nâsır** ona **«Kutluk Sultan»** adını bağışladı([117]).

---

(117) Bk. Cüveynî, Tarih-i Cihangüşâ, Gölpınarlı çevrisi, II., S. 226 (basılmamıştır, T.T.K. Kütüp.); Berthold Spuler, İran Moğolları Tarihi, C. Köprülü çevrisi, S. 173; Minorsky, İ.A. VI. S. 1053; Hammer, Geschichte der İlchanen, II., S. 45.

Barak Hâcib'in dört kızı bir oğlu olmuştu. Bunlar, çağdaş Münşî Nâsırüddîn'in bize bildirdiğine göre (Sımt ül-Ulâ, S. 25-6): **Sevinç Türkân** (Çağatay'ın nişanlısı), **Yâkut Türkân** (Yezd Atabeyi Kutbüddîn Mahmud Şah'ın karısı), **Han Türkân** (Barak'ın yeğeni Kutbüddîn Muhammed'in karısı) ve **Meryem Türkân** (Yezd Atabeyi Muhyi'd-dîn Sâm'ın karısı) ile **Rüknüddîn** veya **Hocacık** idiler. Barak Hâcib, Karahıtaylar'ın reislerinden olan kardeşi Hamitbur (حميتبور) veya **Cintimur Tayangu**'nun oğlu **Kutbüddîn**'i pek beğendiği için tahta veliâhd tâyin etti. Aynı zamanda kızı **Han Türkân**'ı ona verip kendine damat etti (Sımt ül-Ulâ, S. 26). Barak Hâcib 632/1234-5 yılında ölünce, yerine Ögedey (= Oktay) Han'ın da uygun görmesiyle **Kutbüddîn** geçmişse de, bir yıl gibi kısa bir zaman sonra Barak Hâcib'in oğlu Rüknüddîn'in Kirman'a yaklaşması üzerine, Kutbüddîn Moğolistan'a çekilmeye mecbur kalmıştır.

Bir zaman sonra, **Kutbüddîn, Göyük Han**'ın seçim işlerinde yararlı hizmetlerde bulunduğundan, **Mönge** zamanında Kirman'a hükümdar nasbedildi (650/1252-3). Bu durum karşısında **Barak**'ın oğlu tahtı bırakıp kaçtı; Halife'ye, **Lur** Atabeyler'ine, hattâ **Mönge**'ye başvurdu. Sonunda **Kutbüddîn** tarafından öldürüldü. Kutbüddîn, **Celâlüddîn Harezmşah** olduğu iddiasıyla ortaya çıkan birinin önderlik ettiği bir isyanı bastırdı. Daha başka başarılar da elde etti. Eski tarihler, 655/1257'de ölen Kutbüddîn'in bu başarılarını daima karısı Kutluk Türkân'ın tavsiyelerine uymak akıllılığını göstermiş olmaya bağlarlar[118]. O, 654/1256 yılında giriştiği sınır savaşlarından döndüğü zaman, **Kutluk Türkân**'dan **«Padişah Hatun»** adında bir kızı, diğer bir karısından da «Soyurgatmış Sultan» adını taşı-

(118) Bk. Tarih-i Şebenkâre, S. 23; Sımt ül-Ulâ, S. 26

yan bir oğlunun doğmuş olduğunu gördü (Sımt ül-Ulâ, S. 35). Böylece ileride Kirman'ın altıncı hükümdarı olarak tahta geçen Padişah Hatun'un doğum tarihi elimize geçmiş bulunuyor.

1 — KUTLUK TÜRKÂN HATUN'UN KİRMAN TAHTINA SEÇİLMESİ : A) NÂİBELİK; Kutbüddîn öldüğü zaman Kirman'ın ayân ve ümerasından([119]) birçokları ile birlikte Moğol ümerasından bazılarının da hazır bulunduğu bir meclis, karısı **Türkân Hatun**'un hükümdarlığı hususunda oybirliği ile karar aldı ve onun emir ve hükümlerine boyun eğdi. Ama **Kutbüddîn**'in öldüğü haberi **Büyük Han**'ın huzuruna ulaştırıldığı zaman, bazıları memleketi Sultan'ın çocuklarına bırakıp bunlar büyüyünceye kadar karısı **Kutluk Türkân**'ın ve damadı **Emîr Hacı Leşkerî**'nin nâibliklerini destekliyelim, her ikisini **Kirman**'ın hâkimi sayalım dediler. Hâlbuki Emîr Hacı çok zâlim ve sarhoş bir adamdı([120]). Kirman sarayının tanınmış ve gözde şahsiyetleri bu haberden hiç hoşlanmadılar ve Hülegü Han'ın yanına gidip hemen o gün yardım dilediler. Türkân Hatunun mâ-

(119) Cargutay, Arhutay, Sivatu ve daha başkaları, Kirman meliklerinden Yiğit Melik, Nusret Melik, Folat Melik, Nâsırüddîn Melik, Kutluk Melik; ulemâdan da Hoca Zahirüddîn, Hoca Şemsüddîn ve bu devir hakkında bize değerli bir kaynak bırakmış olan Nâsırüddin Münşi'nin babası Hoca Müntecibüddin.

(120) Kutbüddîn Muhammed'in iki oğlu dört de kızı olmuştu. Oğulları : Haccâc Sultan, Celâlüddîn Soyurgatmış Sultan; kızları : Bibi Türkân, Padişah Hatun, Ordu Kutluk, Yol Kutluk. Mirhond, Ravzat us-safâ, IV., S. 129; Hammer, a.g.e., II., S. 45'de çocukların listesini böyle veriyorsa da, Sımt ül-Ulâ'da Ordu Kutluk Türkân olarak geçmektedir. Bu doğru olabilir. Her ne kadar Hükümdar olan bizim konumuz Türkân Hatun, bunun annesi gibi görünmekteyse de, o yalnız Bibi Türkân ile Padişah Hatun'un annesidir. Yukarıda adları yazılı olanlar Kutbüddîn'in başka kadından doğma çocuklarıdır; Hondmir, Habib üs-Siyer, III., S. 269; Sımt ül-Ulâ, S. 35-6.

nevî değerlerini Han'a sayıp döktüler. **Hülegü Han,** ümeranın ricası üzerine, Türkân Hatun'un kıymetini anlayıp yarlığ hükmünü yerine getirdi([121]); büyük, küçük memleket işlerini bu tedbirli hatunun eline bıraktı (Sımt ül-Ulâ, S. 38).

Kutbuddîn Sultan hayatı boyunca bağlılık seremonisini ihmal etmediği için, **Hülegü,** Kirman'ı onun oğullarına bağışlamış, bunların küçük yaşta bulunmaları yüzünden, Kutbüddîn Sultan'ın karısı **Kutluk Türkân**'ın çocukların nâibesi olarak devlet işlerini yönetmesini, halkın nizam ve âsayiş içinde yaşamasını temin vazifesinin ona verilmesini uygun bulmuştu([122]). Adâleti ve hayırı seven bu hatun, vilâyetlerin imârına, halkın terfihine, âlimleri beslemeğe, faziletlilere hürmet etmeğe, hayır müessese ve binalarının arttırılmasına, insaf ve intizamla gayret gösterdi. **Kirman**'ın denizde ve karadaki ulaştırma işleri de tam bir düzen buldu. **Mirhond** (S. 129) onun büyük bir tevazu ile yaptığı bu işlerin onda birini dünya sultanlarının hiçbiri yapmadı demekle mubalâğa etmiş olsa bile, **Türkân Hatun**'un yapıcı bir hükümdar olduğunu anlatması bakımından gene de büyük bir değer taşımaktadır. Esasen Sımt ül-Ulâ'da (S. 27-8) yüce duygulu, sağlam iradeli Türkân Hatun'un zamanında **Karahıtay** devletinin (veya Kutluk devletinin) bahar çağı yaşadığı belirtilmektedir.

B) KUTLUK TÜRKÂN HATUN'UN SOYU : Türkân Hatun'un soy kütüğü hakkında tarihlerin verdiği bilgi, birbirini tutmamaktadır. Meselâ, Hammer, Kutluk devletinin

(121) Reşidüddîn, Câmi üt-Tevârih, II., S. 403'te : «Hülegü 662'de Türkân Hatun'un Kirman hükümdarlığını tanıdı» denmektedir.

(122) Mirhond, Ravzat üs-Safa, IV., 129; Hamdullah, Tarih-i Güzide I., S. 530'da böyle bir fermanın Mönge Kaan tarafından verildiği kayıtlıdır ki, yanlış değildir. Hülegü, Mönge'nin kardeşidir ve asıl Kaan Mönge'dir; ferman da onun adına verilmiştir.

kurucusu **Barak**'ın dört kızının adlarını yazar; bunlardan birinin adını **«Kutluk Türkân»** olarak gösterir (Geschichte der İlchanen, II., S. 45); hâlbuki bu **Han Türkân**'dır. İnsanı şaşırtan başka bir bilgi de, hükümdar Türkân Hatun'un münşilerinden olan **Hoca Nâsırüddîn**'in «Barak, yiğeni Kutbüddîn'e kızını verip onu damat edindi» demesidir. Böylece, **Barak Hâcib** kızını **Kutbüddîn**'e verdiğine ve Kutbüddîn ölünce de yerine karısı **Kutluk Türkân** hükümdar seçildiğine göre, bu Türkân Hatun Barak'ın kızı gibi düşünülürse de, Sımt ül-Ulâ'da (S. 25-26), Barak'ın sahip olduğu dört kızının adları sayılırken **Kutluk Türkân** adı anılmamıştır. Daha önce Barak'ın kızlarından bahsederken adını yazdığımız **Han Türkân,** Kutbüddîn'e eş olarak verilmiştir. Gene **Sımt ül-Ulâ**'da (S. 26) ifade olunduğuna göre, **Kutbüddîn Mehmed** hükümdarlığa geçtikten dört ay sonra **Kutluk Türkân** ile nikâhlanmıştır. Böyle olunca da **Kutluk Türkân, Barak**'ın kızı **Han Türkân** olamaz; çünkü **Han Türkân,** babası hayatta iken, amcazadesi **Kutbüddîn** ile evlenmiş bulunuyordu. **Tarih-i Şebenkâre** (veya Tarih-i Muini, S. 23) ve **Tarih-i Güzide** (I. S. 531) onu **Kutbüddîn**'in gözdesi, odalığı diye gösteriyorlar. **Spuler** (İran Moğolları Tarihi, S. 172)'e göre de **Kutluk Türkân Hatun,** Barak Hâcib'in karısı idi.

Biz burada Kutluk Türkân'ın Barak'ın karısı olup olmadığını, kesin olarak yazmak imkânlarını bulamadıksa bile, bu devirde yaşayan pek çok Türkân Hatun arasında bunun Barak'ın kızı olmasının imkânsızlığını göstermek fırsatını bulduk.

Türkân'ın bir isim olmayıp bir ünvan olduğu anlaşılmaktadır ve «Terken» şeklinde okunmasının daha doğru olacağına önce Melioranskiy sonra da Barthold işaret etmişlerdir. Osman Turan (Bk. Türk Hukuk Tarihi dergisi C. 1); da bunu teyid etmiştir. Ancak biz kelimenin bugünkü şekli olan «Türkân»ı kullanmayı tercih ettik.

C) KUTLUK TÜRKÂN HATUN'UN SULTAN HACCÂC İLE MÜCADELESİ VE HÜKÜMDAR OLUŞU : 655/1257'den sonra Türkân Hatun, üvey oğlu **Sultan Haccâc**'ın küçük olmasından faydalanarak memleketin her türlü işlerini, kendisi sevk ve idare etti. Saltanat resmen üvey oğlu Haccâc'ın adına ise de, hükümdarlık fiilen **Türkân Hatun'**-un elinde idi[123]. Her ikisi de öz ana oğul gibi samimî bir hava içinde aynı tahtta biri lâfzen, diğeri fiilen hükümdarlık edip yıllarca bir arada yaşadılar. Bu arada Sultan Haccâc'ın yaşı da artık bulûğ çağına erişmiş oldu. Gene bu sırada, Çağatay ordusunun ve **Barakoğul**'un İlhanlı hükümdarı **Abaka Han**'la savaşa girip İran'ı ellerine geçirmek amacıyla Amu Derya'dan geçmeleri üzerine, **Türkân Hatun**'un Sultan Haccâc'ı büyük bir ordu ile Abaka Han'ın ordusuna katılmak için yollaması, Abaka Han'ın çok hoşuna gittiğinden, **Sultan Haccâc**'ı hükümdarca lûtuflarla memnun etmiş, gene memleketine göndermişti.

Böylece işi iyi giden **Haccâc**'ı inandığı bazı kimseler kışkırtmağa koyuldular. Bir eğlence gecesinde **Haccâc** sarhoş olup birden bire **Kutluk Hatun**'un bu mecliste raksetmesini emretti. Her zaman ölçülü hareket eden **Kutluk Türkân** bundan memnun olmadığı, ikrah duyduğu hâlde, **Haccâc**'ın sarhoş olduğunu, bu hâlde ona karşı direnmenin doğru olmıyacağını anladığından raksetmeğe mecbur oldu ve istemeye istemeye bir kaç kere kollarını kaldırıp indirerek oynadı. O, eteğini uçururken Haccâc'ın adamları şu beyti söylediler :

---

(123) Reşidüddîn, Câmi üt-Tevârih, II., S. 552; Hamdullah, Tarih-i Güzide, I., S. 530.

پیرند چرخ و اختر و بخت تو نوجوان

آن به که پیر نوبت خود با جوان دهد

«Senin bahtın ve yıldızın genç, ama felek ihtiyardır; İhtiyarın kendi nöbetini gence vermesi iyidir».([124]).

Alışılmamış olan bu çeşit davranışlar, **Türkân Hatun** aleyhine tertip edilmiş bir ihanetin belirtilerinden başka birşey değildi. Eğlence gecesinden sonra çok incinmiş olan olan Türkân Hatun, damadı (Kızı Padişah Hatun'un eşi) **Abaka Han**'ın yanına gitti ve kızı Padişah Hatun'dan aleyhindeki tertiplere karşı yardım istedi.

Hülegü Han'ın oğlu olan **Abaka Han,** kaynanası ve **Kirman** nâibesi Kutluk Türkân'a karşı **Haccâc Sultan**'ın bu hafif davranışını hoş görmedi ve şu yolda bir ferman çıkardı : **«Bundan böyle Haccâc, Kirman işlerinden elini çeksin ve devlet işlerini her yönüyle Türkân Hatun'a devretsin»**([125]). Kutluk Türkân'ın geri dönmesinden sonra, Haccâc hükümeti yeniden ele geçirmek amacıyla gizlice **Ögedey Han**'ın oğullarının yanına gitti. Buna karşılık Kutluk Türkân da, **Abaka Han**'ın katına bir adam yollayıp durumu bildirdi. Abaka buna son derece kızdığından, Haccâc'ın yakalanıp Orduya (hükümdarın bulunduğu yer) getirilmesini emreden bir ferman yazdı([126]). **Haccâc** bunu haber aldı. Elçiler gelmeden önce **Siistan**'a gitti. Aradan

(124) Hamdullah, a.g.e., I., S. 531; Sımt ül-Ulâ, S. 48; Mirhond, IV. S. 129.

(125) Tarih-i Güzide, I., S. 531-2; Tarih-i Şebenkâre, S. 2 : Hammer, Geschichte der İlchanen, II., S. 47 ve Minorsky. İA., Cüz. 68. S. 1954.

(126) Muinüddîn, Tarih-i Şebenkâre, S. 25; Hamdullah, Tarih-i Güzide, I. S. 531.

altı ay geçti[127], **Abaka Han**'ın buralara hücum etmeğe hazırlandığını duyunca, **Delhi**'ye kaçtı ve orada on yıl bir köşkte tutuklu kaldı. Yalnız her hafta saltanat sarayına bir kere giderdi. **Sultan Celâlüddîn Ebu'l-Muzaffer Halcî**, Hindistan'da hükümdar olunca, ona **Kirman** topraklarına yeniden sahip olabilmesi için yardım etti; tantanalı bir şekilde savaş hazırlığı yaptırdı. Ayrıca saltanat alâmetlerinden olan **çetr, tabl, kûs** ve **bayraklar** verip saltanat töreni yaptırdı. Böylece Kirman'a doğru sefer açan Haccâc, **Bekr** denilen yere gelince hastalandı ve 690/1291 yılının Zilhicce ayında bir perşembe gecesi öldü[128].

Haccâc'ın Delhi'de bulunduğu yıllarda, **Türkân Hatun** tam bir bağımsızlık ve âsayiş içinde oniki yıl Kirman'da hüküm sürdü[129]. **Sımt ül-Ulâ**'da pek açık olmıyan, fakat

(127) Tarih-i Siistan (854 Hicrî tarihli nüshasında, bu kitabın Mevlanâ Şemsüddîn Muhammed Mevâlî ve Mahmud bin Yusuf İsfehânî adlı iki yazarı bulunduğu iddia olunuyor. Bunlardan gûya birincisi 448'e kadar, ikincisi de 465'ten 720'ye kadar olan tarihî olayları yazmış) S. 405'te : «Sultan Muzafferüddîn Haccâc Sultan, Kirmandan gelip bir yıl Siistan'da oturdu; îzaz ve ikram gördü. Buradan aynı yılda Hindistan'a gitti.» Gene aynı yılda Ahmed Han'dan bahsediyor. Nusret Melik ve Ali Melik gibi bazı büyük meliklerin Kirman'da işlenen vahşetlerden kaçıp Siistan'da sâkin oldukları, aynı kitabda S. 408'de yazılıdır.

(128) Sımt ül-Ulâ, S. 49; Sultan Haccâc'ın Hindistan'a kaçtığı yıl ile orada kaldığı ve sonra öldüğü yıl hemen her kaynak ve her inanılır eserde başka başka gösterilmiştir. Örneğin : Tarih-i Siistan, S. 405'de onun 675'te Delhi'ye gittiğini, Reşidüddîn, Cami üt-Tevarih, Blochet baskısında S. 552/3'te, Blochet haşiyede Mirhond'a dayanarak 660'ta; Hammer, a.g.e (C. II., S. 45) da 659; Tarih-i Şebenkâre (S. 25) de 666'da; Tarih-i Güzide (C. I., S. 531)'de 666; Minorsky, İslâm Ansiklopedisi, Kutluk maddesinde 666'da. Bu tarihçilerin bazıları, örneğin Reşidüddîn (Blochet), S. 552'de Haccâc'ın 15 yıl Hindistan'da kaldığını, bazıları ise 10 yıl orada oturduğunu yazmışlardır.

(129) Tarih-i Güzide, I. S. 531; Tarih-i Şebenkâre, S. 25.

Tarih-i Siistan'da (S. 405) 675 olarak ifade edilen yılda, **Abaka Han**'ın ordusu Horasan'a gelince **Haccâc Sultan**'ın kardeşi, yâni Türkân Hatun'un öteki üvey oğlu, **Celâlüddîn Soyurgatmış**, Türkân Hatun'un izni ile, **Abaka Han**'ın ordusu hizmetine girdi ve kardeşi **Haccâc**'ın has emlâkine sahip oldu. Ayrıca av emîrliği ve bazı askerî emîrlikler de kendisine verildi. Fakat ona hükümdarlık yetkisi verilmediği hâlde, Kutluk Türkân'ın saltanat işlerine karışmağa, hattâ onun adının yanı sıra kendi adını da hutbede okutmaya ve itaatsizlik etmeğe başladı. Bir yandan da Kirman'ın ileri gelenlerinden, fesat çıkarmakla ünalmış Muizzüddîn Melik Şah, isyancı Şah Melik, Emîr Tulak ve diğer şahıslar Türkân Hatun'un tabiiyetinden çıkarak, **Soyurgatmış**'ın emrine girdiler. Türkân Hatun bir müddet bu duruma tahammül gösterdi. Ama, **Soyurgatmış**'ın taşkınlıkları haddi aşınca, damadı **Abaka Han**'a bir elçi gönderip kızı **Padişah Hatun**'un aracılığı ile **Soyurgatmış**'tan şikâyette bulundu. Güzelliği, zarâfeti ve şairliği ile **İlhan Abaka**'yı kendine iyice bağlamış olan **Padişah Hatun,** annesinin bu arzusuna istediği cevabı almakta gecikmedi. Abaka Han'ın yarlığı hükmüne göre **Soyurgatmış**'ın Kirman hükümetine, kardeşinden intikal eden Av emirliği ve şahsî hassı da dahil, hiçbir şekilde müdahalesi kalmıyacaktı(130). **Soyurgatmış** bu durum karşısında **Haccâc** gibi hareket etmedi; yeniden **Abaka Han**'a gitti, orada göze girdi, Kirman işlerine asla karışmamak şartıyla has arazisini yeniden elde etti. Bu da **Türkân Hatun**'un merhameti sayesinde oldu.

680/1282 yılı sonunda **Abaka Han**'ın öldüğü haberi geldi, Yerine **Ahmed Teküdar** geçti. **Türkân Hatun** ise, Kirman'da damadı için o güne kadar görülmemiş bir ihtişamda matem merasimi yaptırdı. Daha Abaka Han zamanın-

(130) Tarih-i Güzide, I., S. 531.

da, Sultan Ahmed ile Sogurgatmış'ı birbirlerine bağlıyan eski bir dostluk bağı vardı. **Ahmed**'in annesi **Kutay** (veya Kuti) **Hatun**'un, **Soyurgatmış**'a Kirman sultanlığını verdirmek ve Türkân Hatun'un azlini sağlamak yolunda, oğlu Ahmed Han üzerinde, büyük bir rolü oldu.

Celâlüddîn Soyurgatmış, ordudan başarı elde etmiş olarak yola çıktı **Siyeh Kuh** (Karabağ) denilen yere geldiği sırada, orduya gitmekte olan **Türkân Hatun**'la karşılaştı; kızı Padişah Hatun da yanındaydı. **Soyurgatmış, Ahmed Han**'dan elde ettiği yarlığı hemen oracıkta hiçbir giriş yapmadan okudu[131]. Yıllardan beri Kirman sınırları içinde tam bir bağımsızlık ve düzen içinde hüküm sürmeğe alışmış bulunan Kutluk Türkân, yol üstünde aldığı bu kesin haberden o kadar üzüntü duydu ki, kendini kaybetti, bayıldı. Sultan Soyurgatmış, Türkân'ın yanında bulunan Kirman emîrlerine, kendisiyle birlik olmalarını ve **Türkân Hatun**'dan hemen ayrılıp beraberce Kirman'a gelmelerini teklif etti. Emîrler ve ileri gelen bazı kimseler, yeni hükümdara uydular, Kirman'a döndüler.

2 — CELÂL ÜD-DÜNYA VE'D-DÎN EBU'LMUZAFFER SOYURGATMIŞ SULTAN: 681/1282 yılının Rebiülevvel ayında Kirman'a ulaşan **Soyurgatmış** saltanat tahtına oturdu. **Türkân Hatun**'un âyân ve ümerasına karşı yumuşak bir yüz ve cömertlik gösterdi. Onlar da, ister istemez, kendisine bîat ettiler. Fakat her zaman kötü huyluluğu ile tanınmış olan **Muizzüddîn Melik Şah, Soyurgatmış**'tan intikam almıya hazırlandı. **Kurç Melik,** Muizzüddîn'in hazırlamakta olduğu fesat ateşini söndürüp halkı rahat ve huzur içinde bulundurmak amacı uğrunda çalıştı. Ama gene de bazı ümeranın Soyurgatmış'ı öldürtüp yerine **Türkân**

---

(131) Sımt ül-Ulâ, S. 52; Hondmir, Habib üs-Siyer, III., S. 269; Reşidüddîn, II., S. 552; Ebu'l-Ferce Tarihi, II. S. 610.

Hatun'un torunu **Süyük Şah**'ı tahta geçirmek arzularını önliyemedi. Süyük Şah bu sırrı vaktinden önce öğrenince, ne olur ne olmaz diye hemen dayısı Sultan **Soyurgatmış**'a durumu anlattı. O da, ümeranın ileri gelenlerini toplayıp açık bir meydanda muhakeme ettirdikten sonra, suçlarını itiraf edenleri kılıçtan geçirtti([132]).

3 — KUTLUK TÜRKÂN HATUN'UN ÖLÜMÜ : **Soyurgatmış**'tan ayrıldıktan sonra **Türkân Hatun** doğruca **Ahmed Han**'a geldi. Âdet olduğu üzere, birçok değerli hediyeler de getirmişti. Sâhib-i Divan **Şemsüddîn**([133]). **Güveynî** ona hürmet olsun diye ayağa kalktı. Türkân Hatun kızları **Bibi Türkân** ve **Padişah Hatun**'u da beraberinde getirmişti.

Kirman'ın önemli kişilerinden **Hoca Zahîrüddîn Yemin ül-Mülk** ve **Tâcüddîn Satılmış**, Sultan **Soyurgatmış**'a tâbi olmayıp Türkân Hatun'un hizmetinde kalmayı tercih etmişlerdi. Türkân Hatun bu ziyaretinde, orduda çok saygı gördü ve yarlığ hükmü şu yolda yazıldı : **«Sultan Soyurgatmış ve Türkân Hatun, Kutluk (Karahıtay) devletini eşit haklarla idare etsinler».** Han tarafından verilen bu yazılı emir, **Han**'ın annesi **KutiHatun** ve **Soğuncak Noyan** tarafından hiç hoş karşılanmadığından, bunlar **Ahmed Han**'a «Eğer bu yarlığ hükmünü yerine getirirsen, o zaman Soyurgatmış senden nefret eder, Horasan'a Argun Oğul'un yanına gidip onunla birleşir. Daha iyisi, Türkân Hatun bu kış burada kalsın; yazın Soyurgatmış da gelince, ikisinin huzurunda bu iş halledilsin» diye beyanda bulundular.

(132) Bu ümeranın isimleri Sımt ül-Ulâ'da yazılıdır, bk. S. 53-4.

(133) O zaman Moğol hanedanlarının saltanat işleri Şemsüddîn'in parmağı ucunda idi. Ebu'l-Fereç, S. 617.

Bu sebeple Türkân Hatun o kışı **Zemistan** (Kışlak) veya (Berdaa)'da geçirdi. Sâhib-i Divan **Şemsüddîn** tarafından pek çok ikram ve iltifat gördü. Yaz gelince **Tebriz** tarafından **Çerendab**'a gitti. Fakat az zaman sonra, kederinden hastalanıp öldü (681/1282-3) ([134]).

Türkân Hatun'un kızı **Bibi Türkân** bu sırada Orduda idi; hemen **Çerendab**'a geldi. **Padişah Hatun** da Kirman'a doğru yola girdi; Türkân Hatun'un cesedini **Bibi Türkân** Kirman'a getirdi. Sultan **Celâlüddîn Soyurgatmış** ve Kirman büyükleri onu karşıladılar ve Bibi Türkân'a başsağlığı dilediler. **Türkân Hatun**'u da şehrin en güzel yerindeki Medrese'nin kümbetine gömdüler([135]). Âlimler, fazıllar ve halk onun ölümüne çok üzüldüler; onu kaybetmekle, onun keidilerine sağladığı himaye ve nimetleri de kaybetmiş oldular.

Türkân Hatun hükümdarlığı sırasında kendi adına para bastırmış mıydı, bunu bilemiyoruz, ama Sımt ül-Ulâ (S. 51)'dan onun hutbede adını okutmuş olduğu açık olarak anlaşılmaktadır.

O, 655/1257 yılından yarlığ hükmü çıkıncaya kadar nâibelik edip Haccâc'ın Kirman'ı terketmesinden 681/1282-3 yılına kadar da Kirman sınırları içinde sultanlık etmiş, tarihin kaydettiği nâdir kadınlardan biridir. Ünlü seyyah **Marco Polo,** Türkân Hatun'un tahtta bulunduğu bir sırada, 1272'ye doğru Kirman'dan geçmişse de, **Kutluk Türkân** hakkında konumuza ışık tutacak bir bilgi vermemiştir. Sadece Kirman'daki seyahatlerinden bahsetmiştir.

(134) Tarih-i Şebenkâre, S. 26'da Türkân Hatun'un Argun Han'dan yardım istediğini yazarsa da, Sımt ül-Ulâ S. 54 ve Habib üs-Siyer, III., S. 269, ve Yaddaşthay-i Kazvinî'de (S. 243) yukarıda açıkladığımız şekle uygun ifade olunmuştur.

(135) Habib üs-Siyer, S. 269'da önce Tebriz'e gömüldüğü, sonra Bibi Türkân'ın onun adına bir medrese yaptırdığı ve oraya naklettiği kayıtlıdır.

SAFVETÜDDÎN PADİŞAH HATUN

(KİRMAN'DA KUTLUK DEVLETİNDE)

Kutluk devletinin hükümdar hatunlarından olan **Padişah hatun,** müslüman Türk kadın hükümdarların, kronolojik sıraya göre, beşincisini teşkil eder. Ama biz onu, **Kutluk Türkân**'ın kızı olması ve annesinden kısa bir zaman sonra, hem de Kirman'da, sultanlık etmesi dolayısıyla bir önceye aldık. Aksi hâlde şimdiye kadar geniş çapta yer verdiğimiz Kirman olaylarının fasılasız akışını yarıda kesip başka bir konuya geçecek, beşinci bölüme gelince de, Kirman'ı yeni baştan ele almaya mecbur olacaktık ki, bu da konuyu kısmen tekrar etmek olacaktı.

1 — PADİŞAH HATUN VE ABAKA HAN'LA EVLENMESİ : **Kutbüddîn Mehmed**'in kızı **Padişah Hatun,** babasının sınır savaşlarında bulunduğu 654/1256 yılında doğmuştur. Akıllı, ağır başlı, güzel yüzlü bir kız olan Padişah Hatun, Moğol Hanları tarafından alınıp götürülmesin diye[136]. **«Hasan Şah»** adı altında, erkek kardeşlerinin arasında büyütülmüş ve yüksek tabakadan bile uzak tutulmasına gayret edilmişti[137]. Onun kız olduğunu bilen birkaç kişi ise, bu sırrı Padişah Hatun'un selâmeti için başkalarına anlatmamışlardı. Bununla beraber **Padişah Hatun,** büyüyüp genç bir kız olunca, öyle eşsiz bir güzelliğe sa-

---

(136) Moğol Hanları asil ve güzel kızları, hâkim oldukları memleketlerden getirtip bir kaç gün yanlarında alıkoyarlar, sonra emîrlere ve subaylara hediye ederlerdi.

(137) Padişah Hatun'un Hasan Şah adıyla bir süre tebdil gezdiği, sadece Mirhond, Ravzat us-Safâ, S. 129'da ve İslâm Ansiklopedisi, Cüz 68., S. 1054'de yazılıdır. Sımt ül-Ulâ'da böyle bir kayıt yoktur.

hip oldu ki, medhi Moğol hanlarından Hülegü'nün oğlu İlhan Abaka'nın kulağına kadar ulaştı ve o, annesi Türkân Hatun'dan kızını istemek için, **Emîr Karahay'**ı Kirman'a yolladı. **Padişah Hatun**'un üvey ağabeysi olan Haccâc **Sultan**'ın direnmesine rağmen, Türkân Hatun, **İlhan Abaka'**nın bu teklifini kabul edip kızına zengin bir cihaz hazırladı([138]). Böylece birkaç yıl Padişah Hatun, Abaka Han'ın annesi **Yisunçin Hatun**'un Ordusunu (çadırını) süsledi. 670/1272 Cemaziülâhırında Yisunçin'in ölümü üzerine, onun Ordusu **Padişah Hatun**'a geçti; yâni Padişah Hatun kaynanasının makamını elde etti. Padişah Hatun'un yıllar boyunca Abaka Han'la evli kalması, Kirman için çok faydalı oldu. Moğollar bu bölgelerde onun sayesinde adâlet ve insaf yolundan ayrılmadılar([139]).

Abaka Han'ın 680/1282'de birdenbire ölümü üzerine, **Hülegü**'nün yedinci oğlu **Tekūdar,** İlhan olarak seçildi. İslâm dünyasındaki Moğol otoritesini daha sağlam kurmaya azmetmiş olan **Tekūdar,** Müslüman olup **Ahmet** adını aldı([140]). Türkân Hatun Ahmet Tekūdar zamanında hükümdarlığını kaybetmişti. Onun kızları Bibi Türkân ve Padişah Hatun buna çok üzülmüşlerdi. Ama Ahmet Tekūdar ile yiğeni **Argun**'un taht çekişmeleri sonunda **Argun** (683/1284) İlhan olarak tanındı.

2 — PADİŞAH HATUN'UN KEYHATU İLE EVLENMESİ : Az bir zaman sonra, **Soyurgatmış** Orduya çağrıldığı vakit, o durumunu burada tehlikeli gördü. Argun, ona

(138) Sımt ül-Ulâ, S. 47.
(139) Reşidüddîn, Câmi üt-Tevârih, Rus baskısı, S. 140.
(140) Bk. Spuler, İran Moğolları Tarihi, C. Köprülü tercümesi. S. 173.

Ahmed'in taraftarı olduğu için epeyce eziyyet etti[141]. Bir yandan da Bibi **Türkân, Padişah Hatun, Yülük Şah, Süyük Şah, Hoca Zahirüddîn Müstevfî** gibi kendisinin hasmı olan iktidarlı kimseler de orada idi. Onlar kendisinden hesap sorulmasını istediler. **Soyurgatmış** çok abartmalı bir muhakemeye tâbi tutuldu. Ancak Ulus Emîri **Bukaçenksank** kadılara karşı kullandığı hile ve tedbirleri ile Sultan **Celâlüddîn Soyurgatmış**'ın hayatını kurtardı ve Kirman ülkesini onunla Padişah Hatun arasında ortaklaşa idare etmek kararını temin etti. Padişah ve Bibi bu karardan memnun olmadıklarından, durumu **Argun Han**'a yazdılar. **Bukaçenksank** ise, Padişah Hatun'un bu hareketine kızdı; onu Ordudan ve Kirman'dan uzak bulundurmak için çareler aradı. Sonunda Padişah Hatun'un Abaka'nın **oğlu** şehzâde **Keyhatu** ile evlendirilip Rum'a (Anadolu'ya) gönderilmesini İlhan'a ısrarla tavsiye etti.

Bu evlenme, yâni bir kadının üvey oğlu ile evlenmesi, İslâm dîni kaidelerine tamamiyle aykırı olduğu hâlde, Moğol örf ve âdetine uygundu[142]. Esasen Müslüman Kutluk devletinin en gözde prensesi olan **Padişah Hatun'**un, Müslüman olmayan **Abaka Han** ile evlenmesi de dine aykırı düşmekle beraber, devlet menfaâtleri, henüz pek yeni kabul edilmiş bulunan İslâm dîni kaidelerinin üstünde tutulmuştu.

Öte yandan **Buka Çinksank,** Celâlüddîn Soyurgatmış'-durumunu kuvvetlendirmek için, onu Hülegü'nün oğlu **Mengü Timur Oğul**'un ve **Fars Atabeyi** olan **Ebeş Hatun'**-

(141) Yaddaşthay-i Kazvinî, III., S. 243.

(142) Sımt ül-Ulâ, S. 57; Reşidüddîn, Câmi üt-Tevârih (Blochet) S. 552; Tarih-i Güzide, I., S. 532.

un kızı **Kürduçin** ile evlendirmeyi başarmıştı([143]). Böylece İlhanlılar'ın pek nüfuzlu Ulus Emîri plânlarını gerçekleştirmişti. Padişah Hatun o sırada Küçük Asya'da vâli bulunan kocası Keyhatu'nun yanına gitmişti. Fakat Soyurgatmış ile Padişah Hatun'un çekişmeleri son bulmadı. Padişah Hatun'un Has (İncu) arazisi olan **Sircan,** Soyurgatmış için pek çekici idi. Bu yüzden **Emîr Toğan** aracılığı ile, Sircan kendisine verildiği takdirde 50.000 dinar olan bu bölgenin vergisine karşılık, kendisi 70.000 dinar yıllık ödeyeceğini, Padişah Hatun'a da Sircan'a karşılık Rum'da bir yer verilmesini İlhan'a teklif etti. **Argun** bu teklifi kabul ettiğinden, **Sircan, Soyurgatmış**'a geçti.

Soyurgatmış, **Argun** Han'ın fermanıyla tahtını muhafaza edince, vezirliği **Fahrülmülk Mahmud**'a havale etti. Bu adam Padişah Hatun'la kardeşinin arasını düzelteceği

(143) Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, II., S. 578'de Padişah Hatun'u, Sultan Celâlüddîn Soyurtgatmış ile evli gösterip Celâlüddîn'den sonra Padişah Hatun'un, kocasının yerine geçtiğini yazmakta, bunların kardeş olduklarını farketmemekte, ayrıca 6. hükümdar olan Padişah Hatun'u, 8. hükümdar sırasına koymaktadır. Bundan başka Mehmet Zihnî, Meşahir ün-Nisâ, I., S. 111'de Padişah Hatun'dan bahsederken, Kirman'da hükümet eden sultanlardan olduğunu kaydettikten sonra «eşi sultan Celâlüddîn'in ölümünden sonra yerine hükümdarlığa Padişah Hatun geçti» diye yazmakla, Müneccimbaşı'nın yanlışını tekrar etmiş fakat gene bu kitabın ikinci cildinde ve 396. sayfasında Padişah Hatun'un Keyhatu'nun karısı olduğunu, kardeşi Sultan Celâlüddîn'i katlettirip yerine melikeliğe geçtiğini bildirmektedir. Her hâlde Mehmet Zihnî her ik cilt için kullandığı tarihleri kontrol etmemiş olmalı. Padişah Hatun'un evlenmesi konusunda, Şemsettin Sâmî de (Kamus Alâm II., S. 1455) başka bir yönde yanılmış, onun İlhanlılar'dan Baydu Han'la evlenip Baydu'nun fermanı ile kardeşi Celâlüddîn'i katlettirdiğini ve böylece tahta cülûs ettiğini yazmıştır. Oysa ki, onun da doğru olmadığı biraz sonra açıklanmış olacaktır.

yerde, tersine aralarını açmak için öyle kötü işler yaptı ki **Padişah Hatun,** veziri azarladı. Onu bir takım tertiplere karışmaktan alakoymaya çalıştı. Vezir sert mizaçlı bir adamdı. **Padişah Hatun**'a şöyle cevap verdi : **«Bugün Soyurgatmış'ın saltanat zamanıdır; elimden geleni geri komam, Allah göstermesin, eğer birgün Kirman tahtı sana düşerse, beni kasap satırı ile iki parça et»**([144]).

Aynı yılda (689/1290) Padişah Hatun, Sircan'ı kardeşinin elinden kurtarmak için önce Anadolu'da sonra Tebriz'de Argun Han ile konuştu (Sımt ül-Ulâ, S. 62). Argun, Padişah Hatun'a izaz ve ikramlarda bulundu, onun isteklerini yerine getirdi. Bu sırada **Kaydu,** Çağatay şehzadeleri ile birlikte Amu Derya yöresinden gelip Horasan'a akın etti ve **Argun**'un 690/1291'de ölümü üzerine (Yaddavthay-i Kazvinî, III., S. 245; İslâm Ansiklopedisi, VI. S. 1054; Spuler, a.g.e. S. 99) yerine **Keyhatu** tahta oturdu. Ümit edilmiyen bir zamanda imparatorluk tahtına oturan **Abaka**'nın oğlu **Keyhatu** önce Kirman sultanı **Celâlüddîn Soyurgatmış**'ı tahtından indirip türlü meziyetlerle ve kaabiliyetlerle süslenmiş olan karısı **Padişah Hatun**'u Kirman tahtına hükümdar nasbetti.

3 — PADİŞAH HATUN'UN KİRMAN TAHTINA GEÇMESİ : Padişah Hatun kocasının askerlerinden ve tedbirli komutanlarından meydana gelen bir kuvvetin başında, elinde hükümdarlığa nasb fermanı olduğu hâlde, büyük bir debdebe ve merasimle Kirman'a girdi (Sımt ül-Ulâ, S. 69; Tarih-i Şebenkâre, S. 27). Evvelce Soyurgatmış'ın vefalı dostları, taraftarları görünen bir çok emîrler ondan uzaklaştılar. Yalnız ve çaresiz kalan **Soyurgatmış Sul-**

(144) Tarih-i Güzide, I., S. 531-2; Tarih-i Şebenkâre, S. 26; Hammer, Geschichte der İlchanen, II., S. 47 ve Minorsky, İA., VI. S. 1054.

tan, karısı **Kürduçin** ve öteki karısı **İlak Hatun**'dan başka, kızı **Şah Âlemi** de alıp kız kardeşi **Padişah Hatun**'u karşılamak üzere, Fars sınırına kadar gitti. Orada görüştüler([145]).

691/1292 yılı Zilkadesinin ortasında **,Safvet üd-Dünya ve'd-Dîn** unvanıyla saltanat tahtına oturan **Padişah Hatun,** Tarih-i Güzide'ye göre([146]), kardeşi Soyurgatmış'ı kendisine nâib tâyin ederek, kardeşlik haklarına saygı gösterdi.

Bir süre memleketi böyle idare eden **Soyurgatmış**'ın yeniden saltanata sahip olmak hevesine kapıldığını gören **Padişah Hatun,** Soyurgatmış'ı şehrin kalesine hapsetti. Kadınlık merhametinden ötürü kardeşlik haklarını göz önünde tutarak ona yargılanması sırasında savunulması için müdâfiler tuttu ve işkence ettirmedi. **Mengü Timur'**-un kızı **Kürduçin,** Padişah Hatun'un güzel hasletlerinden kuvvet alarak, eşini kurtarmak ümidini besledi. Bu amaca ulaşmak için de hayli uğraştı. Birgün kalenin sakalığını yapan adamı, içinde bir ip bulunan su tutulumunu Soyurgatmış'a götürmeye razı etti. Bununla **Soyurgatmış** kaleden indi ve karısı ile birlikte kendilerini bekliyen atlara binip kaçtılar. Önce **Siistan**'a gitmeyi en uygun çare gibi gördüler. Fakat sonra evlâtlarının ve mallarının selâmette kalması için bundan vaz geçtiler. Keyhatu ordusuna doğru yol aldılar([147]). Bu haber Padişah Hatun'a ulaşır ulaşmaz, o pek çok elçiden meydana gelen bir heyeti, zengin hediyelerle birlikte kocası Keyhatu'ya gönderip bendeliğini bir kere daha ifade etti ve nazmen yazılmış

(145) Yaddaşthay-i Kazvinî, III., S. 245.
(146) İslâm Ansiklopedisi, VI. S. 1054'te Padişah Hatun'un Kirman'a 690'da sahip olduğunu yazıyorsa da kaynaklar 691 olarak göstermektedirler.
(147) Sımt ül-Ulâ, S. 71-2; Tarih-i Güzide, I., S. 532; Mirhond, V., S. 130; Reşidüddîn, II., S. 553 (Blochet tabı).

şu yolda bir mektubu ona ulaştırdı : «**Soyurgatmış iki yıl senin yarlığının emirlerine aykırı hayat sürdü; senin emirlerine her zaman isyan etti. Benim kardeşim, kız kardeşinin** (yâni kendisinin **çehresini türlü türlü tekdir ve merhametsizlik tırmalamasıyla yaraladı. Onun amân dilemesini kabul etmek, onu kurtarmak, ona riâyet göstermek nasıl mümkün olur?»** (Sımt ül-Ulâ, S. 72). Karısının hatırını herşeyin üstünde tutan Keyhatu, Harezmli Turhan ve Diliday Bahadır'ın himayesinde, Soyurgatmış'ı zelilâne bir şekilde tek atlı olarak Kirman'a yolladı (Tarih-i Şebenkâre, S. 28).

Kirman ahalisi onu görmek için yollara dökülmüştü. Padişah Hatun, yeğeni Yülük Şah'ın evinde onu bir kaç ay hapis tuttu. «Utanmaz ve hayasız meliklerle sert Moğollar» ona bekçilik ettiler. Sonunda şehzade Baydu (Daha sonra Soyurgatmış'ın kızı Şah Âlem ile evlenmiştir), Keyhatu'dan Soyurgatmış'ın serbest bırakılıp kızı Şah Âlem ile bilikte Orduya gönderilmesine dair bir yarlığ hükmü aldı ve bunu kendi emîrlerinden **Cerguday** ile **Safvetüddîn Padişah Hatun**'a yolladı. Padişah Hatun, Soyurgatmış Sultan'ın serbest bırakılması ve gönderilmesi işini biraz geciktirdi; ama onun oğlunu, kızını, anasını hiç vakit kaybetmeden Bağdat'a yolladı (692/1292-) ([148]).

4 — SOYURGATMIŞ'IN İDAMI : Bir zaman sonra Padişah Hatun kardeşine acıdı; onu affedip serbest bıraktı ve şefkatle muamele etti. Bundan pek çok sevinen **Soyurgatmış,** hükümdar kardeşi şerefine çok tantanalı bir ziyafet hazırlattı. Her iki taraf tam bir barış ve samimiyet içinde kardeşlik bağlarını gönülden duydukları bu gecede, bir takım menfaat düşkünlerinin damarlarındaki haset ve fitne kıvılcımları körüklenmiş oldu. Böylece **Soyurgat-**

(148) Sımt ül-Ulâ, S. 72; Yaddaşthay-i Kazvinî, III. S. 246-7.

mış'ın düşmanları ve vaktiyle ondan yüz çevirmiş olan Melikler, ne yapıp yapıp **Padişah Hatun**'a onu öldürtmeyi gaye edindiler([149]); ona iftiraya koyuldular, Padişah Hatun'a Soyurgatmış'ın kendisini öldürteceği yolunda kuşku uyandıran sözler söyleyip onda korku ve şiddet havası yarattılar. İktidar tutma, hüküm ve idare etme kabiliyetlerine rağmen, pek zârif ve ince duygulu bir kadın olan **Safvetüddîn Padişah Hatun** kendi hayatını tehdit ve endişeden kurtarmak için, üvey kardeşi eski sultanı, bir ramazan akşamı (27. Ramazan 693/22 Ağustos 1294) iftar vaktinde öldürmeyi emretti([150]) : **Soyurgatmış**'ın **Padişah Hatun** tarafından elde edilen «İsen» adlı cariyesi, onun içkisine zehir attı([151]). Sonra da Soyurgatmış'ın kendisini öldürdüğü haberini ortalığa yaydılar. Şehirde başka bir evde tutuklu bulunan karısı **Kürduçin** kederinden mateme büründü. Âyan ve emîrler gibi Padişah Hatun da ona baş sağlığında bulundu ve hemen bütün hayatı Kirman tahtını elde etmek için mücadele ile geçen **Sultan Soyurgatmış**'ı kendisinin yaptırdığı Kirman **Yenikapı Medresesine** gömdüler.

Bu olaylar Kirmanlılar'ı çok üzdü ve haklı olarak halkın Padişah Hatun'a karşı beslediği sevgi ve saygı, nefret duygusuyla yer değiştirdi. Kirmanlılar kendi genç kardeşini öldürmesini, onun olgunluğuna ve merhametine yakıştıramadılar. Dedikodu ve nefretleri unutturmak için, Padişah Hatun halkın her tabakasını nimetlere boğdu. **Soyurgatmış**'ın hapisteki adamlarını serbest bıraktı. Zengin hediyeler tesirini çok çabuk gösterdi. Dedikodu ateşi

(149) Sımt ül-Ulâ, S. 73; Yaddaşthay-i Kazvinî, III., S. 246-7.

(150) Sımt ül-Ulâ, S. 73.

(151) Hamdullah, Tarih-i Güzide, I., S. 533 ve Minorsky İA., VI. 68. S. 1054'te «o boğduruldu sonra da kendisini hançerle öldürdü diye ortalığa yayıldı» demektedirler.

sönüverdi. Padişah Hatun'a karşı duyulan soğukluk bir mevsim bile sürmedi. Bu arada kız kardeşinin oğlu **Yülük sırüddîn Said**'i Şebenkâre emîrliğine aday gösterdi. **Yezd** eyaletine ise **Nusret Melik**'i uygun gördü (Sımt ül-Ulâ, **Şah**'a divanda vazife verdi. **Hoca Zahirüddîn**'i divana **Müstevfî** yaptı. Vezir oğlu vezir **Fahrülmülk Nizamüddîn Mahmud** vezir oldu. Divan'ın ileri gelenlerinden **Zahirülmülk Fahrüddîn** Hoca da **tevfiz veziri** oldu.

Aynı yılda, Padişah Hatun, **Hoca Nâsırüddîn Yusuf**'u eşi **Keyhatu**'ya yollayıp **Yezd** ve **Şebenkâre**'yi istedi ve sarayın emîrlerinden olan **Muizzüddîn Ali Melik** ve **Fahrülmülk Nizamüddîn Mahmud**'un tavsiyesiyle, **Nâsırüddîn Münşî**'yi de yanına çağırıp divan-i inşa'yı kendisine verdi [152].

Söz **Fahrülmülk Nizamüddîn Mahmud**'a gelince, birkaç sayfa önce adı geçen bu vezir üzerine kaynakların ve tarihçilerin yaptığı açıklamaları karşılaştırmadan geçemiyeceğiz. Bundan önce, Padişah Hatun'un Fahrülmülk ile arasının iyi olmadığını, sert mizaçlı vezirin prensese karşı baş kaldırdığını açıklamıştık. Padişah Hatun 693/1294'de kardeşini öldürtünce, Fahrülmülk Mahmud, Kirman'ı bırakıp Hindistan'a kaçmaktan başka çare bulamamıştı. Hamdullah Kazvinî ve Muinî onun, Padişah Hatun'un gönderdiği barışçıl haberlere kanarak, geriye döndüğünü yazmaktadırlar [153]. Öte yandan, bu devri bizzat yaşamış ve

(152) Yaddaşthay-i Kazvinî, III., S. 247.
(153) Padişah Hatunun birçoklarına bol hediyeler ve makamlar dağıttığı bir sırada eski veziri, vaktiyle kardeşi Soyurgatmış Sultan'ın iktidar günlerinde sarfettiği sözlere uygun şekilde mahkûm ettiğini ve parçalanmış vücudunu halkın ibret gözleri önüne attırdığını yazarlar; bk. Tarih-i Güzide, I., S. 531; Tarih-i Şebenkâre, S. 27; Hammer a.g.e. II., S. 47; Minorsky, İA; VI. S. 1054.

yazmış olan **Nâsırüddîn Münşi**'nin kitabında, **Fahrülmülk'**-ün, Padişah Hatun tarafından vezir tâyin edildiği açıkça yazılmıştır (S. 74-5). Acaba bu vezir oğlu vezir Fahrülmülk, sözünü ettiğimiz şahsın oğlu mudur meselesi ortaya çıkmaktadır. Eğer böyle olsaydı, o zaman Nâsırüddîn Münşî'nin, baba Fahrülmülk'ün yukarıda anlattımız (Bk. not. 18) talihsiz macerasını kaydetmesi gerekirdi. Ne Sımt ül-Ulâ'da, ne de yeni bir inceleme olan Yaddaşthay-i Kazvinî'de **Fahrülmülk**'ün katlinden bahis yoktur.

Boş vakitlerini eşsiz değerde Kur'an'lar yazarak, sonra bunları tezhiplerle süsliyerek geçiren Padişah Hatun'un sırf bir öç alma arzusunu susturmak için ikinci bir cinayeti işliyebileceği bize bir iftira yahut da bir mübalâğa gibi görünmektedir.

5 — BAYDUN'UN İLHAN OLMASI VE PADİŞAH HATUN'UN İDAMI : Padişah Hatun'un ikinci eşi İlhan Keyhatu hükümdarlık vasıflarından mahrum, ayyaş, sefih hattâ derecesiz müsrif bir adamdı. Kabiliyetsizliklerini örtmek için, hazineyi boşaltma bahasına cömertçe hediyeler dağıttı; böylece başına gelebilecek tehlikleri önlemeyi düşünmüştü. **Keyhatu**'nun selefleri zamanında büyük ölçüde kendini göstermiş olan para sıkıntısı, bu hükümdar zamanında korkunç sonuçlar veren bir tedbirin alınmasına sebep oldu; Veziri ve maliye nâzırı **Zencânî** Çinlileri örnek tutarak, Tebriz ve devletin başka şehirlerinde, kâğıt paralar bastırdı (693/1294); aynı zamanda mâdenî paranın geçmesini yasak etti. Bunun sonunda ticaret ve sanayi durdu; nüfus köylere kırlara dağıldı, şehirler boşaldı. Memleketin her yönünün harap olması tehlikesi baş gösterince, alınan yasak kararından, iki ay sonra vazgeçildi. Bu yeni kâğıt para ekonomisine uygun yeni bir düzen verilmediği için, devlet maliyesine güven kalmadı. **Keyhatu**'nun malî işlerdeki beceriksizliğine poli-

tik kabiliyetsizliği de katıldı; bu yüzden düşmanları çoğaldı. Taht rakîplerinden olan **Baydu,** şahsî kininin etkisi altında taraftarlarıyla Bağdat'tan çıkarak, Tebriz'e doğru yürüdü. Keyhatu da 3 Cemaziülevvel 694/21 Mart 1295'te hemen ona karşı çıktı, ama İlhan'ın emîrleri, **Baydu** tarafına geçtiklerinden, o evvelce bol bağışlarda bulunduğu valilerine sığınabilmek ümidiyle, Anadolu'ya kaçmayı uygun bir çare olarak gördü. Maceralı bir kaçıştan sonra, yakalanıp **Baydu**'nun emri ile 6 Cemaziülevvel 694/24 Mart 1295'te idam edildi.

Baydu'nun Bağdat'ta ayaklanması haberi Padişah Hatun'a ulaşır ulaşmaz, o bundan sonsuz bir kuşkuya kapıldı. Bu sırada Keyhatu, bazı emîrlerini, Baydu'nun taraftarlığını yapıyorlar diye hapsettirmişti. Bütün bu haberler, Padişah Hatun'un **Yezd**'e vâli yapacağı **Nusret Melik** ile Şebenkâre Emîrliğine uygun gördüğü **Ali Melik**'in sadakatsizliklerini ortaya koymalarına sebep oldu. Onlar **Baydu**'nun başarıları karşısında Padişah Hatun'u devirmeği, böylece de Baydu'nun gözüne hoş görünmeyi tasarladılar. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi, Baydu'nun eşi, Padişah Hatun'un katlettirdiği **Sultan Soyurgatmış**'ın kızı **Şah Âlem** idi. Annesi **Kürduçin** ise, kocasının öcünü almak için fırsat beklemekteydi.

Çok geçmeden **Keyhatu**'yu yenen **Baydu**'dan Padişah Hatun'a bir yarlığ geldi. Bunda mal ve hediyelerle birlikte kurultayda (her hâlde Baydu'nun cülûs töreninde) hazır bulunması bildiriliyordu([154]). Elçi Çıgan'ın getirdiği bu haberi öğrenen **Nusret Melik,** Soyurgatmış'ın dostu olanları kendine müttefik hâle getirdi ve Hanzade Kürduçin'e şehrin kapısından dışarı çıkması haberini yolladı.

(154) Sımt ül-Ulâ, S. 75; Tarih-i Şebenkâre, S. 28; Mirhond, V. S. 130; Hammer, a.g.e., II. S. 48; Spuler, a.g.e., S. 173.

Kürduçin yakınları ile birlikte Kirman'dan dışarıya çıktı. Şehirde ve dışarıda bulunan askerlerden bir kısmı, bunlara yardım ettiler ve **Meşiz**'de toplandılar. Böylece **Kürduçin** ve sadakatsiz emîrler, Padişah Hatun'un üzerine yürüdüler(155). Padişah Hatun kendi üzerine yüründüğünü öğrenince, Emîrlerini toplayıp bu konudaki düşüncelerini sordu. «Kadi Hâf (خواف) » Gazân'ın yanına gitmeyi teklif etti. Kısa görüşlüler ise bu teklifin aleyhinde bulundular. Kalede saklanmak, onlara daha tehlikesiz göründü. Mevlâna **Sadrülhakk'ı, Gazân**'a yollama teklifi de bir sonuç vermedi. Yıldızlara bakmak, rüya tâbir etmek gibi fatalist hareketlerle geçirilen bir kaç gün içinde **Kürduçin** ve taraftarları şehri kuşattılar. Kuşatma birkaç gün sürdü. Taraftarlarının bir kısmı bu sırada Padişah Hatun'dan ayrılıp **Kürduçin**'in hizmetine girdiler.

Daha fazla direnmenin faydasız olduğunu gören Padişah Hatun, şehrin anahtarlarını yengesi **Kürduçin**'e yollarken şöyle söyledi :

تا چند ببيم جان مدارا كردن تسليم شدم نهم قضارا گردن

yâni, «ne vakte kadar can kaygusuyla mudara edeceğim onun için teslim oldum, kazaya boyun eğiyorum».

Askerler Kirman şehrine girdiler. Hükümdar Hatun'un vezir ve emîrlerini yakalayıp bağladılar. Ertesi gün prenses **Kürduçin** derecesiz bir ihtişam ve merasimle(156). Kirman kapılarından geçti ve büyük bir gururla tahta oturdu(157). Padişah Hatun hıyanetle itham edilip **Celâlî**

(155) Mirhond, Ravzat us-Safâ, V., S. 130 ve Yaddaşthay-i Kazvinî, III. S. 247.

(156) Sımt ül-Ulâ, S. 76'da tabıl, kus, rayetler ve alemlerin bu merasimin zenginliğini arttırdığını kaydeder.

(157) Bu başarısının sonunda tahta oturmuş olmakla beraber, Kürduçin hükümdar olmamıştır.

evinde hapsedildi([158]) ve **Baydu Han**'a durumu bildirecek elçiler gönderildi. Sonra Baydu'nun kaynanası olan **Kürduçin, Padişah Hatun**'u da beraberine alarak **Kasr-i Zer**'e doğru yola koyuldu. Her ikisi de Yaylak'ta **Baydu Han**'dan gelecek fermanı beklediler. **Şah Âlem**'in teşviki ile Baydu istenen fermanı verdi. Ansızın birkaç kişi **Padişah Hatun**'un çadırına çıkageldi ve onu öldürdüler([159]). Böylece ana ve babası hükümdar olan ve iki İlhanlı İmparatoru'na eşlik eden, Kutluk devleti hükümdarı **Safvetüddîn Padişah Hatun** kardeş kaatili olmanın cezasını hayatı ile ödemiş oldu. Fakat onun öldürülmesine ferman çıkaran **Baydu**'ya da az zaman sonra aynı sonuç reva görüldü; 695/1295-6'da **Gazân** tahta geçti([160]) ve hükümdarlık Kirman'da Padişah ve Soyurgatmış'ın büyük kardeşleri olan Haccâc Sultan'ın oğlu 15 yaşındaki **Muzafferüddîn Mehmed Şah**'a verildi. **Mehmed Şah** halası **Padişah Hatun**'un cesedini Müşkin (مشكين), Mirhond böyle yazıyor, V., S. 130; yahut مسكين , Sımt ül-Ulâ, S. 77)([161]) denilen köyden kaldırıp Kirman şehrinde, annesi **Türkân Hatun**'un medresesine naklettirdi.

Gazân zamanında, Kirman bu soydan gelen erkeklere verildi. Fakat **Olcaytu** zamanında, Soyurgatmış'ın **Kutbüd-**

---

(158) Sımt ül-Ulâ, S. 76'da bu böyle yazılıyorsa da, Mirhond (V., S. 130'da) onun sarayında mevkuf tutulduğu kayıtlıdır; Yadaşthay-i Kazvinî de bu «der hane-i Celâl» diye geçiyor. Mallarına ve hazinelerine el konuldu ve yağma edildi, sadık emîrler ile âyânı da esir edildi.

(159) Sım ül-Ulâ, S. 77; Tarih-i Güzide, I. S. 533; Tarih-i Şebenkâre, S. 28; Câmi üt-Tevârih, II., S. 553 (Blochet baskısı); Yadaşthay-i Kazvinî, III., S. 247.

(160) Nizamüddîn Şâmî, Zafername, S. 15.

(161) Müşkin, Kasr-i Zerr'e bağlı bir köydür; Kasr-i Zer ise, İsfahan ile Şiraz arasındadır.

dîn Şah adındaki oğlu memleketi fena idare ettiğinden, tahtından indirildi ve Kirman doğrudan doğruya İlhanlı devletine bağlandı([162]).

6 — PADİŞAH HATUN'UN ŞAHSİYETİ VE LÂLE HATUN : Bütün kaynaklar ve bütün eski tarihler Padişah Hatun'un vasıflarını, âdeta elbirliği ile hemen hemen şu yolda anlatırlar : Türlü faziletlerle süslenmiş bulunan, iyi huylu, güzel bir kadındı. Her zaman adâletle iş görürdü. Kirman tahtına oturunca âlimlere, fazıllara ilgi gösterip onların durumlarını düzeltmeğe çalıştı. Yaradılışının güzelliği, nezaketi ve yüksek istidatları, onu hem kendi devrinde, hem de kendinden sonra gelenler arasında ebedî kıldı. O çok iyi bir hattattı([163]). Ayrıca edebî üslûba sahip bir yazardı. Bütün bunlardan başka, eski şiir dergilerini süsliyen, mâhirane şiirleri ve kendi eliyle yazdığı, tezhiplerle de süslediği eşsiz Kur'an-i Kerim'leri, devrin önemli kitaplıklarında yer almaktaydı([164]).

Biraz sonra, başka kaynaklardan derleyerek çeşitli dörtlüklerini göstereceğimiz Padişah Hatun sadece güzel sanatlar kollarındaki meziyetleriyle değil, baştan beri ifadeye çalıştığımız politik alandaki kabiliyetleriyle de sivrilmiş bir hükümdardı. Ne yazık ki, Ortaçağ Doğu ülkelerinde gelenek hâlini almış bulunan taht kavgaları bu asîl duygulu kadını da çığrından çıkartarak cinâyet işlemeğe kadar sürüklemiştir.

Onun şiirlerinden bazıları (Sımt ül-Ulâ'dan. S. 70) :

---

(162) Spuler, a.g.e., S. 173; Hammer, a.g.e., II., S. 48.
(163) Müstekîmzade, Tuhfe-i Hattâtîn, S. 145.
(164) Sımt ül-Ulâ, S. 70; Hondmir, Habib üs-Siyer, III., S. 270-1.

هرچند که فرزند الغ سلطانم
یا میوهٔ بستان دل ترکانم
میخندم از اقبال وسعادت لیکن
می گریم ازین غربت بی پایانم

Her ne kadar, ulu sultanın çocuğu

Ve Türkân'ın gönül bahçesinin meyvesi olduğum için,
İkbal ve saadetten görünüşte gülüyorsam da

Bu sonsuz gurbet yüzünden içim ağlıyor.

آن روزکه در ازل نشانش کردند
آسایش جان بیدلانش کردن
* دعوی لب نگار می کرد نبات
زآن دو سه سیخ در دهانش کردند

Ezelde onu vücuda getirmek istedikleri gün

Âşıkların ruhuna sükûnet vermek için yaratmışlardır
Nebat-ı şah (Şeker kamışı) sevgilinin dudağı olduğunu iddia ederdi.

Bu sebepten onun ağzına iki üç tıkaç tıkadılar.

سیبی که ز دست تو نهانی رسدم
زو بوی حیات جاودانی رسدم
چون نار دلم بخندد از شادی آن
کر دستِ وکف تو دوستگانی رسدم

Senin elinden gizlice bana ulaşan elmadan

Ebedî hayatın kokusunu duyuyorum

(*) Güzide'de bu mısra «دعوی لب چوقند کردینان» şeklindedir, C. I. S. 532.

Senin elin ve avcundan bana dostluk hâtırası geldiği için
Duyduğum sevinçten gönlüm nar gibi açılır.

من آن زنم که همه کار من نکوکاریست
بزیر مقنعهٔ من بسی کله داریست
درون پردهٔ عصمت که تکیه گاه منست
مسافران صبا را گذر بدشواریست

Ben o kadınım ki, bütün işlerim hayır işleridir,

Benim başörtümün altında kuvvetli bir taç bulunmaktadır. Benim sığınmış olduğum İsmet perdesinin altından

Sabâ rüzgârı yolcularının (esintilerinin) bile geçmesi mümkün değildir.

نه هرزنی بدوگز مقنعه است کد بانو
نه هر سری بکلاحی سزای سرداریست
بهر که مقنعهٔ بخشم از سرم کوید
چه جای مقنعه تاج هزار دیناریست
من آن شهم زنژاد شهان الغ سلطان
زما برند أگر در جهان جهان درایست

Her kadın bir iki arşın bez örtmekle hanımefendi olmaz
Her baş da bir külâh ile serdarlığa lâyık olmaz
Her kimseye başımdaki örtüden bir tane hediye edersem
O bunun bin dinarlık bir taç olduğunu söyler.
Ben uluğ sultan gibi padişahlar soyundan gelmiş bir şahım
Dünya'da bir saltanat varsa, o ancak bizim saltanatımızdandır.

Tarih-i Güzide, I., S. 532; Tarih-i Şebankâre, S. 27; Zenân-i Suhenver, I., S. 65; Perdeneşinân-i Suhengûy, S. 19., ve Habib üs-Siyer, III., S. 270-1'de :

بر لعل که دید هرکز ازمشك رقم
یا غالیه بر نوش کجا کردسیتم •
جانا أثر خال سیه بر لبِ تو
تاریکی وآب زندگانیست بهم •

Yakut üzerine miskten bir yazı kim görmüş?
Galiye* hayat çeşmesine nerede zulmetti?
Sevgilim dudağının üstündeki siyah ben
Karanlık ve ab-i hayat ikisi bir yerde toplanmış gibidir.

Habib üs-Siyer, III., S. 270-1; Perdeneşinân-i Suhengûy S. 19'da ayrıca şu beyit vardır :

همیشه باد سرزن بزیر مقنعه
که تاروپود وی از عصمت ونکوکاریست

Bir kadının başı daima ismet ve insaniyet ipliklerinden
örülmüş bir perde alıtnda olsun

من اکر توبه زمی کرده ام ای سرو سهی
توخود این توبه نکردی که مرا می ندهی
بس غصه که از چشمهٔ نوش تورسید
تا دست من امروز بدوش تورسید
در کوش تو دانهای در می بینم
آب چشمیم مگر بگوشی تورسید؟

(*) Çiçek kokularıyla hazırlanmış bir çeşit kara boya

Ben her nekadar şarap içmeğe tövbe ettiysem de, ey servi boylu
Sen de şarap vermeğe tövbe etmedin ya!
Bu gün benim elim senin omuzuna değinceye kadar
Senin dudaklarının hasretinden neler çektim
Senin kulaklarındaki küpelerde inci taneleri görüyorum
Bunlar sakın benim göz yaşlarım olmasın?

جمال سایهٔ خود زآن دریغ می دارم
أز آفتاب كه او شهر كرد بازاریست
أگرچه بر همه عالم من خداوندیست
ولی بنزد خدا پیشه ام پرستاریست

Serseri olan güneşten gölgemin güzelliğini korumak için
İsmet perdesi altında yaşıyorum.
Bütün âlemin idaresini kendi eline almış bir padişah isem de
Allah indinde bir cariyeyim.

Çeşitli kaynaklarda bazen değişik şekillerde görülen bu mısraları Padişah Hatun'un Lâle adıyla yazmış olduğu Hayyampûr'un Ferheng-i Suhenveran (Tebriz 1340, S. 101) adlı eserinden bildirdiği kitaplardan anlaşılmaktadır. Ancak Ahmet Ali Han-i Vezirî, Tarih-i Kirman (Tahran 1961) da onun «İffetî» adıyla şiir yazdığını iddia etmiş ise de başka hiçbir tarihçi tarafından bu teyid edilmemiştir. Buna karşılık Şemsettin Sâmî ve Mehmet Zihnî, Padişah Hatun ile Lâle Hatun'u ayrı ayrı iki kadın zannedip ayrı ayrı mütalâa etmişlerdir. Ateşgede'de ise Lâle Hatun'dan bahsedilmiş ama, bunun Padişah Hatun olduğu farkedilmemiştir.

Doğrudan doğruya Padişah Hatun adına basılmış bir para şimdiye kadar ele geçmemiş olmakla beraber, Berlin müzesinde üzerinde «کیخاتو پادشاه جهان خداوند عالم پادشاه خاتون» «Keyhatu Padişah-ı cihan hudavend-i âlem Padişah Hatun» ibareleri bulunan nadir bir altın ve bir gümüş sikkenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır [165].

Padişah Hatun hakkında yazılmış bir methiyede de şu mısralar bulunmaktadır:

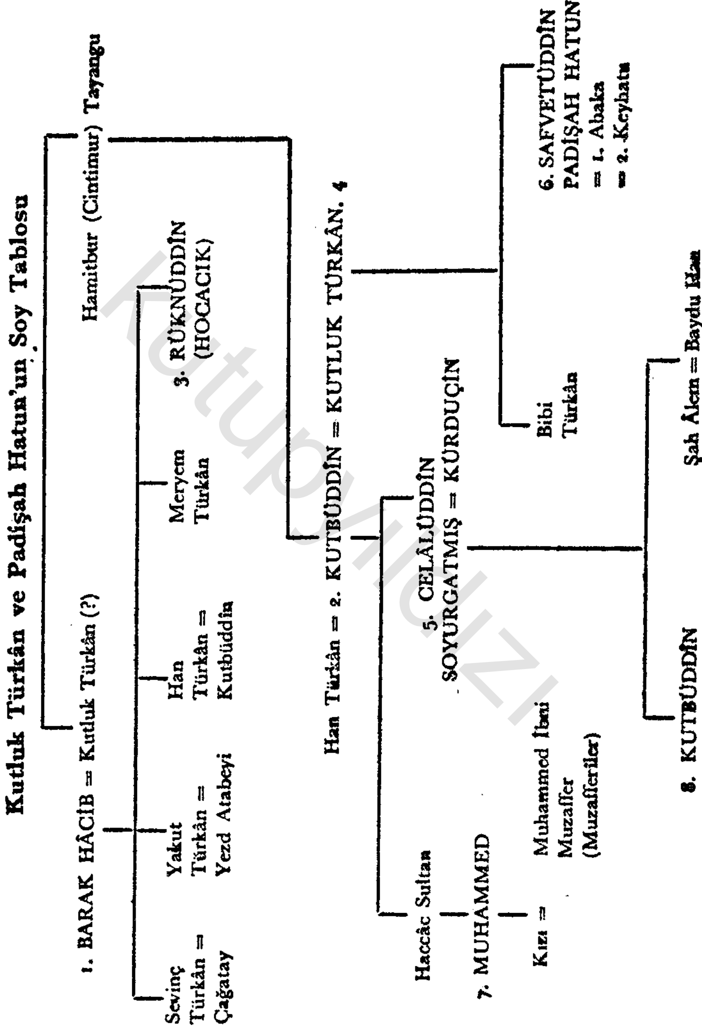
اگر صد بار دیگر داستان را
ز سر گیرند دوران جهان را
همایون پیکری فرخنده فالی
خجسته طالعی زیبا خصالی
بزیب و فرّ او بر تخت شاهی
نخواهد دید چشم پادیشاهی [166]

Eğer devran-ı cıhanın destanını
Yeniden yüz dafa anlatmaya başlasalar
Humayun görünüşlü uğurlu fallı
Beğenilmiş tâlili süslü hasletli
Ve süs ve haşmeti ile şahlık tahtında
Onun gibisini padişahlık gözü görmiyecektir.

(165) Erman, Zeitschrift für Numismatik. VII. 1880.

(166) Nâsırüddîn Münşî, Sımt ül-Ulâ, 1328, S. 70; Ali Ekber-Müşir Selimî, Zenân-ı Suhenver, I., S. 58.

SAFVETÜDDİN PADİŞAH HATUN

NAİBE BİBİ TÜRKÂN

(İRAN'DA SALGURLU DEVLETİNDE)

Kronolojik sıraya göre, Müslüman Türk devletlerinde başa geçen hükümdar kadınların dördüncüsü olan **Ebeş** yahut **Abiş Hatun,** Padişah Hatun konusunda açıkladığımız sebeplerden bu kitapta beşinci sıraya konulmuş oldu. Kronolojik sıraya uyulsa idi Padişah Hatundan önce ona yer verilmek gerekirdi. Çünkü **Ebeş** 662/1263-4 — 685/1286-7 yılları arasında Fars bölgesinde **Salgurlu** devletinde resmen hükümdar tanınmış bir Türk kadınıdır.

Şimdiye kadar olduğu gibi, **Ebeş Hatun**'un hangi şartlar içinde hükümdar olduğunu daha iyi belirtebilmek için, bu devletin kuruluş tarihine ve **Abiş Hatun**'un bir süre nâibelik etmiş olan annesi **Bibi Türkân**'ın yönetimine kısaca değinelim.

1 — SALGURLU DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ BİBİ TÜRKÂN'IN NAİBELİĞİ : **Salgur** (yahut Salgar) Türkmenler'den bir topluluğun başkanı idi. Birçok bölgeleri dolaştıktan sonra Irak Selçuklular'ından **Tuğrul**'un Emîr-i Hâcib'i oldu. **Salgur**'un torunlarından **Sungur bin Mevdut,** akrabasından bir Emîrin katlinden sonra Selçuklular'a karşı ayaklanıp (542/1147-8) Fars eyaletinde bağımsızlığını ilân etti. Böylece başkentleri **Şiraz** olan **Salgurlular**'ın devleti kurulmuş oldu. Bununla beraber bu bağımsızlık devamlı olmadı. Salgurlular önceleri Irak Selçuklular'ına, sonraları **Atabey I. Sa'd** zamanında Harezmşahlar'a haraç vermeğe başldılr; öyle ki, bir ara **İstahr**'a yakın bazı kasabalarını Harezmşah'a bırakmağa mecbur oldular.

Altıncı hükümdar **Ebubekir,** Moğol tehlikesini sezdiğinden 1256'da **Hakan Ögedey** ve **İlhan Hülegü**'ye vergi vererek onlara tâbi olduğunu bildidi. Böylece **Fars** bölgesini harap olmaktan kurtardı. Moğollar kendisine **«Kutlük Han»** adını bağışladılar. Ebubekir, **Salgurlular**'a en parlak çağı yaşatmış ve Pers körfezindeki bazı adaları da **Salgur** hâkimiyeti altına almayı başarmıştır([167]). 658/1260'da 77 yaşında iken ölen **Ebubekir** sadece **Sâdî'nin Gülistan**'ında değil, o devrin başka şairlerinin eserlerinde de methedilen önemli bir hükümdar olmuştur.

Ebubekir'den sonra aynı yılda, oğlu **II. Sa'd** tahta geçti. **Sa'd** hükümdar ilân edildiği sırada, Irak'ta İlhan'ın yanında idi. İlk iş olarak adına para bastırdı. Ama **Şiraz'a** gelmeğe vakit bulamadan, ancak 12 günlük bir hükümdarlıktan sonra hastalanıp öldü([168]). Onun ölümünden sonra Şirazlılar, o zaman henüz 12 yaşında olan oğlu **Muhammed**'i tahta geçirdiler([169]) ve ona, Reşidüddîn'e göre (S.

(167) Hammer, Geschichte der Ilchanen, S. 249; Deguignes, IV., S. 259; Spuler, İran Moğolları Tarihi, S. 158; EI. IV., S. 109; Halil Ethem Eldem, Düvel-i İslâmiyye, S. 249.

(168) Onun saltanat süresi Hamdullah Kazvinî'de (Güzide, I., S. 508), Hammer'de (S. 340) Reşidüddîn'de (Câmi, S. 554) 12 gün, Zerkûb Şiraznama, (S. 62) de 17. gün, Spuler'de (a.g.e. S. 158) 18 gün olarak gösterilir.

(169) Bu onikl yaşındaki Muhammed, Şiraznama'ye göre II. Sa'd'ın oğlu ise de, Spuler'e göre amcası, Reşidüddîn'e göre Ebubekir'in oğlu yâni II. Sa'd'ın kardeşi Hammer'e göre (S. 240) gene Ebubekir'in oğlu, Zambaur'a göre (S. 232) Ebubekir'in kardeşi ve I. Sa'd'ın oğludur. Bütün bu tezatlar içinde bize Şiraznama'nin verdiği bilgi en mantıkîsi görünmektedir. Zira bu hükümdar 12 yaşında olduğuna ve Salgurlu soyundan daha yaşlı prensler bulunduğu halde tahta geçirilmediklerine göre bu ancak ölen hükümdarın oğlu olabilir. Hele Zambaur'un söylediği mantığa tamamiyle aykırı düşmektedir. Çünkü II. Sa'd öldüğü zaman babasının babası I. Sa'd'ın 12 yaşında bir oğlu bulunamazdı: bk. bizim hazırlamış olduğumuz soy tablosuna (S. 114).

554) **«Adudüddîn»** unvanını verdiler.. Spuler ise ondan (S. 160) **«Adudüddevle»** diye bahsetmektedir.

Bu yaşta bir çocuğun devleti tek başına idare edemiyeceği açıkça belli olduğundan, Yezd Atabeyi Adudüddevle'nin kız kardeşi olan annesi Bibi **Türkân Hatun**'u ona nâibe seçtiler. Böylece Fars nâibeliğine yükselen Bibi **Türkân Hülegü**'ye tâbiiyetini bildiren mektuplarla birlikte İlhan'a yakışır hediyeler de gönderdi ve ondan oğlunun adına yazılmış, onu meşru tanıtmaya yarar, bir yarlığ aldı([170]). Bibi **Türkân,** oğlu **Muhammed**'in damdan düşerek öldüğü 660/1261-2 yılına kadar([171]), yâni iki yıl yedi ay onun adına, vezirleri **Nizamüddîn Ebubekir**'in ve **Şemsüddîn**'in yardımlarıyla memleketi idare etti.

Bibi Türkân oğlu **Muhammed**'den sonra **Fars**'a hâkim oldu ve devlet büyükleriyle görüşmeler yapıp Muhammed'in amcası **Salgur Şah**'ın oğlu cesur fakat devlet adamı meziyetlerinden mahrum, sarhoş **Muhammed Şah**'ı tahta geçirdi([172]). **Muhammed Şah,** İlhanlılarla birlikte Bağdat önlerinde çarpışırken gösterdiği büyük cesaretten ötürü **Hülegü**'nün sevgisini kazanmıştı. Bibi **Türkân** onun cesareti sayesinde, memleketi zayıf düşüren vezirinin bozduğu işleri düzene koymak istiyordu. **Muhammed şah,**

---

(170) Hammer, a.g.e. S. 240.

(171) Bu, Tarih-i Güzide, I., S. 508'de 660 Zilhicce, Şirâzname'de (S. 62) ise 661 gösteriliyor. Halil Ethem Eldem, a.g.e. S. 250'de 660'a kadar bile getirmiyor.

(172) II. Muhammed Şah'ın II. Sa'd'ın oğlu Muhammed ile olan akrabalığı için bk. Şirâzname, S. 62; Güzide, I., S. 508. Câmi üt-Tevârih, II. S. 554.

Bibi **Türkânın** kızlarından **Salgom'u**, kendine eş olsun diye istedi ve aldı. Ama **Muhammed Şah** hükümda olur olmaz büsbütün tenbelliğe, zevk ve safaya dalmış, gevşemişti. Böylece Bibi **Türkân** umduğunun tersine hükûmet idaresi zaif düşmüştü. Ayrıca **Muhammed Şah** kaynanasına karşı gereken saygıyı göstermemişti.

Bibi **Türkân Hatun** kendi dileği ile başa getirdiği **damadının**, İstahr kalesinde mahpus olan kardeşi **Selçuk Şah'ı** kurtarmak çarelerini aradığını da duyduktan sonra **Şol** ve **Türkmen Emîrleriyle** bir anlaşma yaparak, **Muhammed Şah'ın** üzerine hücum etti[173]. Onu sekiz aydan beri oturduğu saltanat tahtından indirip sarayında hapsetti; sonra eli bağlı olarak 1263 yılında İlhanlı hükümdarına yolladı. Hamdullah Müstevfî (Güzide, I. S. 509) onu Bibi **Türkân Hatun** öldüttü demekte ise de, **Şirazname** onun 10. Ramazan 661 - 1262 tarihinde tabiî bir şekilde ölmüş olduğunu bir rivayete göre de öldürüldüğünü söylemektedir[174].

2 — BİBİ TÜRKÂN HATUN'UN ÖLDÜRÜLMESİ : **Salgur Şah'ın** oğlu Muhammed Şah eli bağlı olarak İlhanlı hükümdarına yollanınca, ana tarafından Selçuklular'a bağlı olan **Selçuk Şah'ın** serbest bırakılmasına izin verildi. **Şol Emîrleri,** Bibi **Türkân'la** anlaşarak **Selçuk Şah'ı** tahta çıkardılar. **Selçuk Şah,** Bibi **Türkân Hatun'la** da evlenerek

(173) Reşidüddîn, Câmi, II. S. 556; Hamdullah Kazvinî, Güzide, I. S. 508; Şirâzname, S. 62.

(174) Şirâzname, S. 63; Hammer, a.g.e., S. 240'ta Muhammed Şah'ın 4 ay tahtta kaldığını yazmaktadır.

daha büyük bir nüfuza sahip oldu[175]. Zira Moğol şehzadesi **Mengü Timur,** Bibi **Tükân Hatun**'un kızlarından **Ebeş Hatun**'la nişanlanmış olduğundan, Bibi Tükân kızı yoluyla Moğollar'a hısım olmuştu. Ama bu hısımlık Bibi Türkân'ın bir eğlence gecesinde sarhoş kocasının emriyle mahvolmasını önliyemedi. Selçuk Şah ya karısının nâibelik zamanından beri devam edegelen nüfuzunu büsbütün ortadan kaldırmak, yahut da kardeşinin öcünü almak için onu öldürtmüştü. Hemen bütün kaynaklarda **Selçuk Şah**'ın, karısı Bibi Türkân Hatun'u öldürttüğü yazılı olduğu hâlde, nedense Spuler (S. 161) bunların tersine, onun daha sonra Emîrlerle birleşerek Fars Atabeyliğinin başına kızı Ebeş'i getirmiş olduğunu bildirmiştir.

Spuler (S. 161) **Selçuk Şah**'ın atabey olduktan sonra kardeşi **Muhammed Şah** gibi kabalaşıp, Emîrlere, hattâ karısı Bibi **Türkân**'a saygısızlık ettiğini, bu yüzden Emîrler gibi karısının da kendisinden hoşnut olmadığını söyledikten sonra, Emîrlerin Şiraz'daki Moğol memurlarına, Selçuk'un Moğol aleyhtarı bulunduğunu haber verdiklerini, bu Moğol memurların ise kaçmalarından Selçuk'un cesaretlenerek, onları kovaladığını ve **Oğulbek** adındaki bir Moğol

(175) Zerkûb, Şirâzname'de (S. 63); Reşidüddîn, Câmi, I., S. 554-5; Muhammed Kavzinî, Yaddaşthay-i Kazvinî, III., S. 157'de böyle bildirmekte iseler de Hamdullah Müstevfî, I., S. 508-9'da Türkân Hatun'un Selçuk Şah ile evlendiğine dair bir kayıt mevcut olmadıktan başka; Selçuk Şah'ın kardeşinin öcünü almak için Türkân Hatun'a karşı savaş açtığını, Fars ülkesini istilâ ettiğini, böylece tahta geçip, I. Muhammed'in naibeliğini yapmış olan Bibi Türkân Hatun'u huzuruna çağırtarak öldürttüğünü kaydetmektedir. Burada Reşidüddîn'in ve Zerkûb'un verdiği haberler her hâlde Hamdullah'ın verdiği haberlerden daha doğru olmak gerekir. Çünkü Reşidüddin, Hamdullah'dan hiç değilse bir nesil daha eski olmakla, olayların cereyan ettiği zamana daha yakın, hattâ onun içindedir.

beyini öldürmek deliliğinde bulunduğunu yazar. Selçuk Şah'ın yaptığı bu işe çok kızan İlhanlı hükümdarının karşılık olmak üzere, **II. Muhammed**'i yâni **Muhammed Şah**'ı serbest bırakmak üzere iken, bundan vaz geçip onu idam ettirdiğini ekler. Bundan sonra olaylar, birbirine oldukça yakın bir şekilde anlatılır. Zerkûb, Şiraznâme'de (S. 63), **Selçuk Şah**'ın Bibi **Türkân Hatun**'un gûya kendi hayatına kastettiğini bahane ederek, bir gün bir toplantıda onun başını kestirdiğinden bahsetmektedir([176]). Hülegü, Bibi Türkân Hatun'un öldürülmesi haberini alınca çok kızdı ve Selçuk Şah'ın üzerine askerlerle birlikte **Emîr Altacu**'yu yolladı. Bibi Türkân Hatun'un kardeşi, Yezd Atabeyi olan **Alâüddevle** ile diğer **Şebenkâre** melikleri, **Çerik** ve **Tazik** toplulukları da Şiraz üzerine yürüdüler. Şirazlılar 6000 kişi ile karşı koydular. Selçuk Şah, **Kâzerun**'a sığındı; orayı da Moğol ve Yezd askerleri yağma ettiler. Sonunda Selçuk Şah bir tuzağa düşürülüp yakalandı ve **Kal'e-i Sefid** denilen yerde 662 - 1266 - 67'de idam edildi([177]). Böylece **Selçuk Şah** ancak 7 ay hükümdarlık etmiş oldu([178]). Ordu,

---

(176) Hammer, a.g.e. S. 240'da: «Bir zenciye işaret ederek, Türkân'ın başını uçurtmuş, altın tepsi içinde başı kendisine getirdikleri zaman, kulaklarındaki inci küpeleri çekerek koparmış ve bunları şarkı söyliyenlerin önüne fırlatmıştı» demektedir. Böyle korkunç tablo çizen bu hikâyeyi hiç bir kaynakta veya incelemede göremediğimiz için Hammer'in bu sözlerini biraz muhayyile mahsulü kabul etmeğe mecbur olacağız.

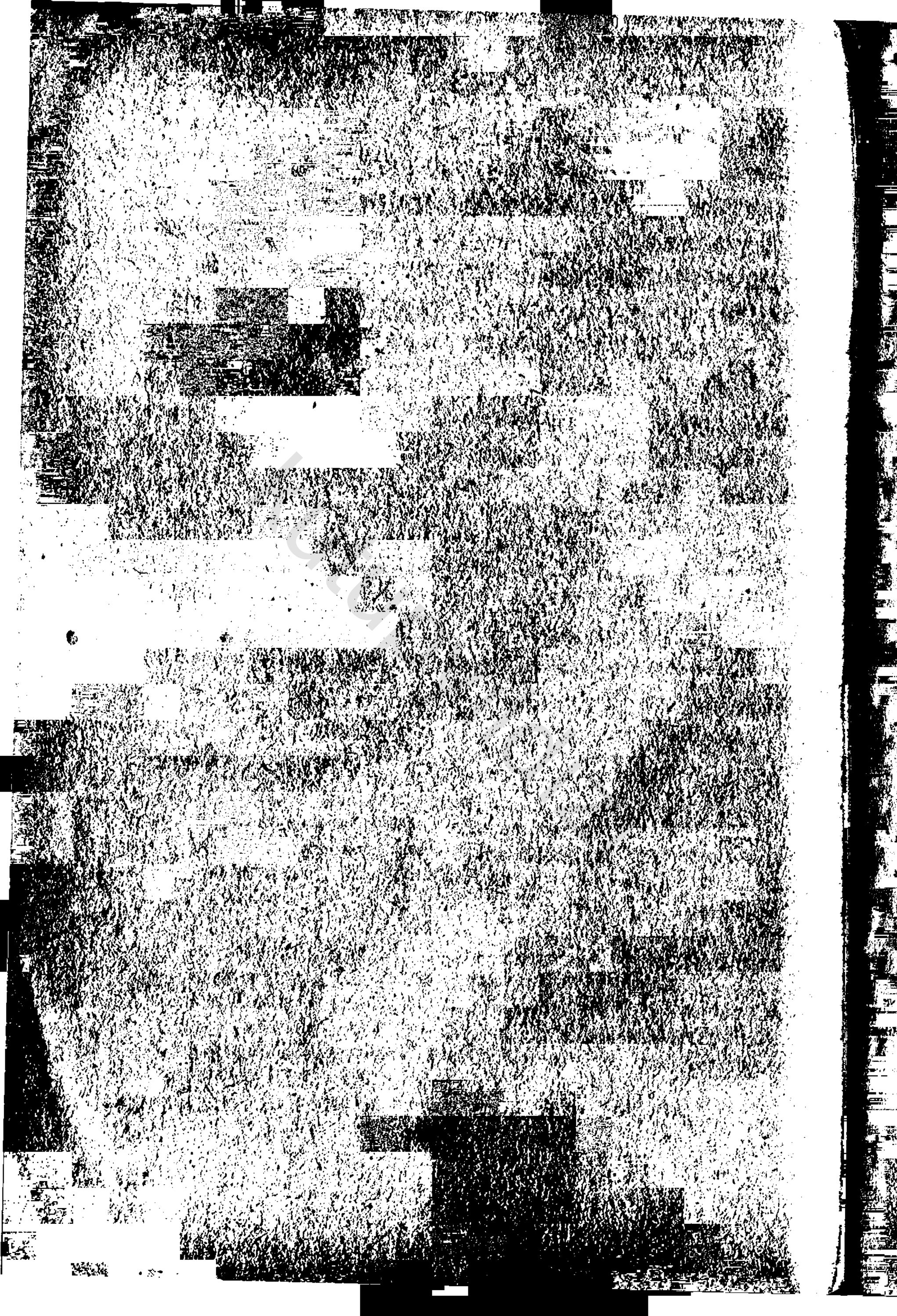
(177) Reşidüddîn, a.g.e., II., S. 556; Vassâf, Tarih-i Vassâf Ayasofya nüshası, no. 3108., vr. 27 B'de 661 diyor. Zerkûb, Şiraznâme, S. 63; Justi, İranisches Namenbuch, S. 330, Hamdullah, Güzide, I., S. 508-9 da 663 diyorlar.

(178) Güzide, I. S. 509'da saltanat süresinin beş ay, Vassâf, Tarih, S. 189'da bunun 7 ay olduğunu yazar.

Selçuk Şah'ı ortadan kaldırdıktan sonra, taraftarları ayaklanmasınlar diye Şiraz halkını kılıçtan geçirmek teklifinde bulundu. Fakat **Altacu** buna razı olmadı; halk eskisi gibi yaşasın dedi. Onlar itaat ettiler. **Altacu** divardan toplanmış askerlerini dağıtıp Emîrleri ile Han'ın yanına döndü (Vassaf, 32 A.). Aşağıya sadece 4 mısraını aldığımız Bibi Türkân Hatun'a ait methiye, zamanın ünlü şairi Şeyh Sa'dî'nin kaleminden çıkmıştır:

اى بيش از آنكه در قلم آيد ثناى تو
واجب بر اهل مشرق و مغرب دوعاى تو،
درويش و پادشاه ندام در اين رمان
الا بزير سايهٔ همچون هماى تو

(Külliyyatı Şeyh Sa'dî S. 469 Tahran 1333)

EBEŞ HATUN

(İRAN'DA SALGURLU DEVLETİNDE)

1 — EBEŞ HATUN'UN ATABEYLİĞE GEÇMESİ: **II. Sa'd**'ın kızı **Ebeş** (179). annesi yönünden Kirman'daki **Kutluk** devletinin hükümdar soyuna bağlanmaktadır. **Ebeş**'in annesi **«Bibi Türkân»**, büyük anası da **Barak Hâcib**'in dört kızından biri olan **«Yakut Türkân»** dır. Ayrıca ileride görüleceği gibi, **Ebeş Hatun**'un kızı **Kürduçin» Kutbüddîn Muhammed'i**'in oğlu **Sultan Celâlüddîn Soyurgatmış** ile evlenmiştir (bk. Sımt ül-Ulâ, S. 56) Reşidüddîn, Rus bas. S. 14). Böylece Kirman'daki **Kutluk** devleti ile akraba olan **Salgurlular**, idare etmekte oldukları ülkelerinin talii ile de birbirlerine çok benzemekte idiler. Gerçekten de aynı yıllarda Kirman'da **Kutluk Türkân** önce nâibelik, sonraları hükümdarlık ettiği bir sırada, komşu ve akraba olan Salgurlu Atabeyliğinde de bir başka **Türkân Hatun** her türlü güçlüğe karşı gelerek, niyabetle de olsa **Fars**'ı idareye koyulmuştu.

Selçuk Şah'ın ayaklanması ile **Fars Atabeyliğinin** kaderi hemen hemen belli olmuş oldu. Öyle ki **Salgurlu** soyundan artık hiçbir erkek vâris kalmadığından, **Türkân Hatun** ile **II. Sa'd**'ın kızları olan **Ebeş** ve **Salgom** tahtın rakipsiz adayları oldular (180). Böylece tıpkı veliahd olan bir er-

---

(179) Zambaur, Généalogie, S. 232'de Ebeş'i yanlış olarak I. Sa'd'ın kızı olarak gösterir.

(180) Justi, İranisches Namenbuch, Hamburg 1895, S. 460'da Ebeş yerine yanlış olarak Ayşe Hatun denilmekte ve Ebeş Salgurlular'ın dokuzuncu hükümdarı olarak gösterilmektedir. Halbuki o Salgurluar'ın onbirinci ve son hükümdarıdır.

kek gibi en küçük bir engele rastlamadan **Ebeş Hatun** 662/1263-4 yılında Hülegü'nün hükmü ile Fars tahtına geçirilmiş, adı cuma hutbelerinde okutulmuş ve gene onun ad ve unvanlarını taşıyan paralar basılmıştı([181]).

Cami üt-Tevârih'e göre (S. 556) Atabeyliğe geçen **Ebeş** pek genç, belki de çocuk denilecek bir yaştaydı. Bir yıl kadar **Fars**'ta hüküm sürdükten sonra, onu ve kız kardeşi **Salgom**'u büyük anneleri olan **Yakut Türkân** alıp İlhan'ın yanına götürdü. Böylece daha önce nişanlanmış olduğunu bildirdiğimiz **Ebeş Hatun, Hülegü**'nün oğlu **Mengü Timur** ile evlendirildi. Mengü Timur daha önce **Buka Timurun** kızı **Olcay Hatun**'la evli bulunmakta idi. **Ebeş Hatun** onun ikinci hanımı oldu. Reşidüddîn (Rus bas. S. 14)'den onun üçüncü hanımının **Cücin Hatun** olduğunu öğrenmekteyiz. **Ebeş**'in kız kardeşi **Salgom**'u da **Yezd Atabeyi** olan **Yusuf Şah**'a verdiler. **Ebeş**'in düğünü için her iki tarafın vermesi gelenek olan hediyeler verildi. Fakat Han'ın yarlığı ile Fars topraklarının 1/6'inden başka, yılda 70.000 dinarı Atabey'in çehiz olarak getirmesi şart koşuldu([182]). Bu durum, yâni cihiz olarak tâyin edilen bu parayı temin edebilmek için vergilerin çok miktarda arttırılması reayaya çok ağır gelmeğe başladığından ve ayrıca **Tacikler**'den kurulan ordu için gerekli fazla para da **Fars**'tan toplandığından, burada yavaş yavaş zaaf belirtileri baş gösterdi. Kadılar bazı kışkırtıcıların telkinleriyle alınan kararlara karşı koymaya teşebbüs ettiler([183]).

Fars'ta böyle bir huzursuzluk devam ederken, **Atabey Ebeş** artık eşinin evi sayılan Orduda yerleşmişti.

(181) Vassâf, Ayasofya yazmaları Nu. 3108, vr. 27; Zerkûb, Şirâzname, S. 64.

(182) Vassâf, Ayasofya yazmaları Nu. 3108; vr. 36 B.

(183) Vassâf, Ayasofya yazmaları Nu. 3108, vr. 36 B.

2 — EBEŞ HATUN'UN ŞİRAZ'A DÖNMESİ VE HÜKÜMETİ KENDİ ELİNE ALMASI : Moğol Hanları, oğullarını kendilerine bağlı hükümdaların kızları ile evlendirmeyi, ileride bu devletlerin mirasçısı olmak amacıyla, hemen hemen bir prensip hâline getirmişlerdi. Böylece **Hülegü'**nun Bağdat fatihi olarak başlamış olduğu İslâm dünyasının büyük bir kısmını idare altına alma politikası, İran'ın önemli bir parçası olan **Fars**'ın hısımlık yoluyla Moğollara kazandırılmasıyla en yüksek noktasına ulaştırılmış oldu.

Kaynakların verdikleri parça parça haberler bir araya getirilince anlaşılıyor ki, **Ebeş Hatun** tahta geçtiği sırada pek genç olduğundan saltanat işlerine karıştırılmamış, ancak olgun yaşa geldiği zaman **Fars**'ın idarî işlerini yürütmesi Moğol hanlarınca kararlaştırılmıştı. İşte bu karar üzerinedir ki, **Ebeş Hatun** eşi **Mengü Timur**'un karargâhında (Ordu) hem uzun, hem sabrı gerektiren yıllar geçirdi. Yaşının olgunlaşmasını beklediği bu uzun yıllarda, önce **Hülegü**'nün, sonra **Abaka Han**'ın emriyle **Fars** divanının nâibliğine **Angiyano** tâyin edilmişti([184]). Bu şeklî saltanat'ın 670/1271-2'den sonraki nâibi ise **Soğuncak Nevin** oldu([185]). Gene anlaşılıyor ki, **Atabey Ebeş** saltanatta fiilî

(184) Yaddaşthay-i Kazvinî, I., S. 9-10.

(185) Bu noktada Muhammed Kazvinî (Yaddaşthay-i Kazvinî, I. S. 10) de Vassâf'a dayanarak Ebeş'in büyük annesi Yakut Türkân'ın 670 yılında Orduya gittiğini yazar ve böyle olunca Ebeş Hatun büyük annesinin eliyle değil annesi Türkân Hatun'un eliyle evlendirilmiştir der. Biz yukarıda gene kaynaklara dayanarak, onun büyük annesi ile birlikte Orduya gittiğini yazmıştık. Kazvinî'nin mülâhazasına göre Ebeş büyükannesi ile ile orduya gitmiş olursa o zaman ancak 670'te evlenmiş olabilir. Bunun imkânsızlığı karşısında onun annesi Türkân Hatun eliyle evlenmiş olduğu inancına varıyoruz. Acaba Yakut Türkân hem düğün için 662'de, hem de sonradan başka sebeplerle 670'de Orduya gitmiş olamaz mı? Bu ikinci şık doğru olduğu takdirde, Ebeş'in gene de büyük annesi eliyle evlendirildiğine dair verilen haberler elbette doğrudur.

bir rol almak istemiş olmalı ki, kendi adamlarından bazıları, zamanın İlhan'ı olan **Abaka**'ya onun Atabeyliğini tasdik yolunda bir yarlığ almaya gittiler. **Taş Mengü** de beraberine büyük bir hazine alarak ona yardıma koyuldu. **Abaka** onun dileğini kabul ettiğinden, **Ebeş** büyük bir debdebe ile babasının ve dedesinin tahtına oturmak üzere **Şiraz**'a geldi. Halk **Ebeş**'e karşı duyduğu eski sevgiden, bir bayram sevinci içinde, sokakları süsleyip onu çok uzaklardan karşılamaya hazırlandı([186]).

Zerkûb'un verdiği bu bilgi, Yaddaşthay-i Kazvinî'de (I. S. 10) kronolojik sıra bakımından epeyce ileride görünüyor. Kazvinî'ye göre **Ebeş**'in yeniden yarlığ aldığı Han, Abaka değil, Ahmet Teküdar'dır. Bilindiği üzere Ahmet 681 - 683 (1284 - 1285) arasında İlhanlık etmiştir. Her hâlde Kazvinî'nin verdiği tarih daha doğru olmalıdır.

Şirazlılar, **Muzafferoğullarına** (Fars Atabeylerinin taşıdığı bir ad da âl-i Muzaffer'dir) karşı duydukları eski sevgiden dolayı **Ebeş**'in gelişine pek sevindile. Şiraz da tam bir ay bayram ettiler. Törenler yaptılar. Yargıçlar ve mal sahipleri sınıra kadar onu karşılamaya gitmişlerdi. **Atabey Ebeş** memleketine ve yurttaşlarına böyle içten gelen bir sevgi seli içinde kavuştu. **Ebeş**'e gösterilen bu içten bağlılık ve coşkun karşılama bize öyle geliyo ki, Moğol idarecilerine karşı ifade edilmek istenen bir protesto mahiyetini taşımakta idi. Çünkü Moğollar, **Ebeş**'in çehizi diyerek **Fars**'ın 1/6 ini aldıktan başka, ayrıca yılda 70.000 dinarını tahsil etmekteydiler. Vergileri toplarlarken tahsildarlar her ne kadar nâzik davranmakta idiyseler de, şüphesiz bu vergi Farslılar'ın önem veremiyecekleri bir meblâğ değildi.

(186) Şirâzname, S. 68.

Ebeş Şiraz'a gelince, Divân'a yâni vezirliğe **Hoca Nimüddîn**'i seçti; **Fars** bölgesinin böyle ehil bir elle yönetilmesi çok yerinde bir iş oldu. Öteki makam sahiplerinden ellerinde hüküm bulunanlara da dokunmadı. İşte bu sırada halk rahatlığa ve refaha kavuştu.

682-3/1283-5 yıllarında **Ahmet Teküdar**'ı savaşta yenmiş olan **Seyyid İmadüddîn Ebu Ya'lâ** (Ebu'l-Ulâ), Ahmed'in rakibi Argun tarafından Fars hükümetine nâib nasbedilmişti; aynı yarlığ hükmüne göre, **Ebeş Hatun** ister küçük olsun, ister büyük olsun hiçbir işe karışmıyacaktı. 22. Ramazan 683'te **Seyyid İmadüddîn Ebu Ya'lâ**(187). Şiraz'a geldi ve İlhan olan **Argun Han**'ın emriyle yönetimi eline aldı.

İmadüddîn, Atabey olan **Ebeş**'e hiç önem vermedi. Hattâ onu ziyaret etmek lüzumunu bile duymadı. Bu durum hem **Ebeş**'in hem de **Fars** devlet büyüklerinin üzüntü duymalarına sebep oldu. **Ebeş**'in taraftarları onu katletmek üzere aralarında anlaştılar ve bir fırsat doğuncaya kadar beklediler. Sonunda Atabeyliğin kölelerinden bir grup onu Şirâz'a geldikten bir ay sonra (21 Şevval 683) pazarda katlettiler; evini yağma ettiler.

Seyyid İmaddüddîn'in henüz reşit olmıyan oğlu, bazı uşaklarıyla orduya kaçıp **Buka**'nın yanına ulaştı ve ondan yardım dileğinde bulundu. Gene aynı köleler İmadüddîn'in amcası oğlunu öldürüp bir çukura atmışlar ve onun hapisten kaçtığını iddia etmişlerdi. Bu olaylar **Buka Çinksank**'ın gazap ateşini körükledi ve o, öç almaya karar verdi. İlk iş olarak **Argun Han**'a **Ebeş**'in ayaklandığını ve kendisi tara-

(187) Zerkûb buna Seyyid İmadüddîn Ebu Turâb demektedir. s. 70.

fından Şirâz'a tâyin edilen **Seyyid İmadüdîn**'i katlettirdiğini yazdı ([188]). Bu haber **Argun**'u son derece hiddetlendirdi; arka arkaya elçiler yolladı ([189]).

Bir yandan İlhan'ın elçileri olayın sebeplerini incelerlerken, öbür yandan hiçbir özür tanımadan **Ebeş Hatun**'la ondan yana olanları Tebriz'e götürdüler (684/1285-6). **Seyyid İmadüdîn**'in oğlu ve köleleri muhakeme edildiler. Yalnız **Ebeş Hatun**'un **Hülegü Han**'ın gelini sıfatını taşıdığı, kayınanası **Olcay Hatun** tarafından ileri sürüldüğü için o, yargılanmaktan ve cezadan kurtulabildi, Ama onun akrabasından, **Salgurlu** divanında üç yıl vezirlik etmiş olan **Celâlüddîn Arkan** mahkeme huzuruna getirilip kendisine yasa tatbik edildi ([190]). **Ebeş Hatun**'un birçok akrabaları çeşitli cezalara çarptırıldılar. Bunlardan bir kısmı **Seyyid İmadüddîn**'in evlâtları için elli tümen, amcazâdesinin yetimleri için yirmi tümen ödemeğe mecbur bırakıldılar. **Fars** hâkimleri de bu arada sopalarla döğüldürler([191]).

Fars'ta **Atabey Ebeş**'in fiilen hükümdarlık ettiği bir sırada çıkan bu karışıklık İlhanlı hükümdarı **Argun Han**'ın ve diğer Moğol Emîrleri'nin hoşuna gitmemişti. Yukarıda da bahis konusu ettiğimiz gibi, **Ebeş** bir yandan saltanatın son vârisi, öte yandan da **Hülegü Han**'ın gelini idi. Onun ölümü ile **Fars** tâbi devleti doğrudan doğruya İlhanlı İmparatorluğu'na katılacaktı. Şimdi, İlhanlı idarecilerinin zayıf bir anından istifade ile ilhakı önliyecek yeni bir sülâlenin ortaya atılmasına, böylece de İmparatorluğun başına yeni bir pürüz çıkmasına engel olmak gerekiyordu.

(188) Padişah Hatun konusunda Buka Çinksank'ın ordudaki nüfuzundan bahsetmiştik.

(189) Yaddaşthay-i Kazvinî, III., S. 12 ve Zerkûb, Şirâzname, S. 70'de İlhan'ın yolladığı elçi Hüsam Kazvinî'dir; kendisine yardımcı olmak üzere asker de verilmiştir.

(190) Zerkûb, Şirâzname, S. 70 - 1'de onun parçalandığını yazıyor.

(191) Reşidüddîn, Câmi. (Rus baskısı), S. 205.

Argun Han, belki de **Ebeş Hatun'**u, Fars'ta çıkan karışıklıkların kışkırtıcısı sanarak yanında alakoydu. İşte **Ebeş Hatun,** Tebriz'e gelişinden bir yıl ve bir kaç ay sonra, ihtimal çektiği üzüntülerden doğan çeşitli hastalıklar sonunda 685/1286 - 7'de 22 - 23 yıl süren hükümdarlık hayatını **Çerendap** denilen yazlık Orduda gözlerini kapıyarak bitirdi ([192]).

Ebeş Hatun'u, Tebriz'in yaylağı olan **Çerendap**'ta Moğol âdetlerine göre, altın, gümüş ve şaraplarla defnettiler ([193]); fakat onu uzun zaman burada bırakmadılar, kendi memleketine **Şiraz**'a götürüp anası **Türkân Hatun**'un **Adûdüddîn Muhammed** adına yaptırmış olduğu **Adûdiyye medresine** gömdüler ([194]). Mirhond'a göre (Ravzat üs-Safâ, IV., S. 208) de **Ebeş Hatun**'u kızı **Kürduçin,** Tebriz'den (Çerendap'tan) Şirâz'a götürmüştür. O ölmeden önce kendisine **Hülegü** tarafından verilmiş ve veraset yoluyla intikal etmiş bulunan 10.000 dinarlık gelirini ve emlâkini dörde bölmelerini vâsiyet etmişti. Bunlardan iki hisseyi kızları **Şehzade Kürduçîn** ile **Alganci**'ye, üçüncü bir hisseyi köleleri ve azatlılarına, dördüncü bir hisseyi ise **Mengü Timur**'un oğlu **Taycu**'ya ayırmıştır.

Padişah Hatun konusunda kendisinden söz ettiğimiz **Kürduçin,** önce Kirman sultanı **Celâlüddîn soyurgatmış** ile evliydi. Kocasının taht kavgasına kurban gitmesi üzerine,

(192) Zerkûb, Şirâzname, S. 70 - 1; Vassâf, Tarih, S. 222; Yaddaşthay-i Kazvinî, I., S. 12; Deguignes (Hüseyin Cahid Yalçın tercümesi), IV., S. 259.

(193) Muinüddîn Ebu'l-Kâsım Cüneyd Şirâzî, Şedd ül-İzâr, S. 217'de Ebeş'n mezarının Şirâz'da olduğunu yazmakta, ve gömüldüğü yer olarak da Ebeş Rıbatını göstermektedir. Reşiddüddîn (Blochet Tabı, S. 557) ve Mücmel-i Fasîhî (Mahmud-i Ferruh tab'ı II, 357) onun gene Şirâz'da, fakat Adûdiyye medresesinde yattığını bildirmektedir. Muhammed Kazvinî, Sedd ül-İzâr'ı daha muteber tutmakta ve bu iki yerin aynı olmadığını fakat her ikisinin de Şirâz'da bulunduğunu bildirmektedir.

(194) Reşidüddîn, Câmi (Blochet baskısı), S. 557.

onu **Buralkı**'nın oğlu **Emîr Satılmış**'a verdiler; o da ölünce, kendi amcasının oğlu **Togay** ile evlendirdiler[195].

Câmi üt-Tevârih'te (S. 554) **Kürduçin**'in sonradan **Emîr Çoban** ile evlnemiş olduğu da yazılıdır. Yaddaşthay-i Kazvinî,de (S. 3-4) onun **Emîr Çoban**'la evlenmiş olduğu, fakat bunun İkbal'in Tarih-i Mufassal'ından başka bir yerde kaydedilmemiş bulunduğu bildirilmekte ve bu hususun büyük bir yanlış teşkil ettiği ifade edilmektedir. Halbuki bu sadece Tarih-i Mufassal'da değil Reşidüddîn (Cami, S. 554)'de de zikredilmekte ancak nikâh olup olmadığı pek açıkca belirtilmemektedir. Kazvinî, **Emîr Çoban**'ın karısı ve İlhanlı hükümdarı (bk. Satı Bey Hatun bahsine) **Satı Bey** ile **Kürduçin**'in karıştırılmış olduğunu ileri sürmekte ise de, bize göre bu doğru değildir. Çünkü **Satı Bey Hatun** İlhanlı İmparatoru **Olcaytu**'nun kızıdır. Görümcesi **Padişah Hatun**'u, öldürtmesinden ve çok evlenmesinden öturü tarihte sık sık adına rastladığımız **Kürduçin** için de bazı tarihlerde Salgurlu tahtını idare etiği ima edilmekte ise de[196], onun hükümdarlığına dair kaynaklarda açık bir bilgiye rastlıyamadık. İşte **Kürduçin** de dahil **Atabey Ebeş**'in **Mengü Timur**'dan ikisi erkek olmak üzere dört çocuğu doğmuş olmalıdır.

Açık olarak görülüyor ki, **Ebeş Hatun**'un saltanat sürdüğü sırada **Fars** ahalisi hayatlarından pek memnundular; ama bir takım siyasî anlaşmazlıklar ve Moğol Hanlarının böyle küçük devletleri kendi hâllerine bırakmamaları, **Fars**'ı da İlhanlılar'a katılmak ve **Moğol** başkanları tarafından bir eyalet olarak idare edilmek tâlihsizliğine maruz bırakmıştır. Bütün dünyanın tanıdığı, İran'ın ünlü hakîm şairi **Şiraz**'lı **Sâdî,** memleketini mesut görmek isteği içinde çırpınan bu genç hükümdar kadın için aşağıdaki mısraları yazmaktan kendini alamamıştır :

(195) Reşiddüdîn, Câmi. (Blochet baskısı), S. 554! Hammer, a.g.e., I., S. 84; Yaddaşthay-i Kazvinî, I., S. 13-4.

(196) Reşidüddîn, Câmi. S. 557; Yaddaşthay-i Kazvinî, S. 13-14.

فلك را اين همه تمكين نباشد
فروغ مهر و مه چندين نباشد
صبا گر بگزرد بر خاك پايت
عجب گر دامنش مشكين نباشد
زمر واريد تاج خسروا نيت
يكى در خوشهٔ پروين نباشد
بقاى ملك باد اين خاندان را
كه تا باشد خلل در دين نباشد
هر آنكو سر بگرداند ز حكمت
از آن بيچاره ترمسكين نباشد
عدو را كز تو بر دل پاى پيلست
بزن تا بيدقش فرزين نباشد
چنين خسرو كجا باشد در آفاق
وگر باشد چنين شيرين نباشد
خدايا دشمنش جائى بميرد
كه هيچش دوست بر بالين نباشد (197)

TÜRKÇESİ :

Feleğin bu kadar vekar ve temkini,
Ayın ve güneşin bu kadar parıltısı olamaz.
Sabâ rüzgârı senin ayağının toprağı üzerinden geçse,
onun eteklerinin mis kokusuyla dolması şaşılacak bir şey değildir.

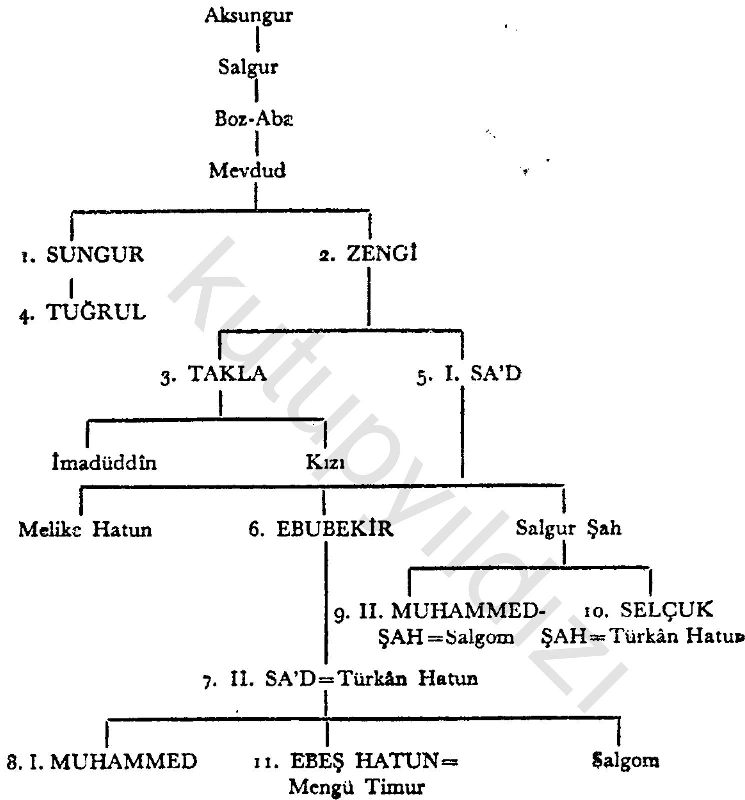
(197) Mevâiz-i Sa'dî, Tahran 1335, S. 18-9.

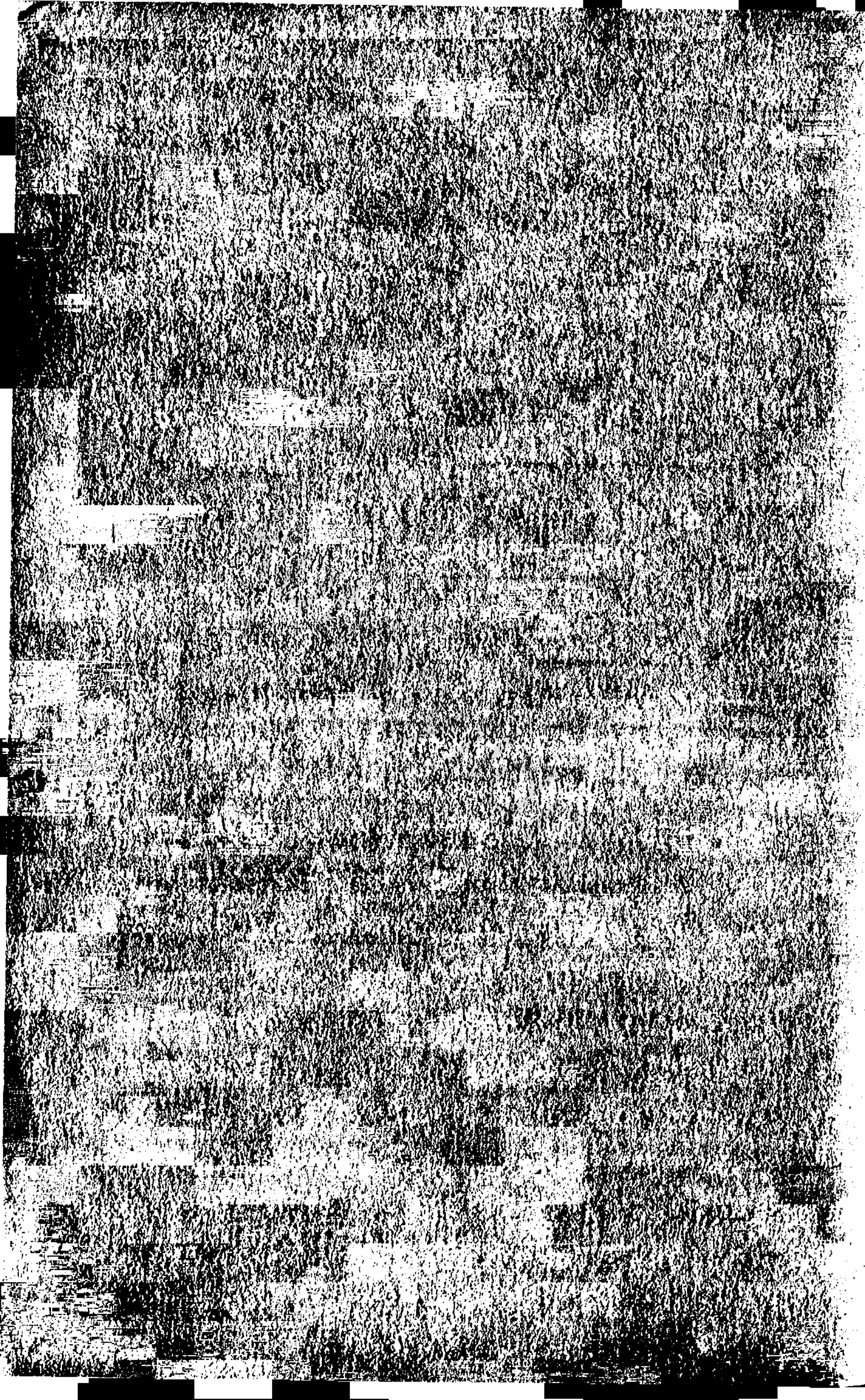
Senin saltanat tacının incilerinden bir tanesi bile
Ülker yıldızının manzumesinde bulunmaz.
Bu hanedanın saltanatı daim olsun,
Çünkü bu daim oldukça dine bir zarar ulaşmaz.
Senin hükmünden baş çeviren insan kadar
Dünyada talihsiz ve miskin kimse yoktur.
Senin düşmanının kalbi bir fil ayağının altında kalmış gibi ezilmiştir.

Sen onu vur ki,
Böyle bir Husrev bütün dünyada yoktur.
Eğer olsa, bunun gibi şirin değildir.
Yarabbi sen onun düşmanının canını öyle bir yerde al ki,
Onun başı ucunda hiç bir dostu bulunmasın.

Ebeş'iın tahttan uzaklaştırılmasından sonra, artık **Salgurlu** egemenliği **Fars**'ta lâfzen bile kalmamıştır. 1325 tarihinden sonra **Fars**'ta bağımsızlık ilân eden bazı emirler ve Moğol valileri görülürse de, bunlar tutunmayıp kısa bir zaman sonra ortadan kaldırılmışlardır. 1340'tan sonra **Fars**'ı gene bağımsız olarak görmek mümkündür.

EBEŞ HATUNUN SOY TABLOSU

DEVLET HATUN

(İRAN'DA KÜÇÜK LURİSTAN'DA HURŞİTOĞULLARI DEVLETİNDE)

Hicret'in VI. ile XI. Yüzyılları arasında **Lur** aşiretlerinin yaşadığı İran'ın güney batı bölgesinde iki devlet kurulmuştur. Bunlardan biri «Büyük Lurlular», «Hezarespîler» veya «Fazlûye», diğeri «Küçük Luristan» Atabeyliği yâni **Beni Hurşit** (=Hurşitoğulları) devletidir.

Bizim konumuz, sadece **Küçük Luristan Atabeyliği** ile ilgili olduğu için, Safevîler devrinde **Kûh - Gilû** ve **Bahtiyarî** isimleri ile anılan **Büyük Lurlular**'ı burada bahis konusu etmiyeceğiz.

Küçük Luristan Atabeyliğini idare edenler **Cangruî** kabile'sinden çıkmışlardır. Bu soydan ilk Atabey olan, eski Lurlular'ın veziri **Muhammed Hurşid**'den ötürü bu devlete Hurşitoğulları adı verilmiş ve XVI. Yüzyıla kadar da bu adı taşımaya devam etmiştir([198]). Hurşitoğulları devletine, hâkim olduğu bölgenin adı olan **Küçük Luristan** adının verilmesi, ancak XVI. Yüzyıldan sonra olmuştur.

Başkenti **Hurremabad** olan Hurşitoğulları devletinin kuruluşu aşağı yukarı 591/1195 yılına rastlar. Kesintili de olsa dörtyüz yıl süren bu devletin başına geçmiş bulunan

(198) Ebu'l-Ferec. Tarih, II., S. 616'da Lurlular'ın soyu hakkında daha çok bilgi vardır: H. E. Eldem, Düvel-i İslâmiyye, S. S. 254; İs. An. Cüz. 69 S. 77.

hükümdarların sırası ve saltant tarihleri ne yazık ki, kesin olarak bilinmemektedir.

Dördüncü hükümdar olan **İzzüddîn Kürşasb**'dan sonra **Halil** geçti; Halil'in ölümü üzerine 1242 yılında yerine geçen **Mesud**'un hükümdarlığını Bağdat Halifesi kabul etmedi. Bu durum karşısında Mes'ud Moğollar'a baş vurdu Moğollar onun emrine bir ordu verdiler. O böylece Bağdat seferine katıldı (1258) ve ganimetten önemli bir hisseye sahip oldu.

1260 yılında Mes'ud öldü, oğulları **Celâlüddîn** ve **Nâsırüddîn** arasında şiddetli saltanat kavgaları baş gösterince, Moğollar işe karışma fırsatı buldular. İlhan **Abaka,** saltanatı bu iki kardeşin amcaları Halil'in oğlu olan **Tacüddîn Şah**'a vermek yoluyla çekişmelere son vermiş oldu. **Tacüddîn**'in 17 yıl süren hükümdarlığından sonra altıncı hükümdar **Mes'ud**'un diğer iki oğlu, **Feleküddîn Hasan** ve **İzzüddîn Hüseyin,** Küçük Luristan'da beraberce saltant sürmeye başladılar (1268). Önceleri kendilerine ayrılan bölgeleri pek güzel idare eden bu iki kardeşten **İzzüddîn Hüseyin**'in sonradan zulm ile iş görmeğe başlaması üzerine **Keyhatu** 1292'de her ikisini de vazifeden affederek tahtı **Cemalüddîn Hızır**'a verdi. Fakat bu iş için de Moğol ordusunun yardımı gerekmişti.

Daha sonra **İzzüddîn Hüseyin**'in'in oğlu, güzelliği ile meşhur, **İzzüddîn Muhammed** ([199]) küçük yaşta tahta geçti.

(199) Müneccimbaşı (Sahâif ül-Ahbar, II. S. 599) ve Muinî (Tarih-i Şebenkâre), S. 63. Muhammed dedikleri hâlde, Spuler (a.g.e. S. 184) ve Zambaur (Généalogie, S. 232) Ahmed demektedirdirler. Babasının adı Emîr Muhammed olduğuna göre kendisinin de İzzüddîn Muhammed olması daha akla uygun gelmektedir.

Ama amcası oğlu **Bedrüddîn Mes'ud** ona engeller çıkaran bir rakîp oldu; hattâ Bedrüddîn, **Sultan Olcaytu**'dan **Dilâr** bölgesinin kendisine verilmesi iznini elde etiyse de biraz sonra bütün bu yerlerin vergi hakları **İzzüddîn Muhammed**'e tanındı [200].

İzzüddîn Muhammed Moğollar'a hizmet ve itaat sayesinde, hayatı boyunca sözde bir bağımsızlıkla **Küçük Luristan**'ı idare etti ve 716/1316 - 7 [201] de öldü. Bu konuda bilgi

(201) İslâm Ansiklopedisine göre 716 veya 720'de (bk. Lur md).

veren kaynakların azlığına rağmen görüyoruz ki, **İzzüddîn Muhammed**'in kendinden sonra yerine geçecek ne bir oğlu ne de kardeşi vardı.

Moğollar'da, Türkler'de ve bunlarla akraba olan uluslarda tahtın intikali konusunda belli hükümler mevcut olmadığından [202] saltanata ölen hükümdarın karısı ve gene bu aileden **Şemsüddîn**'in kızı **Devlet Hatun**'un geçmesi uygun görüldü (716/1316 - 7).

Hurşitoğulları'nın 14. hükümdarı olarak tahta geçen **Devlet Hatun** [203], iktidarı uzun zaman elinde tutamadı. Zira, o, tam bağımsız bir devletin hükümdarı olmayıp, kudretli İlhanlı İmparatorluğu'nun tâbii olan yarı bağımsız bir devletin **Atabeyi** idi. Böyle olunca da Moğol Başkaklarının memleket işlerine karışmalarını önliyemedi. Halk Moğollar'dan çok bıkmıştı; **Devlet Hatun** ise, Hükümdarı **Türkân**

(200) Spuler, İran Moğolları Tarihi, S. 184.
(201) İslâm Ansiklopedisine göre 716 veya 720'de (bk. Lur md).
(202) Bk. Halil İnalcık, Osmanlılar'da saltanat verâseti usulü ve Türk Hâkimiyet telâkkisiyle ilgisi, (S. B.F. Dergisi, XIV., Nu. 1. S. 71).
a.g.e. S. 255'de ise 14. hükümdar olarak gösterilmektedir.

Hatun veya **Delhi Tük imparatoriçesi Raziyye Sultan** gibi becerikli, iktidarlı bir kadın olmadığından, ayrıca fazla örtündüğünden işleri yürütemedi [204]. Aynı yılda İlhanlı tahtına **Ebu Said Bahadır Han** oturunca, **Devlet Hatun** çok miktarda çeşitli madenlere sahip olan **Küçük Luristan**'ın, Moğol baskısı altında bağımsızlığını büsbütün kaybetmesinden korkarak, Moğol divanının da tasvibiyle, saltanatı kendi kardeşi **İzzüddîn Hüseyin**'e bıraktı [205]. Böylece bu yıl içinde tahta çıkan **İzzüddîn Hüseyin** ile **Hurremabad**'da Hurşitoğullarının başka bir kolu iktidara geçmiş oluyordu. II. **İzzüddîn Hüseyin**'in 14 yıl süren idaresi sırasında halk emniyet içinde yaşadı ve refaha ulaştı [206]. Sonunda yerine geçen oğlu **Şücaüddîn II. Mahmud** kendi adamları eliyle öldürülünce, **Sücaüddîn II. Mahmud**'un oğlu Melik **III. İzzüddîn Hüseyin** 12 yaşında iken tahta oturtuldu. Bunun hayatındaki çok meraklı maceralar Zafernâme'de uzun uzun anlatılmaktadır [207].

Atabay **Devlet Hatun**'un tahttan vazgeçmesinden sonraki durumuna gelince: Tarih-i İskender'in hâlâ bilinmiyen yazarına göre, kendisi sonradan Büyük Lurlu **Yusuf Şah**'la evlenmiştir [208]. Tam bu olayların akışı sırasında **Tarih-i Güzide**'yi yazmış olan **Hamdullah Kazvinî**'den de **Devlet Hatun** hakkında daha geniş bir bilgi edinmek mümkün ola-

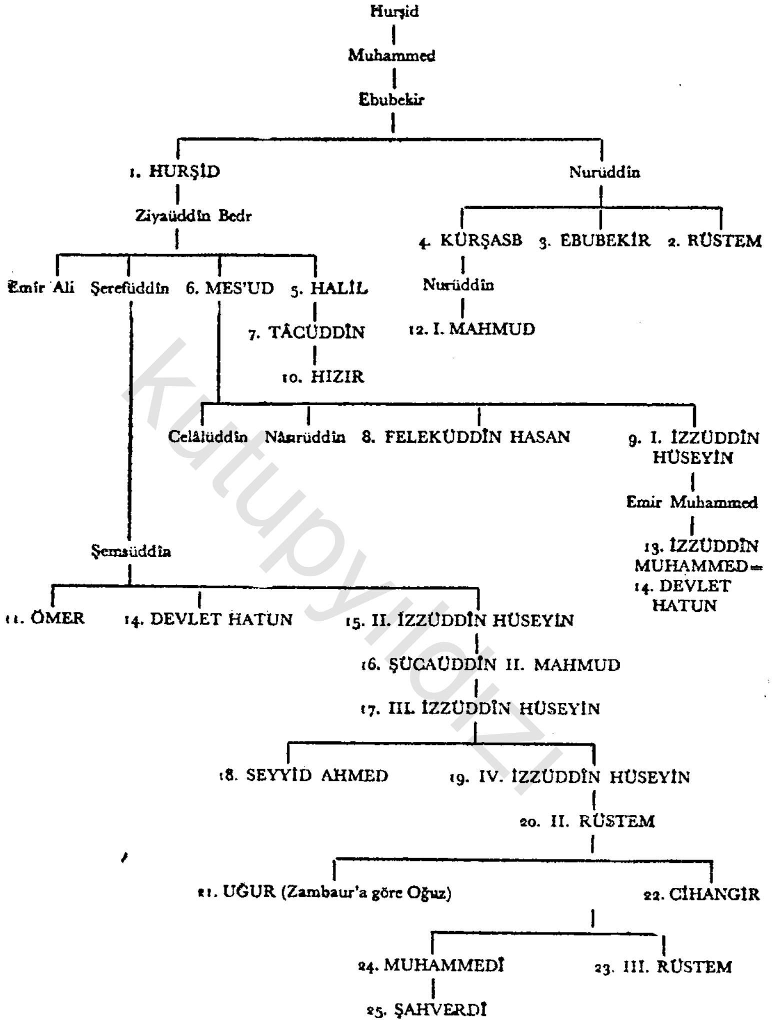
(203) İslâm Ansiklopedisinde 13. (Cüz. 69. S. 77) ve H. Ethem Eldem.
(204) Muinî, Tarih-i Şebenkâre, S. 63.
(205) Hamdullah Kazvinî, Tarih-i Güzide, I., 556 - 7; Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbar, II., S. 599; Mehmet Zihnî, Meşahir ün-Nisâ, II., S. 218.
(206) Muinî, Tarih-i Şebenkâre, S. 63.
(207) Şerefüddîn Ali Yezdî, Zafername, I., S. 437 - 8, 788.
(208) Hammer, Geschichte der İlchanen, I., S. 364.

mıyor. Bu sebeple **Devlet Hatun**'un devlet içinde ve dışındaki tutumu, akibeti bizce karanlık kalmıştır. Ancak kendisine intikal eden saltanatı, kısa süre sonra kardeşine devretmekle, bu küçük devleti devam ettirmesini bilmiş ve bu toprakların büsbütün yabancı egemenliğine geçmesini önlemiş olmakla devletin tarihinde üstün bir yer tutmuştur.

Yukarıdaki kısa açıklamamız ile, İslâm âleminde, Arap ülkelerine en yakın olan Luristan'da bile kadınlara hükümdarlık hakkının esirgenmediğine yeni bir örnek daha vermek imkânını bulmuş oluyoruz.

Devlet Hatun'un haleflerinden Emîr **III. İzzüddîn Hüseyin**'den sonra, adları soy kütüğüne yazılmış bulunan, daha sekiz hükümdar sırasıyla **Hurşitoğulları** tahtına geçmişler, sonunda **Safevîler** 1596 yılında **Küçük Luristan**'ı baştan başa ele geçirerek bunların siyasî hayatlarına ebedî olarak son vermişlerdir.

DEVLET HATUN'UN SOY TABLOS

SULTAN SATI BEY HAN

(İRAN'DA İLHANLI DEVLETİNDE)

XIV. Yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun Müslüman İlhanlı Koluna Han Soyundan gelen **Satı Bey** adında bir kadın hükmetmiştir. Herne kadar İlhanlı Devleti bir Moğol Devleti ise de adından anlaşılacağı üzere Satı Bey Han zamanlarında bu devlet artık bir bakıma türkleşmiş sayılabilir. Bundan ötürü onu da Türk kadın Hükümdarlar arasında saymakta bir sakınca görmedim. **Satı Bey Han**'ın iktidara geçebilmesini sağlıyan askerî ve politik ortamı daha iyi anlıyabilmek için, **Hülegü**'den başlıyarak, kendi zamanına kadar İlhanlı tarihinin bir özetini verelim.

1 — İLHANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ VE GELİŞMESİ : **Cengiz**'in torunu **Mönge Kaan** tahta oturur oturmaz küçük kardeşi **Kubilây**'ı büyük bir kuvvetle Çin'e gönderirken, diğer kardeşi **Hülegü**'ye de, Önasya'ya boyun eğdirmek üzere batıya yürümek emrini verdi. **Hülegü** 1 Kasım 1256'da harekete geçip İran'ın Kafkasya'nın hükümdarlarını kendine bağladıktan ve **İsmailiyye** kalelerinin büyük bir kısmını kolayca fethettikten sonra, Bağdat'a doğru yola çıktı ve 16 Kasım 1258'de Abbasî İmparatorluğu'nun kudretsiz bir mümessili olan **el-Musta'sım Bilâh**'ı katlederek Abbasî devletine son verdi. Bundan sonra Suriye'ye giren Hülegü, ancak Mısır Memlûkle'rinden **I. Baypars**'ın karşısında durakladı. Böylece Hülegü'nün kurduğu İmparatorluk, Amu Derya'dan Akdeniz'e Anadolu ve Kafkaslardan da Hind Okyanusu'na ulaşıyordu. Bu imparatorluk, **Gazân Han**'a kadar Moğolistan'daki, daha sonra da Çin'deki Kaanlar adına idare edilmekteydi. Bununla beraber **Hülegü,** kendisine «Hakan-ı Büzürg» demekteydi.

Barış zamanlarında **Meraga**'da ünlü bir rasathane ile **Aladağ**'da saraylar ve **Hoy**'da tapınaklar inşa ettiren Hülegü kendi sınırları içinde tam bir bağımsızlıkla saltanat sürmüştür.

1265'te ölen Hülegü'nün halefleri **Abaka, Ahmet Teküdar, Argun** hattâ Abaka'nın diğer oğlu **Keyhatu**'dan Kirman hükümdarları **Türkân Hatun** ve onun kızı **Padişah Hatun** konularını incelerken söz etmiştik. Bu münasebetle de Keyhatu zamanında malî bir tedbir olsun diye, Çin'deki gibi kâğıt para ihdasının memleketi nasıl, hem malî ve iktisadî hem de sosyal bakımlarından zaafa sürüklemiş ([209]) olduğunu, Moğolların kurdukları posta teşkilâtının bile bu sırada bozularak birçok meskûn ve ma'mur yerlerin nasıl ıssız bir hâle geldiğini açıklamıştık. Bu hâle **Baydu** da bir çare bulamadan ölünce (1295) yerine 9 Kasım'da, 24 yaşında bulunan **Gazân** geçti. Vezirleri **Reşidüddîn Fazlullah** ve **Ali Şah**'ın yardımlarıyla iç meseleleri kısa bir zamanda düzeltmeğe koyuldu. Bu arada İlhanlı İmparatorluğun'da büyük bir değişiklik meydana geldi. Gazân'la birlikte İran'daki Moğollar'ın çoğunluğu Sünnî mezheplerine girerek Müslüman oldular. Bu olay esasında bir devletin hayatı için önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği hâlde, din ve mezhep hususlarında son derece müsamaha sahibi olan Moğollar için umulduğundan kolay olmuştur. Moğolları'ın Budistliği bırakıp İslâm sünnî mezheplerine girmeleri sosyal hayatta kadınların sahip olduğu bir takım üstün hakları ortadan kaldıramamış, tersine kadına erkekler derecesinde siyasî haklar tanımakta engel bilmiyen Türkler'le bu Moğollar'ın kaynaşıp birbirlerine benzemeleri sonucunu hazırlamıştır. Bu yüzden **Tebriz, Meraga, Sultaniye** gibi başkentlerin bulunduğu Azerbaycan Orta - Anadolu, 1307'den beri vakî olan bu tesirlerin kuvvetli izlerini hâlâ açıkça gösterirler.

(209) Ebu'l-Ferec, Tarih, II., S. 644.

Gazân Han, Şiîler'e de büyük bir müsamaha göstermiş, hattâ onların kutsal yerlerini ziyaret ederek bağışlarda bulunmuş olduğundan, onun politikası başarılı olmuştur. Hem Altınordu, hem de Mısır ve Suriye, onun zamanında tehdit edici birer tehlike olmaktan uzak bulunmuşlardı. **Gazan**'la bu İmparatorluk en parlak devrine ulaşmıştır. **Gazân** 1304 de ölünce yerine kardeşi **Hudabende Olcaytu** Han geçtiyse de ıslahat işini devam ettiremedi, üstelik kendisinin **Şiîlik**'i kabul edip **Sünnîler**'e karşı sıkı ve ağır tedbirler alması yüzünden memleket huzursuzluk içinde kaldı. Yerine geçen oğlu **Ebu Said** ise Sünnîliği yeniden hakim kılmaya çalıştı(210).

Ebu Said zamanı, onun genç ve tecrübesiz olması yüzünden çeşitli entrikalarla doludur. Değerli bir tarihçi ve liyakatli bir vezir olan **Reşidüddîn** de bu entrikalardan birine kurban gittikten sonra(211), askerî işlerine ek olarak memleketin iç işlerinin idaresi, **Ali Şah** ile birlikte yürütülmek üzere **Emîr Çoban**'a verildi. Fakat 1324'te **Çoban**'ın bir suikaste uğraması, 1335'te de **Ebu Said**'in zehirlenmesi(212) üzerine İlhanlı İmparatorluğu, kuvvetli emîrlerin nüfuzu ile, ayrı ayrı hükümdarlara tâbi bölgeler hâline geldi. Bu sırada tecavüze geçen Altınordu devletine karşı emîrler, **Arık Boga'**nın torununun torunu **Arpa Han'**ı hükümdar seçtiler. **Arpa Han** tehlikeli akınları hemen önledi; ama huzura çıkan emîrler'e haşin muamele etmesi yüzünden, gene bu emîrler'den bir çoğunluk **Ebu Said**'in çocuk bekliyen dul eşi

(210) İslâm Ansiklopedisi, Ebu Said md.

(211) İç idarede ortaklaşa iş gören Ali Şah taraftarları Reşidüddîn'i ortadan kaldırmak için onu Olcaytu Han'ın ölümüne sebep olma iftirası ile muhakeme edip idam ettirdiler, Deguignes, IV., S. 63; Spuler, İran Moğolları Tarihi, S. 135.

(212) Gûya Bağdat Hatun, Ebu Said'in Dilşad Hatun'u kendine gözde seçmesini kıskanarak onu zehirlemiş, Spuler, a.g.e. S. 143.

Dilşad Hatun'un bir erkek çocuk dünyaya getirmesini ümit ederek beklediler. Bu, **Arpa Han**'ın hükümdarlığının temelinden sarsıldığını gösterir. Bu arada **Ebu Said**'in dayısı **Ali Padişah**'ın da nüfuz sahibi olmak isteği bir iç savaş ile sonuçlandı. Arpa esir alınıp idam edildi ve **Ali Padişah,** Baydu'nun torunu **Musa**'yı tahta geçirip (1336) tam mânasıyla keyfi bir idare kurdu. Ama bu idare tarzı, **Oyrat** Emîri **Hacı Togay**'ı **Mengü Timur**'un soyundan prens **Muhammed**'i Tebriz'den çağırıp Sultan ilân ettirmeğe sevketti. **Hacı Togay**'ın bu yoldaki hareketi silâhlı bir çatışmayla bitti. 1336'da Emîr **Ali Padişah** adamları ile birlikte kılıçtan geçirildi; **Musa** Bağdat'a kaçtı; **Muhammed** ise Tebriz'e yerleşti. İlhanlı İmpartorluğu'nun emirülümeralık makamına yükseltip sonradan idam edilen **Çoban**'ın torunu Hasan, o zaman saklandığı yerden meydana çıktı, babasının adamları, onun dört yanını aldılar. Hiylekâr yaradılışta olduğundan **Hasan** babası **Timurtaş**'a çok benziyen birini bulup ona Timurtaş süsü vererek, Mısır'dan kurtulup geldi diye ortalığa yaydı; böylece de, **Celâyirîler**'den olan **Büyük Hasan**'ı istediğinden çok korkutmaya gücü yetti [213]. Bu iş için kölesi **Karaçar**'ı kullanmışsa da bu yolda elde ettiği kazançları uzun zaman koruyamadı. Hakîkat çabuk meydana çıktı. Bu **Hasan**'a, bu devrin en büyük nüfuz sahiplerinden olan **Hasan Celâyirî** yahut **İlkânî**'den ayırt edilsin diye **«Küçük Hasan»**, **Celâyirîler**'den olan **Hasan**'a da «Büyük Hasan» adı verilmiştir.

(213) Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, III., S. 8. Bu olay Hammer (Geschicte der Ilchanen, II., S. 316), Hondmir (Habib üs-Siyer, III., S. 229) tarafından teyid edilmekte ise de, Spuler, a.g.e. S. 147'de sahte Timurtaş'ın oğlu Hasan olduğunu ifade etmektedir. Her hâlde bu bir yanılmadır. Nitekim İslâm Ansiklopedisinde de Küçük Hasan'ın bu iş için kölelerinden bir Türk'ü kullandığı yazılıdır, bk. Hasan Küçük md.

2 — SATI BEY'İN TAHTA ÇIKIŞI : Bu iki kuvvetli emîr'in ve partilerinin nüfuzu çok geçmeden İlhanlı ülkelerinde kendini gösterdi. İmparatorluk iki büyük nüfuz bölgesine ayrıldı : **Şeyh Hasan-ı Büzürg** (=Büyük Hasan), **Cuçi Kasar** soyundan olan **Toğa Timur**'u ve **Keyhatu**'nun torunu **Cihan Timur**'u sıra ile tahta çıkarırken, **Küçük Hasan** da buna karşı, **Olcaytu Han**'ın kızı ve **Ebu Said Han**'ın kız kardeşi **Satı Bey**'i 1338'de hanlığını ilâna teşvik ediyordu([214]). **Satı Bey,** Han soyundan bir kadın olduğu için, **İlhan Arpa** şehzâdelikten Hanlığa geçip de başkent **Tebriz**'e gelir gelmez onunla evlenmişti. Zaten **Satı Bey, Oyratlar**'ın başı **Küçük Hasan**'ın pek de yabancısı değildi : **Küçük Hasan**'ın dedesi **Emîr Çoban,** Olcaytu'nun kızı **Dolandı Hatun**'un ölümünden sonra, bunun kız kardeşi olan **Satı Bey**'i istemiş, o da buna rıza göstermişti. **Emîr Çoban**'dan **Satı Bey**'in **Soyurgan** adında bir oğlu dünyaya gelmişti([215]). **Çoban**'ın öldürülmesinden sonra dul kalan **Satı Bey**'i **Arpa Han**'ın 1335'te nikâhlaması, hâkimiyetini daha sağlamlaştırmak amacıyla olmuştur([216]). Bu evlilik iki yıl kadar bir zaman geçince, **Arpa Han**'ın savaş meydanında öldürülmesiyle sona erdi. Yerine aynı yıl içinde **Musa** ve **Muhammed** geçtiler. **Cuçi Kasar** soyundan gelen **Toga Timur** da bu sırada ortaya çıkınca, Celâyir'i **Büyük Hasan** onunla birlik olup **Timurtaş**'ın oğlu **Küçük Hasan** üzerine yürüdü. Büyüyen bu kuvvet karşısında Küçük Hasan, **Satı Bey**'de bir dayanak

(214) Halil Ethem Eldem, Düvel-i İslâmiyye, S. 303.

(215) Tarih-i Güzide (I. S. 606)'de bu evlenmenin 722'de Hondmir (Habib üs-Siyer, III., S. 207)'de 721'de, Deguignes (VI. S., 63)'de gene 721'de aktedildiğini söylüyorlarsa da, Hafız Ebrû (Chroniques des rois mongols en Iran, S. 50) Satı Bey'in Emîr Çoban'la 10. Receb 719/1319 yılında evlenmiş olduğunu yazmaktadır ki, bu bize daha doğru görünmektedir.

(216) Hondmir, a.g.e., III., S. 217; Hafız Ebrû, a.g.e., S. 113; Hammer, a.g.e., II., S. 284.

bulmak amacıyla 1338'de [217] onu tahta çıkmaya teşvik etti; şehzâde **Satı Bey** de kendini **Tebriz**'de hükümdar ilân etti; vezirliğine **Rüknüddîn Şeyh Râşîdî** ile **Gıyasüddîn Muhammed Ali Şah**'ı, emîrliklere de **Soyurgan**'ı, **Şeyh Hasan Küçük**'ü, **Ali Ükrenç**'i ve **Ordu Buka**'yı seçti [218]. Sonra ordu komutanlığını kendi üzerine alarak, **Şeyh Hasan İlkânî** (Büyük Hasan) birlikleri üzerine yürüdü. Büyük Hasan da düşmanının ilerleyişini durdurmak için **Kazvin**'de savunma hatları hazırladı. **Küçük Hasan** ve taraftarları **Azerbaycan**'ı fethettikten sonra mecburî yürüyüşle **Kazvin**'e doğru yöneldiler. Ama kış şiddetini gösterdiğinden iki taraf geçici bir anlaşma yapıp savaşa ara verdiler. **Satı Bey** ve maiyyeti Azerbaycan tarafına gittiler. **Büyük Hasan** ise **Sultaniye**'ye geçti. Bu yılda İlhanlı toprakları anlaşmazlıkların, aldatmaların, savaşların, hilelerin ve suikastlerin alevlendiği bir yer hâline gelmiştir. Nitekim **Diyarbakır** meliki **Emîr Hacı Togay** ve **Oyrat** kabileleri Bağdat ve Irak-i Arap'ın hâkimi durumuna geçerlerken, **Ertana** emîri, Rum'un bazı bölgelerine sahip oluyor, emîr **Akrancin** oğulları ise Kürdistan ve Huzistan'ı işgal ediyorlardı. Bununla beraber **Büyük Hasan** bir mevsim için imza ettiği barışın devamına pek güvenemediğinden, **Toga Timur**'un hükümdarlığını tanıma yolunu tuttu ve **Toga Timur**'a Irak'a geçmeği teklif etti.

Öte yandan **Küçük Hasan, Toga Timur**'un **Büyük Hasan**'la birlik olmasının kendisi için nasıl bir tehlike teşkil edeceğini bildiğinden, bazı siyasî hilelere baş vurmaktan geri durmadı. **Toga**'ya haber gönderip onu **Satı Bey**'le evlenmeğe, dolayısıyla bütün **Çobanoğulları**'nın komutanlığını kabule dâvet etti. Bu güzel tekliflere karşılık olarak, **Büyük**

---

(217) Hafız Ebr, a.g.e., Ayasofya yazması, vr. 22 B. Şeref Han bin Şemsüddîn Bitlisî, Kitab-i Şerefname, S. 161; Seçere-i Türk, S. 172, Zambaur. Généalogie, S. 244.

(218) Tarih-i Şeyh Üveys, S. 67.

Hasan'ı yoketmek hususunda **Toga**'nın yardımda bulunmasını istiyordu. Çinliler'in**K'o-Pai-K'o** dedikleri **Satı Bey** de **Toga Timur**'a Çoban tarafına dostluk, Celâyirîler'e karşı ise düşmanlık duyguları beslediğini kendi el yazısı ile bildirecek olursa onunla evlenmeğe hazır bulunduğu haberini yolladı.

Han soyuna nisbeti dolayısıyla herkesten önce tahta vâris görülmüş olan **Satı Bey**'in bu teklifi, **Toga Timur**'u öylesine cezbetmiş olmalı ki, yapacağı işin kendisi için doğuracağı kötü sonuçları düşünmeden, kendi eliyle ona, teklifi kabul ettiğini, şartlara uyacağını yazdı **Satı Bey**'e gelen bu mektubu Küçük Hasan, Büyük Hasan'a gönderdi. Büyük Hasan dost bildiği Toga Timur'un bu ihanetine çok kızdı; emîr **Nevruz**'dan durumu öğrenen Toga Timur hemen Horasan'a kaçtı (219).

3 — SATI BEY'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ : **Büyük Hasan** düştüğü kötü durumdan kurtulmak ümidiyle **Alafrenk**'in oğullarından olan **Cihan Timur'u (İzzüddîn)** hükümdar ilân ederek Mezopotamya'ya girdi ve Bağdat'ı fethedebildi (220); kısmen de Diyarbakır, ve dolaylarını ve Huzistan'ı işgal etti.

(219) Hafız Ebrû, a.g.e., vr. 23 A; - 29 A; Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, III., S. 8; Hammer, a.g.e., II., S.316; Vassâf, Tarih, vr. 19 B, 29 B.

(220) Her ne kadar Hüseyin Hüsamettin, Amasya Tarihi'nde (İstanbul, 1927, S. 18) Satı Bey'in Hanlık tahtına geçişinin İslâm şeriatına uygun düşmediğini, bu yüzden Irak ve Diyarbakır Beylerinin, Satı Bey'i tanımadıklarını, aralarında anlaşıp Cihan Timur'u Han ilân ettiklerini anlatıyorsa da, yukarıda açıkladığımız tarihî olayların akışından bunun hakîkatle ilgili olmayıp, Irak ve Diyarbakır'ın itaatsizliğine Büyük Hasan ile Küçük Hasan arasındaki mücadelenin sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Küçük Hasan da sâyesinde kuvvetli taraftarlar edindiği **Satı Bey**'in yerine daha lâyık birini getirmek istediğinden ondan kurtulmak çareleri arıyordu. Buna henüz karar vermişti ki, **Satı Bey Han**'ın da kendi aleyhine bir komplo hazırladığını haber aldı. Küçük Hasan, **Satı Bey**'in etrafındakilerden gelen bu düşmanlığı yoketmek için, onun en kuvetli taraftarlarını, hattâ oğlu **Soyurgan** (Surgan)'ı idam edecek kadar ileri varmış ve **Satı Bey**'i Zorla Hülegü soyundan **Yusuf Şah**'ın oğlu **Süleyman**'la evlenmeğe mecbur bıraktıktan sonra, **Süleyman** lehine tahttan feragat ettirmiştir(221).

El-Kutbî, Tarih-i Şeyh Üveys, S. 67'de **Satı Bey** Hatun'un sadece 9 ay tahtta kaldığını bildiriyorsa da, kullandığımız diğer kaynaklar bunu bir yıl olarak zikretmektedirler. Böylece İlhanlı İmparator'uğu sözde **Toga Timur** ile **Satı Bey** Hatun'un hâkimiyeti altında idi. Bu hâkimiyet 739/1338—740/1339 yıllarında **Cihan Timur** ile **Süleyman**'ın ellerine geçmiş görünmekteyse de, hakikatte iktidar gene de Celâyirliler'in başı **Büyük Hasan** ile **Oyratlar**'ın başı **Küçük Hasan**'ın elinde idi. **Küçük Hasan, Süleyman Han**'la Tebriz'de, **Büyük Hasan** ise **Cihan Timur** ile Bağdat'ta mücadeleli bir iktidar hayatı geçirdiler diyebiliriz. 15 Aralık 1343 tarihinde (İslâm Ansiklopedisi 1344 gösteriyor, V, S. 970), **Küçük Hasan**'ın **Yakub Şah** adında bir kumandanını, Anadolu'da uğradığı bir başarısızlıktan ötürü, hapsetmesi, onunla gayrimeşru alâka peyda eden Arap soylu karısı **İzzet Melik**'in hiddetini uyandırdı ve kocası **Küçük Hasan**'ı bir gece zehirliyerek öldürdü. **İzzet Melik** ile yardımcıları bu suçlarının cezasını canlarıyla ödediler. **Süleyman Şah** ise bu durumda Diyarbakır'a kaçmayı uygun buldu.

(221) Hafız Ebrû, a.g.e., S. 130; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Türk. S. 172; Şeref Han Bitlisî, Kitab-i Şerefname, II., S. 41-42; Yaddaşthay-i Kazvinî, III., S. 161.

Tarihler bu olaylar sırasında **Satı Bey**'in ne hâlde olduğunu artık yazmıyorlar. Onun hanlık tahtını yüzlerce entrikalar arasında terke mecbur kaldıktan sonraki siyasî ve özel hayatı bu yüzden karanlıklar içindedir.

İlhanlı devletine gelince, nüfuz bölgesi darala darala Mezopotamya'ya münhasır kaldı. Anadolu, Ermenistan, Gürcistan İmparatorluk'tan ayrıldı. Mazendran'da **Serbedarîler, Fars**'ta **Muzafferîler** iktidar sahibi oldular, İran, yerli derebeylerinin sonu gelmiyen çekişmeleri yüzünden çok ıstırap çekti. İlhanlı İmparotrluğu'nda rakip hanların sonuncusu **Nuşirvan-i Âdil** olmuştur. **Nuşirvan-i Âdil** olsun, onun selefi **Süleyman** olsun, sessiz sedasız tarih sahnasinden çekildikten sonra, imparatorluk Altınordulular'ın akınlariyle bir harabe hâline gelmiştir. Bundan sonra İran'ın birliği, kısa zaman için de olsa, **Timur**'un bu bölgeleri zaptetmesiyle kurulacaktır.

Satı Bey Han, imparatoriçe olmak için şahsî bir gayret sarfetmiş değildir. Esasen yukarıdan beri belirtildiği gibi, çok karışık bir devrede ve çok karışık bir bölgede yaşamıştır. İki amansız emîr, parçalanmaya yüz tutmuş İmparatorluğun başka prenslerini de kendi gâyelerine vasıta kılarken, bir kadın olan **Satı Bey Han**'dan daha fazlası beklenemezdi. Hükümdarlığının sembolü olarak bastırdığı parada onun adı şöyle yazılmıştır :

السلطانة العادلة ساتى بك خان خلد الله ملكها ([222])

(222) Stanley Lane Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, VI., The Mongols (18881) S. 103.

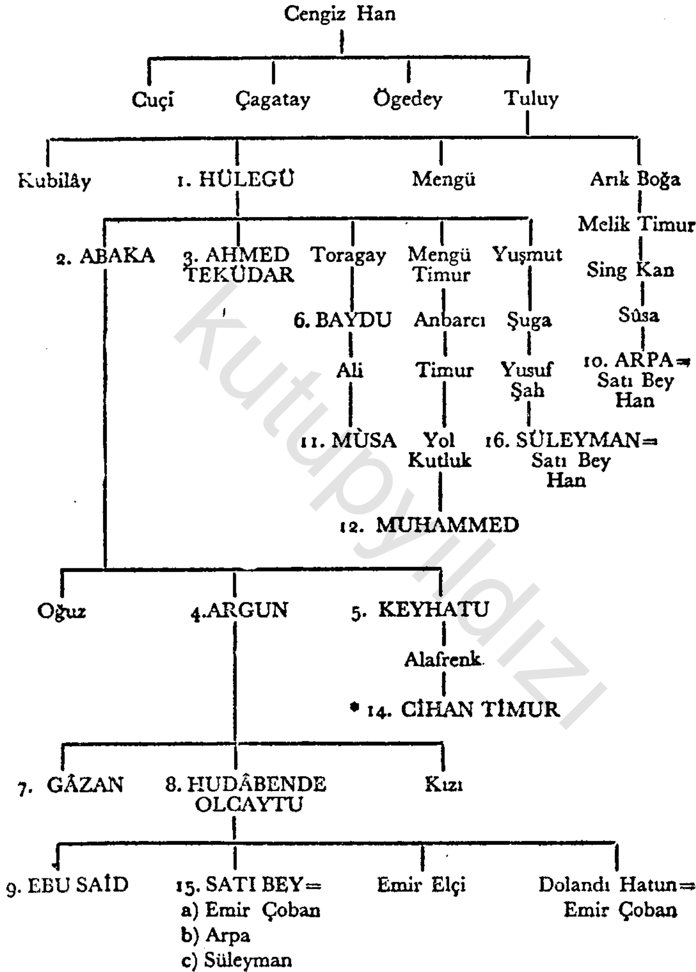
Satı Bey'e ait üç para[223]

Satı Bey Hatun'un adına hutbe okutulmuş olduğu da Şerefname'de kayıtlıdır[224].

(223) Bk. Lane-Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, VI., The Mongols (1881) ve **Mehmet Mubârek, Müze-i Humayun meskûkât-i kadime-i istâmiyye kataloğu, Kısm-ı Sâlîs (İstanbul 1318)**, s. 165-169, lev. II, No. 316.

(224) Şeref Han bin Şemsüddîn Bitlisî, Kitab-i Şerefname (yayınlıyan Vladimir Velyaminof Zernof), Petersburg, 1862., II., S. 41-42.

Satı Bey Hatun'un Soy Tablosu

* 13. Hükümdar TOGA TİMUR bu soydan olmayıp Cuçi Kasar soyundandır.

DÖNDÜ HATUN

(CELÂYİRLİ = İLKÂNİYAN DEVLETİNDE)

Aslen Moğol kavminin büyük bir kolundan olduğu hâlde, tıpkı diğer Moğollar gibi **Türkistan ve Kıpçak** ülkelerinde tamamen Türkleşmiş olan **Celâyirliler**'in tarihinde de bir kadın hükümdarın tahta geçtiği görülmektedir. **Döndü (Tendu** veya **Tandu)** adını taşıyan bu hatunun, bundan öncekiler gibi, hükmettiği ülkeyi ve tahta sahib oluşunu kaynakların müsaadesi nisbetinde açıklamaya çalışalım.

1 — CELÂYİRLİ DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMES : Satı Bey Hatun'un İlhanlı tahtına geçişini incelerken söz konusu ettiğimiz **Şeyh Hasan** (Büyük Hasan), Küçük Hasan ve diğer emîrler ile uzun uzun uğraştıktan sonra Bağdat'ta bağımsız bir devlet kurmaay muvaffak olmuştu (1340). Irak ve Iran'ı tamamiyle saltant sınırları içine katan Şeyh Hasan, **Ebu Said**'in dul karısı **Dilşad Hatun**'la da evlenerek, âdeta İlhanlı İmparatorluğu'nun vârisi olmuştu. Hasan'ın oğlu ve halefi **Şeyh Üveys** (1356) Altınordu'dan Azerbaycan ile Tebriz'i aldı; ayrıca Musul ve Dıyarbakır'ı memleketine kattı. 776/1375 - 5'de **Üveys**'in yerine geçen oğlu **Hüseyin** önce **Muzafferîler** ve **Karakoyunlular**'la savaşa tutuşmuş ise de, sonradan Karakoyunlular'ın dostluk istemeleri üzerine bu savaşlara son vermişti. Hüseyin'in yerine geçen iki kardeşten[225] **Sultan Ahmed,** Azerbaycan ile Irak'ı almış, Irak-ı Acem ise sadece bir yıl için

(225) Stanley aLne-Poole, The Mohammadan Dynasties, S. 246'da Celâyirliler'i anlatırken yanlış olarak Hüseyin'in oğulları diye yazmışsa da 248. sayfadaki soy tablosunda doğrusunu göstermiştir.

Bayezid idaresine bırakmıştı. Bayezid 785-6/1383-5 yıllarında **Ahmed**'e esir düşüp gözlerine mil çekilince bütün bu ülkeler **Ahmed**'in elinde toplanmış oldu. Kardeşlerinden **Hüseyin**'i öldürerek yerine geçmiş olan **Ahmed,** diğer kardeşi **Bayezid**'in gözlerine mil çektirmekle kalmayarak teb'asına fena muamele etmeğe, onların mallarını ellerinden alıp kendilerini idam etmeğe başladı. Zulüm ve istibdadının yanı başında sefahet ve taşkınlıkları da o kadar arttı ki, böyle fena bir idarede yaşamaktan usanan Celâyinliler, bu sırada imparatorluğunu doğudan batıya doğru genişletmekte olan **Timur**'u bir kurtarıcı gibi Bağdat'a çağırdılar.

Timur'un 1393'te kuzey İran'ı, Ermenistan'ı, Bağdat'la birlikte bütün Elcezire'yi, Diyarbakır'ı ve Van'ı elde etmesi üzerine **Sultan Ahmed,** Mısır Memlûkler'inden **Sultan Berkok**'a sığınmaya mecbur olmuştu. **Timur**'un **Semerkant**'a döndüğü haberi Mısır'da duyulur duyulmaz da, bu akınların ve başarıların bir fırtına gibi gelip geçici olduğu farzedilmiş ve **Berkok**'un yardımlarıyla **Sultan Ahmed,** Bağdat'ı geri almıştı. Ama gene 1393'te **Timur**'un Sivas üzerine yürüdüğü haberi duyulunca, **Sultan Ahmed,** dostluk ahdinde bulunduğu **Karakoyunlu Kara Yusuf** ile yeniden Mısır'a sığınmak teşebbüsünde bulunmuşsa da, bu defa Mısır sultanı onları kabul etmediğinden **Ahmed** ve **Yusuf** Osmanlı **Padişahı Bayezid**'e misafir olmuşlardı. Böylece Celâyir sultanı **Ahmed, Timur**'un 1405'te ölümüne kadar, Timur ordularıyla pek çok kere savaşmış, bunların bazılarında memleketini kaybetmiş, bazılarında ise onu gene ele geçirmiştir.

808/1405-6 yılında bir kere daha Bağdat'a hâkim olan **Ahmed,** kader birliği ettiği **Kara Yusuf** ile dostluk bağlarını koparıp Azerbaycan'a akın etmişse de, **Kara Yusuf, Ahmed**'i, oğlu **Alâüddevle** de dahil birkaç çocuğu ile birlikte

esir almış ve sonra emîrlerinin telkini ile bunların ileride bir tehlike teşkil etmesinden korkarak öldürtmüştü. İşte bu sırada **Sultan Ahmed**'in yeğeni **Şah Veled** ile evli bulunan **Döndü Hatun** da Bağdat'ta oturmakta idi

2 — DÖNDÜ HATUN'UN SOYU VE TAHTA ÇIKMASINI HAZIRLIYAN OLAYLAR : Genel jenealoji kitapları **Döndü Hatun**'u 3. Hükümdar **Hüseyin**'in kızı olarak gösterirler([226]) Böyle olması da gerekiyor.Ama bazı tarihler, örneğin Abdürrezzak Semerkandî([227]), **Döndü Hatun**'un **Üveys**'in kızı olduğunu bir kaç defa tekrar eder. Bundan başka Tarih-i Şebankâre([228]) de de **Emîr Şeyh Hasan**'ın, Ebu Said Bahadır Han'ın dul karısı **Dilşad Hatun**'la evlenmesinden, **Üveys, Zâhid, Kâsım** adlarında üç oğlu ile Döndü Sultan adında bir kızının dünyaya gelmiş olduğu açıklanmıştır. Halil Ethem ile Zambaur'un soy gösteren tablolarına bakılınca, gerçekten Şeyh Hasan'ın, Zahit, Kâsım, Üyeys adlarında oğulları vardır; ama her nedense bizim konumuz olan **Döndü Hatun**'un halası olması gereken **Döndü Sultan** bu tablolarda yer almamıştır. Soy kütüğü tablolarında, adı bilinmiyen ve önemli hiç bir rol oynamamış olan kadınlar bile «Fülâna» şeklinde yer alırlarken, **Şeyh Hasan**'ın, nüfuz ve kudretinden ötürü, **Süleyman Savcı**'nın kasidelerinde öğülen **Döndü Sultan** adlı bu kızının neden yer almadığını anlıyamadık.

Döndü Hatun'la aynı yıllarda yaşıyan Makrizî'nin Hıtat'ı ve ondan az sonra yazılmış olan Tarih ûl-Gıyasî (S. 231) ile Tarih-i Şebenkâre (S. 69), Şezerat üz-Zeheb (S. 155), Meşahir ün-Nisâ (II., S. 401), Zambaur (S. 253), Tarih

(226) Bununla berbare Stanley aLne-Poole, a.g.e. S. 246-8'de Döndü'nün Hüseyin'in kızı olduğunu göstermemiştir.

(227) Matla'us-Sa'dîn, S. 260.

(228) S. 165.

ül-Irak (II., S. 312 - 3) gibi önemli kaynak ve etütler **Döndü Hatun**'un **Üveys oğlu Hüseyin**'in kızı olduğunda birleşmektedirler.

Halkın bakışlarından rahatsız olacak kadar güzel olan, **Döndü**'nün babası **Sultan Hüseyin** sokağa çıkarken yüzünü örtmek zorunda kalırdı. Huyu da güzel olan **Sültan Hüseyin** sekiz yıl santanattan sonra kardeşi **Ahmed** eliyle katledildi (229). İşte **Döndü Hatun**'un babasına benziyen güzelliği Melik **Zâhir Berkok**'u da büyülemiş olmalı ki, onun amcası **Ahmed** ile Mısır'a geldiği zaman istemiş ve bir zaman kendisi ile evli kalmıştı (230). **Döndü Hatun**'un **Berkok**'dan niçin ayrıldığını bilemiyoruz; sadece onun Bağdat'a döndükten sonra gene amcası **Sultan Ahmed** eliyle amcazadesi **Şah Veled**'e verildiğini öğreniyoruz. **Sultan Ahmed**'in çok maceralı geçen hayatı sona erdiği zaman yerine **Şah Veled**'in hükümdar olduğu bazı kaynaklarda yer almıştır (231). Yeni tarihçilerden bazıları da bunu kabul etmişlerdir: Zambaur, Halil Ethem Eldem, Azzavî, Mehmed Zihnî gibi. Ama kaynaklardan bir kaçı, **Ahmed**'den sonra Celâyirlilerin başına **Şah Veled**'in değil, bunun oğlu **Şah Mahmud**'un geçtiğini göstermişlerdir (232). Müneccimbaşı ise **Sultan Ahmed**'in yerine **Şah Veled**'in üç oğlundan **Üveys**'in Şuster'de hükümdar olduğunu bildirmekle yukarıda adları geçen yazarlardan büsbütün ayrılmış bulunmaktadır (233). Bu tarihler doğrudan doğruya ya çağdaş tarihçiler, ya da kırkelli yıl sonra gelmiş tarihçiler tarafından yazılmış olduk-

(229) Azzavî, Tarih ül-Irak, II., S. 168'de Sultan Hüseyin'in kadın elbiseleri giyip kadınlar arasında gezme merakı yüzünden Ahmed tarafından katledilmiş olduğunu kaydedmektedir.

(230) Tarih-i Şebenkâre, S. 69; Şezerat üz-Zeheb, VII., S. 155.

(231) Makrizî (Clement Huart'dan naklen, JA. 7. serie, VIII, S. 341); Şezerat üz-Zeheb, VII., S. 155; el-Menhel üs-Sâfî (Abbas Azzâvî'den naklen). S. 29 - 30.

(232) Semerkandî, S. 210; Muinî, Tarih-i Şebenkâre, S. 69;

(233) Müneccimbaşı, Sahâif ül-Ahbâr, III., S. 8.

larından, her birinin şahsî temayüllerine bu kadar yüzyıl uzaktan nüfuz edebilmek ancak uzun ve sırf bu konuya bağlı bir çalışmayı gerektirmektedir([234]).

Biz **Sultan Ahmed**'den sonra Bağdat'ta hâkimiyeti elinde tutanın **Şah Veled** olduğunu el-Menhel üs-Sâfî([235]) ye inanarak kabul ediyoruz. Fakat **Şah Veled**'in saltanata geçtikten altı ay sonra gûya karısı **Döndü Hatun**'un teşvikiyle öldürüldüğünü([236]), onun ortadan kalkmasıyla **Döndü Hatun**'un idareyi Bağdat'ta kendi eline aldığını gene yukarıda adlarını yazdığımız eserlerden öğrenmekteyiz.

3 — KARAKOYUNLULAR'IN BAĞDAT'I KUŞATMASI VE DÖNDÜ HATUN'UN ŞUSTER'DE TAHTA ÇIKMASI : 813/ 1410 - 1'de Türkmen emîri **Kara Yusuf, Ahmed**'i öldürtünce, oğlu **Şah Muhammed**'i, Bağdat'ı zaptetsin diye askerî bir kuvvetle Irak'a yollamıştı. Bağdat Karakoyunlular'ın askeri ile sarılınca, **Döndü Hatun**'un üvey oğlu **Mahmud bin Şah Veled** bir yıldan ziyade şehri korudu. Bu savaşma sırasında **Sultan Ahmed**'in öldürülmemiş olup Bağdat'ta gizlen-

(234) Esasen İslâm Ansiklopedisinde Celâyir maddesini yazan M. H. Yınanç da konunun bu bölümünün çok karışık olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Clément Huart, J.A., 7. Serie, VIII., S. 319 - 362'de Celâyirliler'in son zamanları üzerine yayınladığı incelemede zikrettiği kaynakların birbirini tutmayan ifadelerini belirtmekten bir adım ileriye gidememiş, hattâ meseleleri tam olarak da ortaya koyamamıştır. Örneğin az sonra göreceğimiz Şah Veled'in kimin tarafından suikaste uğradığı, Mahmud'un Üveys'den önce tahta geçip geçmediği, Mahmud'un Döndü Hatun tarafından zehirlenmesinin doğru olup olmadığı konuları gibi... Huart'ın makalesinde bu problemlerin bir tek noktası dahi açıklanmamıştır.

(235) Tarih-i Irak, S. 29 - 30.

(236) Azzavî, S. 20 - 30 (Menhel üs-Sâfî'den)'da bunun Döndü Hatun'un teşvikiyle olduğunu yazmaktadır; Tarih-i Şebenkâre, S. 69 ve Şezerât üz-Zeheb ve diğer tarihler Şah Veled'in katledildiğini yazarlar ama bunun kimin eliyle olduğuna işaret etmezler.

miş bulunduğu haberleri şehre yayıldı[237]. Öte yandan **Sultan Ahmed**'in Tebriz üzerine yürürken Bağdat'a vâli olarak bıraktığı «Bahşâyiş» de **Döndü Hatun**'dan kızını istemek cesaretini göstermişti. Normal zaamnlarda tabiî karşılanamıyacak olan bu teklife **Döndü Hatun** karşı koyamadı. **Bahşâyis, el-Câselik** denilen yerde büyük bir düğün yaptı; gece yarısına kadar da içti. Ata bineceği sırada boynu vuruldu ve başı bir mızrak ucunda, gövdesi at üzerinde bağlı olduğu hâlde düğün sabaha kadar devam ettirildi. Bütün bunlar **Sultan Ahmed**'in ağzından çıkmış bir emir imiş gibi, fakat **Döndü Hatun**'un işaretiyle yapılmıştı[238]. **Ahmed**'in gizlenmiş olduğuna inanmıyan birçok kişiler de öldürüldüler. Bir yandan da kuşatma aylardan beri Bağdat'lıları şehrin sûrları içine hapsetmişti. **Şah Muhammed,** Sultan Çarşısındaki «Dervâze» kapısını da kuşatınca, **Döndü Hatun** Bağdat'ın artık elde tutulmasının imkânsızlığını ve şiddet tedbirlerine rağmen **Sultan Ahmed**'in öldürülmüş olduğu yolundaki inancın şehirde yerleştiğini görerek, yeni bir hileye baş vurdu : **Sultan Ahmed**'in gizlendiği yerden çıkacağını, onun şerefine bütün şehrin süslemesini emretti. Üç gü bütün Bağdat süslendi. Karakoyunlu **Şah Muhammed** ise, bu günlerde kuşatmadan çok yorgun düştüğü için, dinlenmek üzere Ba'kûba'ya çekilmişti[239]. Şehri süslemeğe Bağdatlılar öy'esine dalmışlardı ki, **Döndü Hatun**'un gece yarısı altı çocuğuyla **Vâsıt**'a kaçtığını farkedemediler. **Döndü Hatun** mallarını ve adamlarını da beraberinde götürmeği ihmal etmedi[240]. Uzun bir kuşatmadan sonra **Döndü Hatun**'un kaçtığını görenler hemen Karakoyunlu **Şah Muhammed**'e koştular ve onu Bağdat'a dâvet

(237) Birçok defalâr Sultan Ahmed böyle kaybolmuş, sonra ortaya çıkarak yanına adamlar toplamaya muvaffak olmuştur.
(238) Tarih-i Gîyasî, yazma fotokopisi, vr. 231.
(239) Bağdat'a bir saat mesafede Kerkük yolunda.
(240) Tarih-i Gîyasî, yazma fotokopisi, 231 v. öt.

ettiler. O da 5 Muharrem 814/1411'de Bağdat'a girdi. Karakoyunlu Türkmenler bir günde şehri yağma ettiler. **Şah Muhammed** Bağdat'a sâhip olunca, orada adına para bastırıp hutbe okuttu.

Yeni durumdan memnun olmıyan bazı kimseler kılıçtan geçirildi. Sonunda Bağdat'ta Karakoyunlu hâkimiyeti başlamış oldu.

Öte yandan Vâsıt'dan Şuster'e giden **Döndü Hatun**'un, bir yıldan fazla süren kuşatma sırasında Bağdat'ı Türkmenler'e karşı korumuş olan üvey oğlu **Şah Mahmud**'u Şuster'de zehirlediği([241]) bazı tarihlerde iddia edilmişse de bazıları bundan hiç söz etmemişler, sadece **Mahmud**'un bir müddet için **Döndü Sultan** ile birlikte saltanat sürdüğünü açıklamışlardır([242]). Her hâlde 814'de Bağdat'ı terkeden **Celâyir** hanedanı, Vâsıt, Basra ve Şuster'de tutunabilmek amacıyla epeyce gayret göstermişti. Bu uğurda **Döndü Hatun**'un Arap emîri «Mâni» ile üzücü savaşlara giriştiği, sonunda da buraları ele geçirdiği muhakkaktır([243]). Öyle anlaşılıyor ki, **Döndü Hatun, Şah Veled**'in oğulları olan **Şah Mahmud, Üveys** ve **Muhammed**'in küçük yaşta bulunmalarından pek çok faydalanarak keyfince devleti idare etmiştir.

Döndü Hatun her ne kadar Karakoyunlular'ın hücumuyla Bağdat'ı kaybetmişse de **Timur**'un oğlu **Şahruh**'a bağlılığını bildirerek Huzistan'ı elinde tutmak imkânını bulmuştu([244]). Bu hususta Semerkandî (S. 210 ve 225) ve Muinî (S. 258) **Döndü Hatun**'un **Şahruh**'a elçiler ve kıymetli hediyeler göndererek tâbi olmak istediğini, İmparator'un da elçileri

(241) Tarih-i Şebenkâre, S. 69.

(242) Azzavî, Tarih ül-Irak, III., S. 43.

(243) Anlaşılıyor ki, o zaman Basra, Osmanlı Devletinin son zamanlarında sık sık isyan etmiş olan ünlü Müntefîk kabilesinin şeflerinden I. Mâni'in elindeydi.

(244) Tarih-i Şebekâre, S. 69.

çok iyi bir şekilde karşıladığını, aynı şekilde hediyelerle geri yolladığını yazar. Tarih-i Şebenkâre ile el-Menhel üs-Sâfî'de[245] **Döndü Hatun**'un Şuster'i hükûmet merkezi hâline getirdiği zaman üvey oğlu Sultan Mahmud'un kendisiyle beraber saltanata ortak edildiği, ama bundan beş yıl sonra onun aleyhine bir suikast hazırlıyarak saltanatta tek başına kaldığını, böylece üç yıl ortaksız olarak hüküm sürdüğünü açıklamaktadır. **Döndü Hatun**'u Halil Ethem, Zambaur hattâ Clement Huart hükümdar sırasına almamışlardır[246]. Zambaur onu oğullarının nâibesi gibi gösteriyor; halbuki o, Huveyze ile Vâsıt'ı çetin savaşlar sonunda, sınırlarına katınca, bu bölgelerin minberlerinde kendi adına hutbeler okutup paralar bastırmakla fiilî hükümdarlığına hukukî bir veche de vermesini bilmiştir[247].

Esasen dağılmaya yüz tutmuş olan **Celâyirli devletini**, gâh komşu emîrlere açtığı savaşlarla, gâh da diplomasi yoluyla ihya eden gene **Döndü Hatun** olmuştur. **Döndü Hatun**'un gerek hükümdarlık hayatı, gerek özel hayatı hakkında verebileceğimiz bilgi bundan öteye geçememektedir.

Onun ölüm tarihi Semerkandî'ye göre 818/1415-6 yıldır; ama bunun dışında 819/1416-7 ve 822/1419 yılları da bu konu için kullandığımız kaynaklarda zikredilmiştir. 822/1419 bize daha doğru gelmektedir; çünkü 814/1411-2'de Şuster'e gelmiş olan **Döndü Hatun** Sultan Mahmud'a beş yıl nâibelik etmiş, onu ortadan kaldırdıktan sonra daha üç yıl tek başına tahtta kalmıştır. Bu hesaba göre Döndü Hatun 818/1415-6'ya kadar değil, 822/1419'a kadar yaşamıştır.

---

(245) Tarih-i Şebenkâre S. 69 ve Tarih ül-Irak, III., S. 43.
(246) Halil Ethem Eldem, Düvel-i İslâmiyye, 393-4; Zambaur, Généalogie, S. 253; Clément Huart, JA., 7. série, VIII., S. 319-362
(247) Şezerat üz-Zeheb, VII., S. 155; Mehmet Zihnî Meşahir ün-Nisâ, II., S. 401.

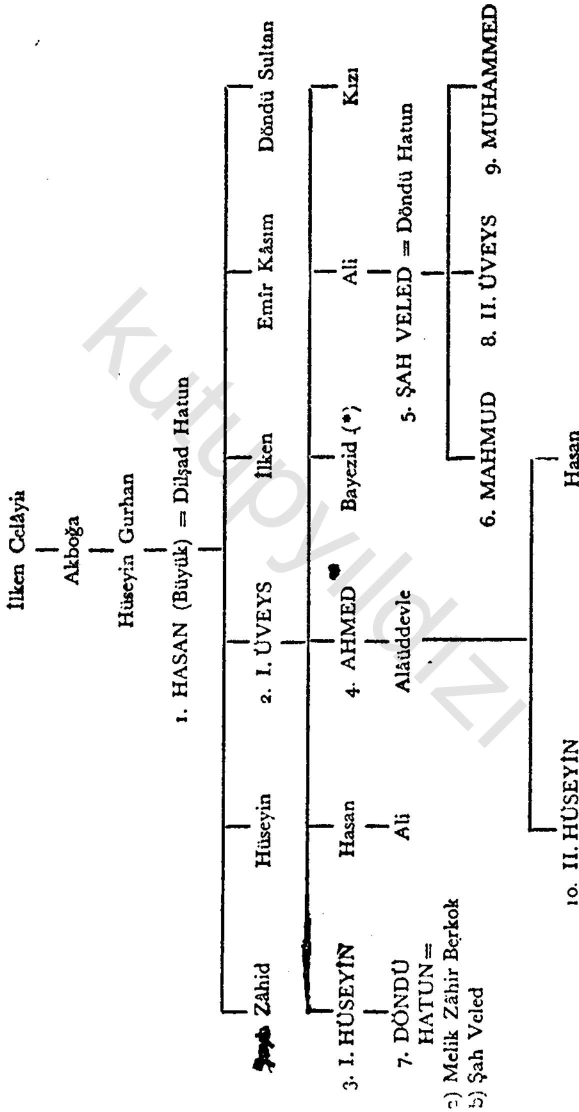
822/1419'da **Döndü Hatun**'un yerine, kendisinin **Şah Veled**'den olan oğlu **Üveys**'in geçişi de bunu teyid eder(248). **Üveys**'in Basra vâlisi olan öteki kardeşi **Muhammed** ile savaşları oldukça uzun sürmüştür. Karakoyunlu-lar'ın hükümdarı **Kara Yusuf**'un öldüğü haberi de **Üveys**'e cesaret verdiğinden, eski başkenti Bağdat'ı Karakoyunlu-lar'dan geri almak hevesine kapıldı ve gelip şehri kuşattı. Böylece içeride kalan Karakoyunlu **Muhammed Şah**, Bağdat'ı savunmaya koyuldu. **Kara Yusuf**'un 10 yıl önce almış olduğu Bağdat'ı bu defa **Sultan Üveys** ele geçirip orada 7 yıl hüküm sürdü(249).

Üveys'in arkasından gelen **Muhammed bin Şah Veled**, bunu takip eden, Sultan Ahmed'in torunu, **Hüseyin bin Alâüddevle**, Karakoyunlu Şah Muhammed'in saldırışlarına dayanamıyarak gerilediler, sonra da **Hüseyin bin Alâüddevle** Hille'ye kapandı(250). Yedi ay kuşatıldıktan sonra (835/1431 - 2) Karakoyunlu'lar onu katledip Celâyirli saltanatına kesin olarak son vermiş oldular.

Bazı tarihçiler Celâyirli devletini **Sultan Ahmed** ile diğer bazıları ise **Sultan Şah Veled** ile sona erdirmektedirler. Halbuki gördüğümüz gibi, **Döndü Hatun** yıkılmak üzere olan Celâyirli Devletinin dağılmış olan parçalarını kısmen toparlamış ve bir idare altında yeniden birleştirmiştir. Oğlu **Üveys** Bağdat'ı yeniden ele geçirmeğe muvaffak olmuş ve Celâyirli devleti **Döndü Hatun**'un ölümünden sonra daha 13 yıl devam etmiştir.

(248) Azzavî, Tarih ül-Irak, III., S. 43, 55, 63.
(249) Azzavî, Tarih ül-Irak,III., S. 55 ve 63.
(250) M. H. Yınanç, İslâm Ansiklopedisi, III., S. 64.

DÖNDÜ HATUN

(*) Bayezid'e toprakların bir kısmı yalnız bir yıl müddetle verildiği için onu hükümdar saymadık.

NAİBE SÜYÜN - BİKE HATUN

(KAZAN'DA)

Nogay ordasından Yusuf Mirza'nın kızı olan Süyünbike pek genç yaşta Rus taraftarı Mirzaların istekleri ve Rus Çarı'nın uygun görmesi ile Kazan tahtına oturan zayıf karakterli Can Ali ile evlendirilmiş idi. Halbuki Süyün - Bike Hâtun güzelliği kadar akıl ve vatanperverliği ile de tanınmış bir kadındı. Genç olmasına rağmen eşi Can Ali'nin Rus vassali olmasına razı değildi. Bu tarihlerde Kazan'da moskof taraftarı olanlara karşı miliyetçi bir kütle vardı. Kocası Can Ali'nin Moskova'ya ilticasından sonra Rus düşmanı Safa - Gerey Han ile evlenen Süyün-Bike, hem babasının hem kocasının etkisiyle bu milliyetçilerin başkanı olmuştu([251]). 1549 yılında Safa Gerey'in ansızın ölmesi, Kazan'da Rusların beklediği kargaşalığı farzlasıyla yaratmıştı. Zira artık Kazan'da sâbit ve nüfuzlu bir hükûmet yoktu. Hanlığın ileri gelenleri bir toplantı yapıp milliyetçi Süyün Bike'yi Safa-Gerey'den dünyaya getirdiği oğlu üç yaşındaki Ütemiş Gerey'e nâibe tayin ettiler. Bu sıralarda Çarlık tahtında daha sonra Korkunç lâkabı ile anılacak olan IV. İvan oturmaktaydı. O, Kazan'ın içinde bulunduğu kargaşalıktan yararlanmayı düşünerek, 1550 yılında şehri almaya niyet etti. Büyük bir ordunun başında bizzat hareket eti. Şehri bir hafta kuşattı. Uzun ve kanlı müca-

---

(251) A. BATTAL, Kazan Türkleri Tarihi, S. 43 - 4.; A. N. KURAT, Kazan Hanlığı, DTCF Dergisi, XII., S. 228 - 35.

deleler oldu. Vatanperverler kanlarının son damlasını harcayıncaya kadar çarpışacaklarına and içtiler. İşte bu savaşlarda Nâibe Süyün-Bike'nin gösterdiği büyük gayretler onu bir kahraman mertebesine ulaştırmıştır.

Üstün Çarlık kuvvetleri Kazan kuvvetlerini yenmiş, fakat ertesi yıla kadar ancak Kazan topraklarının yarısını alabilmişti. Çar kuvvetleri Kazan'a girinci Nâibe ve oğlu Küçük Han'ı alıp götürdüler. Süyün-Bike'nin Kazan'dan ayrılışı sırasında eşi Safa - Gerey'in kabrini ziyareti ve kendini teşyi eden halk ile vedalaşması pek hazin olmuştu (252). Bu arada cesur Kazan Türkleri Nogay ordasından Yadigâr Muhammed'i dâvet ederek onun başkanlığında Ruslara karşı sonuna kadar çarpışmaya bir kere daha karar verdiler.

Talihsiz Süyün - Bike Moskova'ya götürüldükten sonra oğlu Ötemiş - Gerey elinden zorla alınıp vaftiz edildi ve ona Aleksandr adı takıldı. Çok geçmeden 1551'den sonra Kazan Hanlığı Rusların eline geçmekle nihayet buldu. Süyün - Bike'den Kazan'da kalan güzel bir hâtıra Süyün - Bike minareidir. Bu, yüksekliği 75 m. oturduğu saha 140 metre kare olan yedi katlı bir kuledir. İlk üç katı dört keşeli, diğer dört katı sekiz köşelidir (253).

(252) A. BATTAL, a.g.e. S. 45.

(253) R. R. ARAT, İslâm Ansiklopedisi, Kazan maddesi. Bu hususta fazla bilgi için Bk. H. ATLASİ, Siyum - Bike,Kazan maarif Matbaası.

SULTAN FATMA BİKE

(KASIM HANLIĞINDA)

Moskova'nın 250 km. güney doğusunda ve Oka ırmağı bölgesinde bulunan **Kasım Hanlığı,** Altınordu ve Kazan Hanı **Uluğ Muhammed** tarafından 1445 yılında kurulmuştur. Bu kuruluştan biraz önce, 1444'te, **Uluğ Muhammed** Moskova kapılarına dayanmış, ertesi yıl da Moskova Bey'i **Vasili**'yi esir etmiştir. Vasili, Uluğ Muhammed'in her şartını kabul etmek suretiyle serbest bırakılınca, savaş tazminatı ve yıllık vergileri toplamak için birçok Rus şehirlerine Türk memurlar tâyin edilmiş, hattâ bazı vilâyetlerin geliri Türk Beylerine ikta olarak verilmişti. İşte bu anlaşmanın en önemli sonuçlarından biri de **Moskova Knazlığı**nın sınırları içinde ayrı bir hanlığın kurulup başına **Uluğ Muhammed**'in oğlu **Kasım**'ın geçirilmesidir(254).

Bünyesi bakımından **Fin** ve **Türk** kavimlerine dayanan bu hanlık **Altınordu** devletinin güttüğü politikadan farklı olarak doğrudan doğruya Moskova'nın içişlerine karışmak ve gerektiğinde dışardan gelecek akınlara karşı Moskova'yı korumak amacını gütmekteydi. Moskova Beyliği gene **Uluğ Muhammed**'in kurduğu **Kazan Hanlığı**'na olduğu gibi, **Kasım Hanlığı**'na da kendi sınırları çevresinde belli imtiyazlar vermekle mükellef tutulmuştu. Anlaşma şartları Moskova'da hoş karşılanmadığından, bazı ayaklanmalar olmuş, sonunda Moskova Beyi **Valisi** iktidardan indirilip gözlerine mil çekilmişti. Ama **Kasım** gene onu tahta oturtmuş hattâ galeyana gelmiş olan, **Vasili**'nin rakîbi **Semaka'**

---

(254) 1445 - 1468. Akdes Nimet Kuart, Rusya Tarihi, S. 102'de bu kuruluşu 1450'den sonra gibi gösterir.

ya karşı birçok seferler açmış, ayrıca **Uluğ Muhammed**'in rakîplerini de bu seferlerle zararsız hâle getirmişti. Böylece **Kasım Hanlığı**'nın kuruluşundaki gayeye uygun hareket edilmiş oluyordu.

Kasım'ın yerine oğlu **Danyal** (1468 - 80) geçmiş ve 1471 - 77'de **Novgorod** seferine iştirâk etmiştir. Bunun ölümünden sonra **Uluğ Muhammed** soyu sona ermiş; Kırım Hanlarından **Gazi Giray**'ın oğlu **Nur Devlet** Moskova hükûmetinin yardımıyla **Kasım Hanlığı**'na getirilmişti. Moskova'nın bu dostluğuna karşılık Nur Devlet, Altınordu şehirlerini yağma ve tahrip etmiştir.

1491 - 1506 yıllarında bunun oğlu **Satılgan** da gene Rus entrikaları sebebiyle **Altınordu** ve **Kazan Hanlığı**'na karşı açılan savaşlara iştirâk etmiştir. Bundan sonra tahta sahip olan, Nur Devlet'in oğlu **Canay** bu soyun son üyesi olarak saltanat sürmüştür. **Canay Han**'dan sonra Kırım Hanları soyu yerine, **Astırhan** soyundan **Şeyh Avliyar** 1512 yılında Han tâyin edilmiş, 1516 yılına kadar da tahtta kalmıştır. Yerine geçen oğlu **Şah Ali**'nin elli iki yıllık hâkimiyet hayatı maceralarla doludur. Önceleri Moskova tarafından kendilerine vergi verilen, merasim günlerinde bağımsız hükümdar muamelesi gören Kasım Hanları, şimdi nüfuz sahibi olan Moskova çarlarına tâbi Rus beylerinin derecesine düşmüşlerdi. Moskova Çarları bunlardan diğer Türk ve İslâm devletlerine karşı güttükleri imha politikasında faydalanmaya bakıyorlardı[255].

1557/8 tarihinde **Şah Ali**'nin, **Lituvanya**'ya karşı hareket eden Rus kuvvetleri baş komutanı tâyin edilmesi, başarısı yüzünden Moskova emrine girdiğini gösteren delillerden biridir.

(255) A. Aziz, Tatar Tarihi, S. 145.

Şah Ali 1567'de ölünce Kasım tahtına amcası oğlu **Sayın Bulat** tâyin edildi. 1571 - 2'de **İsveç** ve **Estonya**'ya açılan seferlere katılan **Sayın Bulat** 1573'te irtidat ederek hıristiyan dinine girmiş ve **Semen** ([256]) adını alınca **Kasım** tahtından indirilmiştir.

IV. İvan kendisine «müthiş» lâkabını kazandıran bir tethiş sistemi kurarak memleketin idaresini iki kısma ayırınca **(Opriçina** ve **Zemşçina)**, birincisini Çar ve Moskova Beyi sıfatıyla kendi idaresine almış ve **Semen Bik - Bulat**'ı Çar ve bütün Rusya'nın büyük beyi unvanıyla ikinci bölümün başına getirmişti (1575 - 7). **Sayın Bulat** yâni **Semen** en sonunda rahip **Stefan** olarak hayata vâda etmiştir.

1600'den sonra **Kasım** tahtına geçen soy değişmiş, Kazaklar'dan **Uraz Muhammed**, Kasım Hanlığı'na tâyin edilmiştir. Daha 1588'den beri Moskova'nın bazı kabul merasimlerinde Kazak şehzadesi sıfatıyla mevkî almış olan **Uraz**, Moskova hükûmeti ile birlikte birçok savaşlara katılmıştı. 1601'de o, Moskova'yı ziyaret ettiği zaman her ne kadar hükümdarlara mahsus törenle karşılanmış ve yabancı elçilerin kabullerinde de kendisine bağımsız bir hükümdar muamelesi tertiplenmişse de, buna benzer daha birçok protokol hareketlerini Rusya, Türkiye'nin en kuvvetli olduğu bu devirde Türk ve Müslüman olan **Osmanlılar**'a karşı dostça bir gösterişte bulunmak kastıyla yapmaktaydı ([257]).

1609'da **Çar Vasili** ile **II. Dimitri** arasında çıkan rekabet savaşlarına karışan **Uraz** bir yalan ihbar üzerine, pusuya düşürülerek 1610'da öldürülmüştür.

(256) R. R. Arat, İslâm Ansiklopedisi, cüz 59, S. 382; Zambaur, Généalogie, S. 249.

(257) A. Aziz, Tatar Tarihi, S. 145.

Bundan sonra Kasım Hanlığın'da han soyu gene değişmiş, tahta Sibirya Hanı **Ali oğlu Arslan (Alparslan)** tâyin edilmiştir (1614 - 1627). **Aslan** zamanında Kasım Hanlarının hükümdarlık selâhiyetlerinin artık sadece Türk tabakalarına inhisar ettiği görülüyor; hattâ Çar, Kasım'a tâyin ettiği Rus vâlilere, Hanları kontrol vazifesi ile onların dış memleketlerle olan münasebetlerini göz altında bulundurmak yetkisini veriyordu. 1627'de ölen **Arslan Han**'ın yerine oğlu **Seyyid Burhan** geçti. Çocuk yaşta bulunan **Seyyid Burhan**'a annesi **Fatma Sultan** ile büyükbabası **Ak Muhammed** vasi tâyin edildiler. **Fatma Sultan** Kasım'ın ileri gelen ulemasından ve **Şah Kul** ailesinden **Seyyid Ak Muhammed**'in kızı idi[258]. Çok geçmeden Ruslar'ın sabırlı ve temkinli politikaları **Seyyid Burhan** üzerinde tesirlerini gösterdi. Rus hükûmeti **Seyyid Burhan**'ı Çar'ın kızı ile evlendirmeği teklif etti. Bunun için önce onun hıristiyan dinine sokulmasını şart koştu. **Fatma Sultan, Seyyid Burhan**'ın henüz bir çocuk olduğunu bu hususta onun karar verecek yaşa gelmesini beklemek gerektiğini ileri sürerek teklifi reddetti. 1633 yılında Çar Kasm vâlisine verdiği bir emirle **Seyyid Burhan**'ı Moskova'ya yanına aldırmıştır. Bu sırada onun gösterişli ortodoks âyinlerine sokulmuş olmak ihtimâli de vardır.

Yirmi yıl sonra **Seyyid Burhan** gene Moskova'ya Çar Aleksi'yi ziyarete gitmiş, bundan kısa bir zaman sonra da dinini bırakarak **Vasili** adıyla hristiyanlığa girmiştir. **Seyyid Burhan**'ın hıristiyan dinine girdikten sonra da **Kasım Hanlığı**'nda kalabilmiş olması, Moskova'nın dış siyaseti için artık Kasım Hanlığı'nın bir önemi kalmadığını gösterdiği gibi, memlekette Rus olmayan teb'ayı hıristiyanlaştırmak yoluyla ruslaştırma politikasının da iyiden iyiye geliştiğini gösterir. Şamanist Finler arasında başarılı olan bu politika,

(258) R. R. Arat, İs. An. cüz. 59., S. 384.

Müslüman Türküler arasında aynı sonucu vermemiştir[259]. Bu konuda Veljaminov Zernov (III., S. 461) **Seyyid Burhan (Vasili Arslanoviç)** zamanında Kasım Hanlığı'nı bir dereceye kadar ayakta tutan İslâmlık ile putperestliğin ezilmiş olduğunu ifade etmektedir. Zernov'un bu noktadaki sözleri aşağıdaki delillerle inandırıcı olmak vasfını kaybetmektedir: Müslüman'ı hıristiyanlaştırma yolunda büyük gayretler sarfeden **Ryzan** başpiskoposu, Müslüman Türkler arasında açık bir ayaklanma ile karşılaşmış ve 1656'da sırf bu yüzden öldürülmüştür[260].

Kasım'daki türbelerden birinin üzerinde, Müslümanlar'ın uğradıkları mânevî baskıyı göstermesi bakımından önemli olan şu âyet yazılıdır: **«Vaktaki İsa onların küfrünü anladı, dedi ki, Allah'a (erişmek için) bana kimler arkadaş olacak? Havariyun bizler dediler. Allah'a bizler inandık iman ettik. Bizlerin Müslüman olduğumuza muhakkak şahit ol»** (Kur'an, III., 52).

1677 yılına kadar bazı vesikalarda **Seyyid Burhan**'ın adına rastlanıyor. Bunun dışında onun hükümdarlığının 1679 yılına kadar sürdüğü söylenebilir. Gene aynı yılda **Fatma Sultan Bike** yaşının çok ileri olmasına rağmen Kasım tahtına geçirildi. Rus hükûmetinin bu davranışı, ona oğlunun bütün haklarını tanınması, kendisine karşı duyulan saygının bir gösterisi olmuştur.

Kasım Hanlığı'nın bu son ve kadın hükümdarı zamanında, devlet otoritesi hemen hemen kalmamış sayıldığı için tarihlerde bu hanlıktan sık sık bahsedilmez olmuştur. Ancak Zernov'un sunduğu 1681 tarihli bir iki vesika vardır ki, burada (III., S. 484) **Fatma Sultan**'ın vergi toplattığı belirtilmektedir. Bunu, onun hükümdarlığının delillerinden biri olarak kaydedebiliriz. **Fatma Sultan** onun asıl

(259) R. R. Arat, İs. An. cüz. 59; S. 384.
(260) R. R. Arat, İs. An. cüz. 59; S. 384.

adıdır. Evlenince hükümdar karısı olmanın şerefini ifade için kendisine «**F a t m a S u l t a n B e g ü m**» dendi. Seyyid soyundan geldiği için, Ruslar ona «S e y y i d o v n a» adını eklediler. Sadece «Ç a r i ç e S u l t a n S e y-y i d o v n a» diye de anılırdı ([261]). **Fatma Sultan Begüm**'ün kaç yıl hükümdarlık ettiği kesin olarak belli olmamıştır. Ancak 1681'den sonra hiçbir vesikada onun adına rastlanmamış olması ve bu yıllarda bir hayli yaşlı bulunması ([262]), onun daha fazla yaşamamış olduğu sonucunu vermektedir. Bir rivâyete göre o, Kasım şehrinde kendi adını taşıyan bir türbede gömülü imiş. Bunun iki katlı olduğu da söylenmektedir; fakat Argan türbesinin biraz ötesinde gösterilen bu türbe bir yığıntıdan ibaret kalmış imiş.

Fatma Sultan'ın hükümdarlığına Ruşlar'ın ses çıkarmamaları ona bağımsız bir hükümdar muamelesi gösterilmesi, ihtimal ki oğlu Burhân'ın hıristiyanlığı kabul etmiş olmasındandır.

Çok önemli bir gaye için kurulmuş olan **Kasım aHnlığı,** sonraları Ruslar'ın Türkler aleyhinde kullandıkları bir ileri Türk kalesi hâline gelmiş. **Fatma Sultan Bike**'nin ölümüyle de tam olarak Rus topraklarına ilhak edilmiş, 236 yıllık tarihi sona ermiştir. Kasım Türkleri, Moskova Rusyası'nın büyümesinde önemli bir rol oynamış bir yandan da bu dolaylarda Moğol ve Türk topluluklarının artmalarına sebep olmuşlardır.

Kasım Türkleri Kazan lehçesine yakın bir lehçe ile Türkçe konuşurlardı. Başkent Kasım (=Han Kirman veya Gorodets)'daki Türk sayısı daima bir azalma göstermişti ([263]).

(261) Zernov, İzsledovaniye o kasimovski Tzaryah-i Tzareviçah, St. Petersburg. 1866., III., S. 461.

(262) 1624'te Fatma Sultan oğlu Seyyid Burhan'ı dünyaya getirmişti, Zernov, a.g.e. III., S. 491.

(263) A. N. Kuart, Rusya Tarihi, S. 102.

Müslüman Türk kadın hükümdar ve naibelerden araştırma imkânı bulabildiklerimizi, elden geldiğince tanıttıktan sonra, Türkler'de özellikle aristokrat kesimde kadının yasal ve sosyal durumunun taşıdığı önemi belirleyen iki ilginç örnek daha vermeden geçemiyeceğim : Bunlardan biri Selçuklu sultanı Melik Şah'ın eşi Türkân Hatun; öteki Harizm Şah Alaüddîn Mehmed'in annesi Türkân Hatun'dur.

Her ne kadar bu iki hatun hükümdarlık simgelerini taşımamışlarsa da gerçek bir hükümdarın nüfuzunu bile aşacak ölçüde iktidarlı kadınlardı.

(MELİKŞAHIN EŞİ)
TÜRKÂN HATUN

Türk - İslâm tarihinin ünlü kadınlarından biri olan Türkân Hatun, Karahanlılar soyundan olup Büyük Selçuklu imparatoru Melik Şah'ın eşlerinden biridir. 12.000 kişilik özel bir süvari birliğine sahipti. Türkân Hatun, Melik Şah'ın başka eşinden olan Berkuyaruk'u veliahdlikten atıp, dört yaşındaki kendi oğlu Mahmud'u velihat yapma çabasına düştü. Öte yandan Halife Muktedî'ye verdiği kızı Mahmelek Hatun'dan dünyaya gelen torunu Cafer'i de hilafet tahtına geçirmeği tasarladı. Bu amaçlarına engel gördüğü vezir Nizâm ül-Mülk'ü devirip kendi veziri Tâc ül-Mülk'ü onun yerine geçirmek istiyordu. Nizâm ül-Mülk'ün bir Batınî fedaisi taarfından öldürülmesi ona bu imkânı sağlamış oldu. Böylece Berkyaruk veliahdlikten düşürülüp çocuk yaştaki Mahmud'u veliahdliğe tâyin etirdi. Çok kısa bir süre sonra, eşi Melik Şah, zehirletilerek öldürüldü. Türkân Hatun 20 milyon dinar harcıyarak, torununu hilafet tahtına çıkarmak istedi. Bu isteği İslâm bilginlerinden Gazzalî'nin bir karşı fetvası ile engellendi.

Türkân Hatun, isteklerine uygun bir fetva hazırlayan yeni bilginler bulmakta zorluk çekmedi. 26 Kasım 1092'de, beş yaşındaki oğlu Mahmud'u Selçuklu sultanı ilân ettirip hutbelerde onun adını okutturdu. Kendine **Hatun ül-Celâliye** ünvanı da verilen Türkân Hatun bazı tarihçilere göre ona naib oldu (Bu iddia, Emir Ali'nin Musavver İslâm Tarih-i adlı kitabının 332. sayfasında yer almaktadır).

Bu sonucu elde eden Türkân Hatun saltanatın rakîbi olan Berkyaruk'u ele geçirmesi için Emir Gürboğa'yı İsfehan'a yollayıp, kendisi de ordusuyla arkasından gitti. Nizâm ül-Mülk yandaşları, ondört yaşındaki Berkyaruk'u Rey'e kaçırdılar, onu orada sultan ilân etiler. Türkân Hatun'un ordularını bozguna uğrattılar. Türkân Hatun iktidarı yitirmek tehlikesi karşısında Melik Şah'ın amcası oğlu İsmail'e adam gönderip kendisiyle evlendiği taktirde Selçuklu tahtına oturabileceğini bildirdi. İsmail bu teklifi kabul etti. Ama emirler razı olmadılar. Türkân Hatun Suriye ve Elcezire'de sultanlığını ilân eden Tutuş'ada aynı teklifde bulundu. Tutuş harekete geçti. Selçuklu başkentine ulaşacağı sırada iktidar tutkusuyla yanan Türkân Hatun — bazılarına göre — bir suikast sonucu öldü.

Harizm Şah Alaüddîn Mehmed'in annesi Türkân Hatun'a gelince :

Aristikrat kadınların egemenliğe katılmasını tabiî olarak benimsemiş Türkler'in başında Kanglı Kıpçak Türkler'i gelmektedir. Bu kabilelerin desteklediği siyaset adamları büyük bir nüfuza sahiptiler. Bu sebeple komşu hükümdarlar bunlardan gelen aristokrat kadınlarla evlenirlerdi. Harizmşah Mehmed'in annesi Türkân Hatun'da Kanglı Kıpçak kabilesindendi. Onun maiyetinde özel bir divan örgütü bulunmaktaydı. Her nekadar büyük Selçuklular'da hükümdar eşleri ve analarının da özel divanları var idiyse de, bu di-

vanlar söz konusu hatunların kendilerine özgü malların yönetimi, gelirlerinin toplanması ile görevli bulunurlardı. Devletin genel politikası ile ilişkili değillerdi.

Oysa askerî aristokrasiye dayanan Türkân Hatun, çok otoriter yaradılışının etkisiyle oğluna rakîb, çoğu defa ona hâkim bir güç olarak bütün yönetime karışmaktaydı.

Ayrıca sivil ve asker büyük mevkî sahipleri aleyhinde yapılan yakınmaların incelenmesi veya bunlar tarafından devlete karşı işlenen suçların yargılanması için Abbasî İmparatorluğundaki — girişte söz konusu ettiğimiz gibi — **Divan-i Mezâlîm** gibi bir yüksek yargı organı vardır ki, buna hükümdarın başkanlık etmesi gerekirken Harizmşah Alaüddîn Mehmed zamanında, annesi Türkân Hatun'ün bu görevi üstlendiğini İbni Haldûn'dan öğrenmekteyiz (bk. Tarih, V., S.111).

Türkân Hatun babasının uyrukları ve askerleriyle oğlu Alaüddîn Mehmed'e en sıkışık anlarında yardım ettiği için kendine **«Hudâvend-i Cihan»** ünvanı verilmişti[264].

Çoğu zaman Türkân Hatun'un buyrukları oğlu sultanın buyruklarından daha çabuk yerine getiriliyordu. Sefere çıktığı zamanlarda ona **«İslâmın ve âlemin koruyucusu»** ünvanı verilirdi. Mührü üzerinde de **«Cenab-ı Hakkın inâyet-i subhâniyesine sığınırım»** yazılı idi.

Oğlu Alaüddîn Mehmed'in ona tanıdığı bu geniş yetkinin kendi zaafından ileri gelmediği savunulmaktadır.

Türkân Hatun çok akıllı, yoksulları koruyan, derin bir adalet duygusuna sahip, kendini ana gibi sayan fakirlere karşı, alçak gönüllü davranışları ile, yükselmiş olduğu mevkie lâyık bir prensestir.

(264) Deguignes, Hunların, Moğolların ve Türklerin Tarihi (Çeviren H. C. Yalçın) İstanbul 1924, IV, S. 482.

SONUÇ

Buraya kadar müslüman devletleri yönetmiş olduklarını saptadığımız Türk kadınlarından 9'unun hükümdarlık, 5'inin de naibelik etmiş olduklarını gördük. Bunlardan Kutluk devleti naibesi Türkân Hatun ile Kasım Hanlığı naibesi Fatma Bike sonradan hükümdarlık tahtına da çıkmışlardır.

Kadınların tahat çıkmaları daha çok Abbasî halifeliğinin artık tümden zayıfladığı ve Moğollar tarafından son ve kesin darbenin indirilmesini beklediği XIII. Yüzyılın birinci yarısında başlamıştır.

Bu bir tesadüf değildir. Bunun başlıca iki sebebi vardır: Abbasî devletinin merkezî otoritesi tamamiyle zayıfladıktan ve imparatorluğun sınırları içinde birçok irili ufaklı devletler kurulduktan sonra bile bütün hükümdarlar hâkimiyet otoritesini ancak halifenin kendilerini hükümdarlıkla görevlendirmiş olmasından sonra elde edebilmişlerdir. Çünkü 1258 yılında Abbasî devletine Moğollar tarafından son verilinceye kadar halife daima bütün imparatorlukta siyasî hâkimiyetin sahibi olarak mülâhaza edilmiştir. Hattâ bir hükümdar her hangi bir yolla yeni topraklar elde ettiği zaman, bu topraklar üzerinde hâkimiyet hakkını kullanabilmek için bile halifeden müsaade almak zorunda kalmıştır[265]. Halife ise, Hazret-i Muhammed'in bu incelemenin giriş kısmında zikretmiş olduğumuz hadîsine dayanarak, kadınların hükümdarlıklarını reddeden nazariyatçıların fikirlerini benimsemiş ve böyle bir tasdikte bulunmak istememiştir. Nitekim **Şecer üd-Dür** hükümdarlığa seçilmiş ve bir süre fiilen hükümdarlık yapmış olmakla beraber, halife, hükümdarlığını tasdik etmeyince kendi kendini hal'etmek zorunda kalmış, buna kar-

(265) Bk. Emile Tyan, Le califat en régime sultanien; Annales de la Faculté de Droit, Beyrouth, 1956., S. 16 ve 27.

şılık toprakları Abbasî İmparatorluğu içinde bulunmayan Raziyye Sultan, babası halifeden unvan ve hil'at aldığı hâlde, böyle bir müsaade istemek zorunda olmadığı için hükümdarlığına devam edebilmiştir. Böylece Abbasî devletinin ortadan kalkmasından sonra, bu devletin eski sınırları içinde kurulan devletlerde kadınların hükümdar olmalarını önliyen son engel de aşılmış, taht yolu buralarda da kadınlara açılmıştır.

İkinci sebep de X. Yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında devletler kuran ve vazifeler alan Türkler'in kamu hukukuyla ilgili bir takım yeni görüşleri, alışkanlıkları, girmiş oldukları topluma kabul etirmiş olmalarında aramak gerekir. Bu görüşler Moğol istilâları sonunda, Arap İmparatorluğu'nun eski eyaletlerinde kurulan yeni devletler tarafından büsbütün kuvetlendirilmiştir.

Gerçekten de, **Hind adaları** dışında tahta çıkmış olan kadınların hepsi ya Türk yahut da Moğol hanedanlarına mensupturlar. Hind adaları dışındaki hükümdar kadınların hepsinin **Türk** veya **Moğol** soyundan olmaları, bu milletlerin kamu hukukunda kadınlara verdikleri büyük değerin canlı bir belirtisidir.

Türkler'de kadının bazı hâllerdeki üstün durumu herkesçe malûmdur, ayrıca Uygurların ilk zamanlarında da bir prensin hükümeti ele aldığı bilinmektedir[266]. Girişte açıklamış olduğumuz gibi (bk. S. 9), Moğollar'da küçük hükümdarlara nâibelik eden anneleri veya yeni Han seçilinceye kadar devlet dizginlerini ellerine alan hükümdar karıları mevcuttur.

Ayrıca XVI. Yüzyılın birinci yarısında yazılmış olduğu anlaşılan **Eski Tsaayin Biçik** adlı Moğol kanununda, huku-

(266) Bk. Annemarie von Gabain, Die Frühgeschict eder Uiguren; Nachrichten der Gesellschaft für Natur und Völkerkunde Ostasiens, No. 72. S. 26.

kun başka alanlarında ihmal edilmiş olan Moğol kadınının kamu hukuku alanında bazı imtiyazlara sahip olduğu görülmektedir: adı geçen kanunun 8. maddesinde aynen şöyle denilmektedir: **«Bir kadın bir beye gider de kendine veya yakınlarına verilmiş olan bir cezanın affedilmesini rica ederse, genel olarak, diğer cinse karşı duyulan hürmetten ötürü küçük cezalar affedilir. Büyük cazaların ise yarısı indirilir»** (267).

Padişah Hatun'un taht için kardeşi **Soyurgatmış** ile mücadele ettiği bir sırada vezir **Fahr ül-Mülk Mahmud**'un ona **«Birgün padişah olursan beni kasap satırı ile ikiye böldür»** demiş olması da, saltanatın intikali hakkında belli ve bütün teferrüatı ile tespit edilmiş usullere sâhip olmayan (268) Türk ve Moğollar'da, kadınların hükümdar olabileceklerinin her zaman düşünüldüğünü bize ispat etmektedir.

Kadınlara idarî işlerde vazife vermenin veya böyle vazifeleri hoş karşılamanın başka örneklerini Osmanlılar'da da görmekteyiz: **Orhan** Bey, **Kirmesti** hisarının üzerine yürüdüğü zaman bu hisarın sahibesi **Klemasterya** adlı bir kadındı; bu kadın kardeşi **Mihalçi** ile birlikte Sultan Orhan'a karşı çıkıp onu karşılamış ve çokça «Piş keş» çektiği için Orhan kendisini hisar sahibeliğinde ipka etmiştir (269). Bir Türk devleti olan Akkoyunlu devletinin hükümdarı **Uzun Hasan**, annesi **Sâre Hatun**'u elçilikle **Fatih Sultan Mehmed**'e göndermişti; **Fatih Sultan Mehmed** bu

(267) Bk. Kurt Alinge, Mongelische Gesetze Leipzig 1934, S. 34, 54, 121 (Türkçesi, C. Üçok, Ank. Huk. Fak. Der. C., X., Sayı 1-4. S. 696 ve C. XI., sayı, 3-4. S. 287).

(268) Bk. Halil İnalcık, Osmanlılarda saltanat verâseti usulü ve Türk hâkimiyet telâkkisi ile ilgisi, S. B. F. D. XIV., Sayı 1. 1959, S. 69-94.

(269) Bk. Mehmed Neşrî, Kitabi-Cihannumâ, Unat-Köymen yayını, I., S. 165-6.

kadına çok iyi muamele ederek ona «ana» diye hitap edip onu Trabzon seferine birlikte götürmüş, sonra da değerli hediyelerle oğlunun yanına yollamıştı([270]). I. Murad'ın kızı Nefize Sultan tekrar tekrar Osmanlı ve Karaman orduları arasında aracılık yapmıştır. 1499'da II. Bayezid'in bir kız kardeşi Memlûk Sultanı Kansu'ya gönderilen bir elçi hey'etinin üyesi idi. XVI ıncı yüz yılda Kanunî Süleyman'ın eşi Hurrem Sultan ile kızı Mihrümah Sultanın, 1548 yılında tahta geçen Polonya Kralı II. Zigismund'a ayrı ayrı mektup yazarak babasının ölümünden dolayı duydukları üzüntüyü bildirdikten sonra, yeni kralı kutladıklarını görüyoruz;

III. Murad'ın Harem-i Humâyun Kethudası **Canfeda** kadının da erkân-i devletten olduğunu girişte söylemiştik. Osmanlılar'da taht varissiz kalmadığı için bir kadın hükümdarla karşılaşmamaktayız. Bununla birlikte Osmanlılar için verdiğimiz örneklerin en ilgi çekicisi **II. Mahmud** zamanına rastlamaktadır: Kasım 1809'daki Yeniçeri ayaklanmasında **II Mahmud**, kardeşi **IV. Mustafa**'yı öldürttüğü zaman, Yeniçeriler Osmanlı tahtının sahibi ve tek varisi **II. Mahmud**'u tahtından indirmeğe karar verdiler. Bunun üzerine onlara : **«Peki kimi Padişah ideceksiniz?»** diye soruldu. Onlar : **«Esma Sultan([271]) olsun; her kim olursa olsun, Padişah da bir adam değil mi? Kim olursa olsun; Allah ocağımıza zeval vermesin»** diye bağırarak cevap vermişlerdir([272]).

(Belleten Cilt 44, Sayı 176, Nejat R. Uçtum, S. 697 - 716;)
(270) Bk. Mehmed Neşrî, a.g.e., II., S. 752 - 3.
(271) Esma Sultan IV. Mustafa'nın kız kardeşidir.
(272) Bk. Tarih vesikaları dergisi, 1941, I., S. 25 ve E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, C. V., S. 100.

Görülüyor ki, XIX. Yüzyıl başında bile bir kadının, hem de Osmanlı tahtı gibi hilâfet unvanıyla da süslü bir tahta oturtulabileceği düşüncesi, Yeniçeri ocağı gibi taasubu ile ün yapmış bir müessesenin mensuplarına hiç de yabancı gelmemiştir.

Kadınların İslâm devletleri tahtlarına, tahta çıkışta «Şevket» ve «Galebe» yolunun, genel adıyla «Kahriyye» nin artık iyice yerleştiği bir çağdan sonra oturmuş olmaları da unutulmamak gerekir. Bununla beraber kadınlar yalnız bu yoldan hükümdarlık elde etmiş değilerdir. İlk kadın hükümdar **Raziyye Sultan,** babası tarafından veliahd tâyin edilmiş, ancak sonradan hakkını «Galebe» yoluyla kabul ettirmek mecburiyetinde kalmıştır. İkinci hükümdar **Şecer üd-Dür** doğrudan doğruya seçimle iş başına getirilmiş, Halifenin bu seçimi kabul etmek istememesi üzerine, kısa bir saltanattan sonra, kendi kendini hal'etmek mecburiyetinde kalmıştır. **Türkân Hatun** da Kutluk devletinin ileri gelenleri tarafından seçilmiş, İlhanlı İmparatorları Onu önce nâibe, sonra hükümdar olarak tanımışlardır. **Türkân Hatun**'un kızı **Padişah Hatun**'a gelince, kocası **Keyhatu** zamanında kardeşi **Soyurgatmış**'dan kurtulup tâyin yoluyla idareyi tek başına eline almıştır. **Ebeş Hatun,** Hülegü tarafından nasbedilmiş, Argun tarafından saltanattan uzaklaştırılmış, ancak o «Galebe» yoluyla gene de tahta çıkmış ve 22-23 yıl saltanata sahip olmuştur. **Beni Hurşid** devletinin başında, siyasî ihtirasların mağlup edemediği dindar **Devlet Hatun,** başka bir vâris bulunmadığı için tahta geçirilmiş fakat ufukta beliren tehlike bulutları karşısında tahtı kardeşine bırakmıştır. **Olcaytu Han**'ın kızı **Satı Bey,** İlhanlı

devletinin yıkılması sırasında, iki kuvevtli rakip emîrden birinin, **Küçük Hasan**'ın yardımı ile hükümdar ilân edilmişti. **Döndü Hatun** ise Bağdad'a fiilen hakim olduktan sonra, Vâsıt da «Galebe» yoluyla idareyi tamamen eline almıştır. **Fatma Bike** ise, Kasım Hanlığını ortadan kaldırmak için en elverişli anı beklemekte olan Moskova tarafından siyasî amaçlarla tahta oturtulmuştur.

Yüzyıllar boyunca ulusların geçirdikleri devrimler ve evrimlerinden sonra sosyal yapı ve yönetim rejimleri büyük değişikliklere uğradı. Bu arada müslüman teokrasisinin temsilcisi olan halifelik yıkıldı. Büyük imparatorluklar parçalandı; küçük küçük devletler meydana geldi. Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı büyük devrimlerden sonra, bunları örnek alan birçok müslüman devletlerde kadın hakları daha yaygın bir nitelik kazandı ve bu hakları tanımak artık sınırlı entellektüel bir zümrenin işi olmaktan çıkıp toplumların kabullendiği genel bir fikir hâline gelmeğe yöneldi. Nitekim Pakistan Cumyuriyetinde bu devletin kurucusu Muhammed Ali Cinnah'ın kız kardeşi Fatma Cinnah 1964 yılı sonunda yapılan seçimde cumhurbaşkanı adayı olmuş ve muhafazakâr müslümanlarca da bu adaylık desteklenmiştir.

Bugün Pakistan'ın büyük yetenek ve beceri isteyen bazı makamları kadınlar tarafından yönetilmektedir. Mesela, önceleri Pakistan'ın Roma büyükelçisi olan Begüm Râna Liyakat Ali Han, 1975'te federe Sind devleti genel vâlisidir. İslâmabad Üniversitesi rektörü ve Millet Meclisi Başkan Vekilleri de 1975 te kadındır.

Irak'ın Kasım zamanındaki Belediyeler bakanı Nezîhe Duleymî idi. Bir ara Irak'ın Bonn'daki tam yetkili elçisi ise Surriye el-Hoca olmuştu.

1965 yılı Şubat ayında İslâm âleminin en batı sınırında bulunan Fas kırallığı kendini İngiltere'de temsile prenses Leyla Ayşe'yi seçmişti.

Görülüyor ki, dünyanın her yanında yaşıyan kadınlar, bazan siyaset sahnesinin kapılarını açık bularak, bazen de bu kapıları zorlayarak, çoğu zaman tarihçilerin görmezden gelemeyecekleri başarılı roller oynamışlardır. İslâmiyetin ve fethedilen kimi ülkelerin örf ve âdetlerinin etkisiyle kadınların zorunlu tutulduğu sıkıca örtünmeye ve harem hayatına rağmen, müslüman - Türk kadınlar gene de Batılı ve Doğulu kadınlardan geri kalmadıklarını ispatlamışlardır.

İslâm ülkelerinde son yüzyıllarda kurulmuş olan bağnaz yönetimler her ne kadar kadın haklarını tümden kısıtlamışlarsa da Atatürk'ün Türkiye'de her bakımdan olduğu gibi, kadın hakları bakımından da gerçekleştirdiği devrimler bütün müslüman ülkelerde az veya çok etkisini göstermekten geri kalmamış, Türk kadınının lâyık olduğu mevkîe yükselme yolunda attığı adımlar, yukarıda gördüğümüz gibi Pakistan'dan Fas'a kadar pek çok müslüman ülkede özenle izlenmiştir ve izlenecektir.

DİZİN

C

D

E

G

F

H

İ

J

K

BİBLİYOGRAFYA

ABDULLAH EMİR, **Hatıralar** (Tarih Dünyası 1950).

ALİ İBRAHİM HASAN, **Nisa Lehunne Fittarih-ül İslami Nasip,** Kahire.

ALINGE KURT, **Mongolische Gesetze Leipzig 1934** (Türkçesi C. ÜÇOK, Ank. Huk. Fak. Dergisi C. X ve XI).

ARAT, R. R., **Kazan Mad.** İslam Ansk. VI, S. 505 - 522.

ARNOLD, T. W., **Khalife maddesi,** Encyc, de l'İsl.

ATLASÎ, H., **Soyum - Bike** Kazan Maarif Matbaası.

AYNÎ BEDRÜDDİN AHMED, **İkd ül-Cumân fî târih ehl lz - zamân,** Beyazıt Kitaplığı Yazmaları Nu. 2391. 2 C.

AZİZ, A., **Tatar tarihi,** Moskova 1925 (Kazanca).

AZZÂVÎ ABBAS EL—, **Târih ül-lrak,** 3 C., Bağdat 1936.

BATTAL A., **Kazan Türkleri Tarihi**

BELÂZURÎ, **Fütûh ül-Büldan C. II. (Çeviren Zâkir Kâdiri Ugan)** İstanbul 1956

BAQİR MUHAMMED, **Lahore Past and Present,** (Lahore 1952).

BARÂNÎ, **Tarih-i Firişte,** Baqir

BARTHOLD VE YINANÇ MÜKRİMİN HALİL, **Ebu Said maddesi,** İsl. Ans. IV. C., S. 44 - 46.

BAYUR HİKMET, **Hind Tarihi,** Ankara 1946, 2. C.

BAYUR HİKMET, **Sultan İletmiş'in adı hakkında,** Belleten sayı 56, S. 567 - 588.

BİTLİSÎ ŞEREF HAN BİN ŞEMSÜDDÎN, Kitab-ı Şerefnâme, 2. C. (Yayınlayan Vladimir Velyaminof ZERNOF), Petersburg 1862.

BROCKELMANN CARL, **İslâm devletleri ve milletleri tarihi** (Çeviren Neşet ÇAĞATAY) Ankara 1954.

CÜVEYNÎ, **Tarih-i Cihangüşâ** (Abdülbaki Gölpınarlı çevirisi, basılmamış), Leyden 1916.

DEGUİGNES, **Hunların, Moğolların ve Türklerin Tarihi,** (Çeviren H. C. YALÇIN), İstanbul 1924.

DOĞRUL, ÖMER RIZA, **Sadr ül-İslâm IX** İstanbul 1935 - 1953.

EBU'L-FEREC İBN ÜL-İBRÎ, **Tarih-i muhtasar üd-Düvel,** Beyrut 1890.

EBU'L-FEREC İBN ÜL-İBRÎ, **Tarih,** (Çeviren Ö. R. Doğrul) Ankara 1950.

EBU'L-FİDÂ, **Tarih 4 C.,** İstanbul 1323.

EBU'L-GÂZİ BAHADIR HAN, **Şecere-i Türk** (Çağatay Türkçesinden Dilimize Çeviren Dr. RIZA NUR), İstanbul 1925.

EBU'L-MEHÂSİN **(BK: İbnî Tagriberdi)**

ELDEM, HALİL ETHEM, **Düvel-i İslâmiyye,** İstanbul 1927.

ELLİOT-DOWSON, **History of India,** London 1867 - 77.

ERMAN, **Zeitschrift der Numismatik** VII. 1880.

EVLİYA ÇELEBİ; **Seyahatnâme,** X. Cild.

GABAIN ANNEMARIE VON, **Die Frühgeschichte der Uiguren** (Nachrichten der Gesellschaft für Natur und Völkerkonde Ost= asiens, Nu 72).

GIBB, H. A. R. **Orta Asya'da Arap Fütuhatı**

GIYASÎ, **Tarih-i Gıyasî** (Bağdat Nüshası yazma fotokopisi).

GLOVER LADY, **Great Queens Famous Women Rulers of the East** London 1927.

GRAEFE E., **Fatımî maddesi,** İsl. Ans. IV. S. 525 v. öt.

HAFIZ EBRÛ, **Chroniques des Rois Mongols en İran.** (Traduit par K. BAYANÎ), Paris 1936.

HAMDULLAH MÜSTEVFİ, **Tarih-i Güzide I.**

HAMİDULLAH M., **İslâmda Devlet İdaresi** (Çev.: Kemal Kuşçu) İstanbul 1963.

HAMMER - PURGSTALL JOSEPH VON, **Geschichte der Ichanen, 2. C.,** Darmstadt 1842 - 3.

HAMMER - PURGSTALL JOSEPH VON, **Über die rechtsmaessige Thronfolge nach den Begriften des moslemischen Staatsrechts, besonders in Bezug auf das osmanische Reich.** (Abb. Ph. Cl. Bay. A. W., München 1840).

HAUTECOEUR L. — WIET G., **Les Mosquées du Caire,** Paris 1932.

HERZOG ANNIE, **Die Frau auf den Fürstenthronen der Kreuzfahrerstaaten,** Berlin 1919.

HONDMÎR, **Habib üs - Siyer,** Tahran 1333.

HOROVİTZ, **The Inscription of İltutmish** (Epigraphia Indo - Islafica) 1911 - 12.

HUART CLEMENT, **Histoire des Arabes,** 2 C., Paris 191-3.

HUART CLEMENT, **La fin de la dynastie des İlekânlens** (JA., 7. série, VIII. S. 319 - 362).

HÜSEYİN HÜSAMETTİN (ABDİZADE), **Amasya Tarihi,** İstanbul 1927, 3 C.

HÜSEYİN KADRİYYE, **Muhadderat-i İslâm,** Mısır 1331.

İBNİ BATTUTA, **Seyahatname,** İst. 1333.

İBNİ HALDUN **Tarih** Mısır 1284.

İBNİ HALLİGÂN, **Vefeyat ül-Ayân fi Enbâ iz-zamân,** Kahire 1948 ve Ayasofya Yazmaları, Nu 2992.

İBNİ İYÂS, **Tarih-i Mısr** Bulak baskısı 1311-2.

İBNİ TAGRİBERDÎ, **el-Menhel üs-Sâfî fihristi,** Kahire 1932 (Gaston Wiet Yayını).

İBNİ TAGRİBERDÎ, **en-Nücûm üz-Zâhire fi Mülûk-i Mısr il-Kahire,** 10 C., Kahire 1929-49.

İBN ÜL-ADÎM KEMALÜDDÎN, **Histoire D'Halep,** Paris 1900 (Blochet çevirisi).

İBN ÜL-İMÂD EL HANBELÎ, **Eş-Şezerât üz-Zeheb** 8 C., Mısır 1351.

İNALCIK HALİL, **Osmanlılarda saltanat veraseti usulü ve Türk hâkimiyet telâkkisiyle ilgisi,** (SBF. Der. XIV. Nu 1).

JUSTİ, **İranisches Namensbuch,** Marburg 1895.

KAZVİNÎ HAMDULLAH, **Tarih-i Güzide,** Londan 1905.

KAZVİNÎ MUHAMMED, **Yaddaşthay-i Kazvinî,** Tahran 1337.

KEHHALE ÖMER RIZA, **A'lâm ün-nisâ, 5 C.**

KEYKAVUS **Kabusname** (Çev. Mercimek Ahmet-Gökyay O. Ş.) İstanbul 1966.

KREMER ALFRED **VON, Studien zor vergleichenden Cultur = geschichte des Orients, vorzüglich nach arabischen Quellen,** 2. C., Wien 1875-77.

KURAT AKDES NİMET, **Kazan Hanlığı** CDTCF. Dergisi Sayı XII).

KURAT AKDES NİMET, **Rusya Tarihi,** Ankara 1948.

LANE-POOLE STANLEY, **The Mohammedan Dynasties,** Londan 1894.

LANE-POOLE STANLEY, **Catalogne of oriental coins in the British Museum** II. Muhammadan Dynasties (1876), IV. Egypt (1879), VI. The Mongols (1881).

MAKRIZÎ, **Hıtat,** Mısır 1324-6.

MAKRİZÎ, **Kitab üs-Sülûk li ma'rifet-i düvel-il-Mülûk,** Kahire 1936.

MARCEL, M. J., **L'Egypte depuis la conquête des Arabes Jusqu'á la domination française,** Paris 1872.

MAVERDÎ EL—, **El Ahkâm üs - Sultaniyye,** Enger yayını.

MEHMED MUBAREK, **Müze-i Hümayûn meskûkat-l Kadime-i İslamiyye Kataloğu,** İstanbul 1318.

MEHMED ZİHNİ, **Meşahir ün-Nisâ,** İstanbul 1294.

MİNHACÜDDÎN, **Tabakat-i Nâsırî,** farsçası Lahor 1952; İngilizcesi (Çeviren H. Ravertly) Londra 1881, 2 C., Habîb-i Kandaharî Yayını, 1328 Ş.

MINORSKY W, **Kutluk maddesi** (İslâm ansiklopedisi cüz 68, S. 1054).

MINORSKY W, **Lur maddesi** (İslâm ansiklopedisi, cüz 69., S. 77 - 78).

MİRHOND, **Ravzat üs - safa,** Laknau

MUHAMMED AZİZ AHMAD, **Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi,** Lahore 1949.

MUİNÜDDÎN NAZARÎ, **Tarih-i Şebenkâre Emir Timur Gürgân, (Müntehebat üt - Tevârih),** Tahran 1336 Hurş.

MURGİNÂNÎ ALİ İBNİ EBU BEKR EL—, **Şerh-i Feth ül - Kadîr,** Mısır 1356.

Mücmel-i Fasihî Mahmud-i Ferruh tab'ı

MÜNECCİMBAŞI, **Sahâif ül - Ahbâr** (Çeviren Şair Nedim), İst. 1285, 3 C.

MÜNŞÎ NASURİDDÎN, **Sımt ül - Ulâ,** Tahran 1949.

MÜSTEKÎMZADE SÜLEYMAN, **Tuhfe-i Hattatîn,**

NEŞRÎ MEHMED, **Kitab-i Cihannümâ,** UNAT - KÖYMEN Yayını, 2 C. Ankara 1949 - 57.

NİZAMÎ HASAN, **Tâc ül - Meâsir fi't - Târih,** Ayasofya Yazmaları Nu. 2991 ve Nu. 2847. ve ELLIOT Yayını, Londra 1867 - 77.

NİZÂMÜDDÎN AHMED HOCA, **Tabakât-i Ekberî** Kalkütta 1813.

NİZAMÜDDÎN ŞÂMÎ, **Zafernâme,**

NÜVEYRÎ, **Nihâyet ül - Ereb fi fünun il - Edeb,** (Köprülü Kitaplığı Hacı Ahmed Paşa bölümü yazmaları, Nu. 224 ve Ayasofya yazmaları Nu. 3106).

ÖZ TAHSİN **Selim III. Mustafa IV ve Mahmud II. Zamanlarına Ait Birkaç Vesika** Tarih Vesikaları Dergisi 1941 I. S. 20 - 29.

RECUEIL, **des Historiens des Croisades,** I. C., Paris 1872.

REŞİDÜDDÎN, **Câmi üt-Tevârih,** Leyden Brill 1911 (Blochet yayını) ve Topkapı sarayı kütüphanesi yazma Nu. 1654).

SADİ-İ ŞİRAZÎ, **Mevâiz-i Sa'di,** Tahran 1335, (Mehmet Ali Fürugi Yayını).

SCHREGLE GÖTZ, **Die Sultanin von Aegypten,** Wiesbaden 1961.

SELİMÎ ALİ EKBER MÜŞİR, **Zenan-i Suhenver,** 3 C., Tahran 1335-37.

SEMERKANDÎ ABDÜRREZZAK, **Matla'üs-Sa'din,** (Ayasofya Yazmaları Nu. 3086 ve Manuscrits de la Bibliotheque de Roi 14/1 1843, S. 1-514, Publiées par l'İnst. Royal de la France).

SPULER BERTOLD, **İran Moğolları,** (C. Köprülü çevrisi), Ankara 1957.

SUYUTÎ, **Tarih ül-Hülefa** Kahire 1305.

SÜHEYLÎ, **Tarih-i Mısr ül-Cedîd,**

ŞEMSÜDDÎN MUHAMMED MEVALÎ VE MAHMUD BİN YUSUF İSFAHANÎ, **Tarih-i Siistan,** Tahran 1314 Ş.

ŞEMSÜDDÎN SÂMÎ, **Kamus ül-Alâm,** Padişah Hatun ve Lâle Hatun maddeleri.

ŞİRAZÎ MUİNÜDDÎN EBU'L-KÂSIM CÜNEYD, **Şedd ül-İzâr,** 1328 Ş.

ŞİRAZÎ ZERKÛB, **Şiraznâme,** Tahran 1310-1350.
Tarih-i **Şeyh Üveys.**

T. H. **Ekber maddesi** İslâm Ausk. IV, S. 210-216.

TYAN EMİLE, **Le califat en régime sultanien,** (Annales de la Faculte'de droit Beyrouth) 1956.

VASSÂF, **Tarih-i Vassâf,** (Ayasofya yazmaları, Nu. 3108) ve Bombay baskısından tıpkı basım, Tahran 1328 Ş.

WRIGHT NELSON, **Catalogue of the coins in the Indian Museum,** Calcutta, Oxford 1907.

YEZDÎ ŞEREFÜDDÎN ALİ, **Zafernâme.**

YINANÇ M. HALİL, **Celâyir maddesi** (İslâm Ansiklopedisi III, S. 64 v. öt).

ZAMBAUR, **Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'İslâm,** 3 C.

ZERNOV VLADIMIR VELYAMİNOV, **İzsledovaniye o kasimovsky Tzaryahi Tzareviçah,** St. Petersburg 1866, III. Cilt.

ZEYDAN CÖRCİ, **Târih-i Mısr ül-Hadis,** Kahire 1306/1889.

Cand Bibi
Ahmed Nagar Devletinde Bicapur Naibesi

Seba Melikesi Belkîs'in Hz. Süleymanı Ziyareti

Zenobia
Palmir Kraliçesi

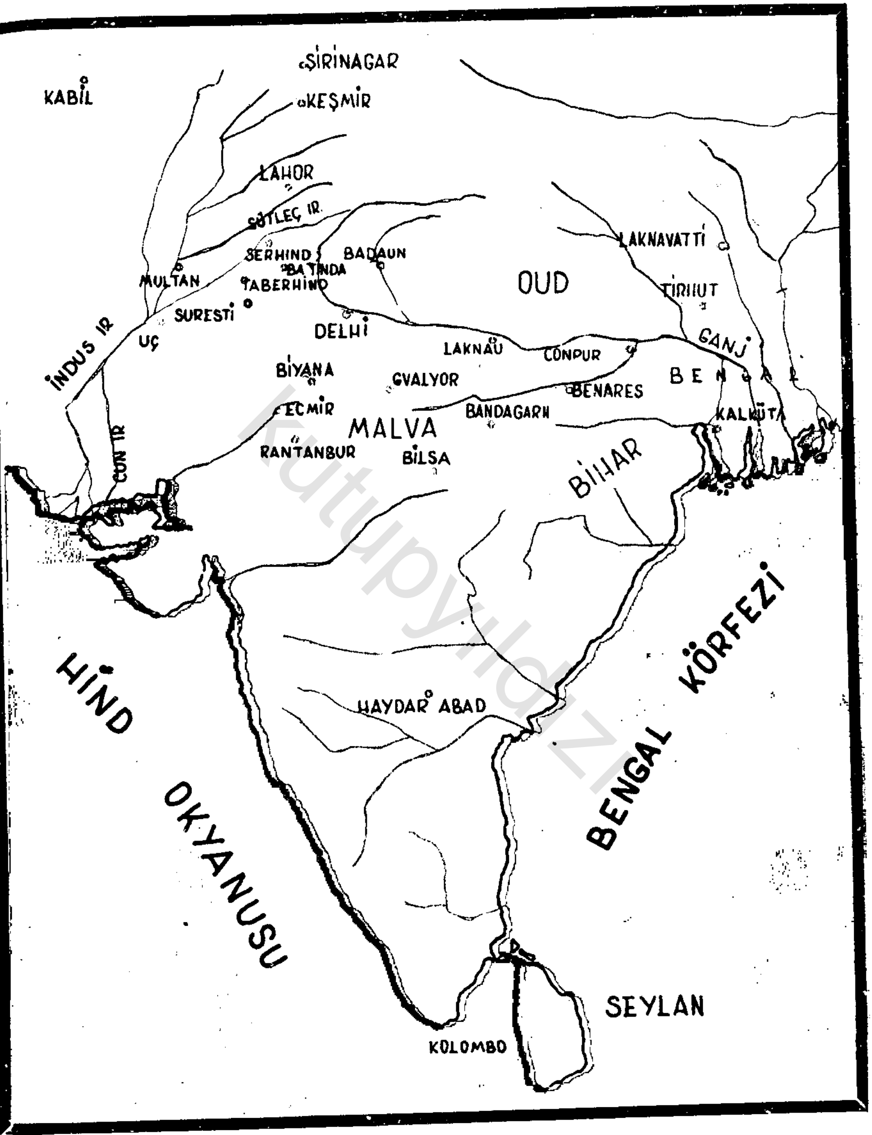
Çin İmparatoriçesi

Liliuakalani
Havai Kraliçesi

Sultan Raziyye'nin tarafımdan ilk defa yayınlanan miniatürü

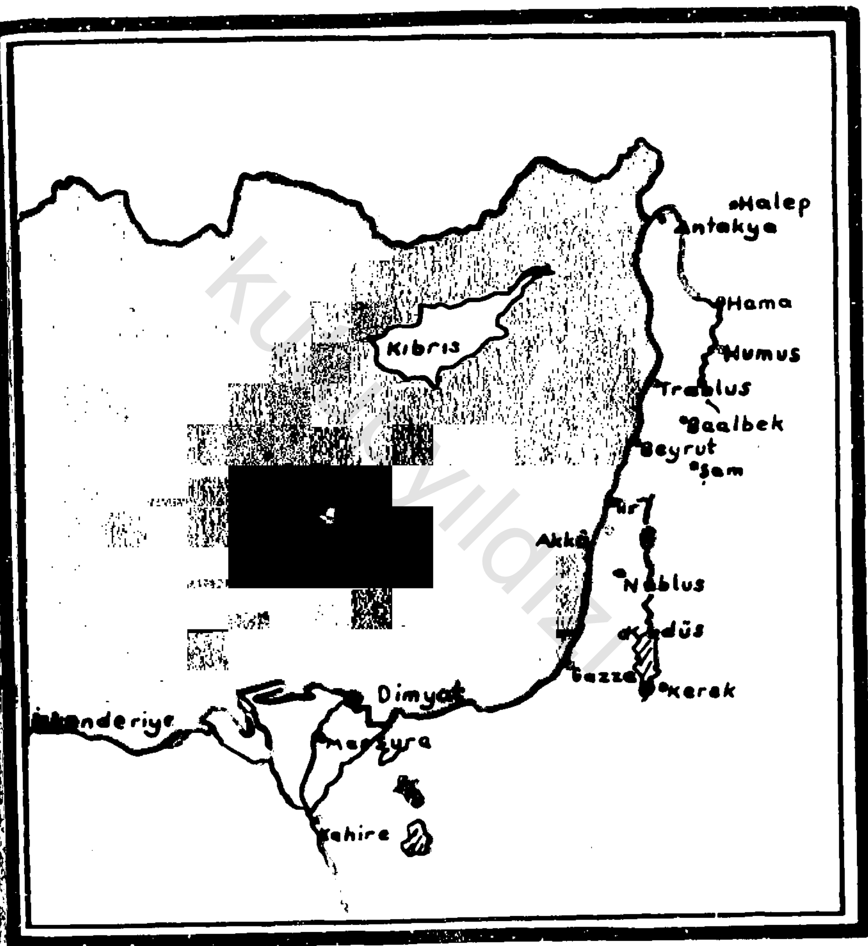
ÖLÇEK 1 : 15 000 000

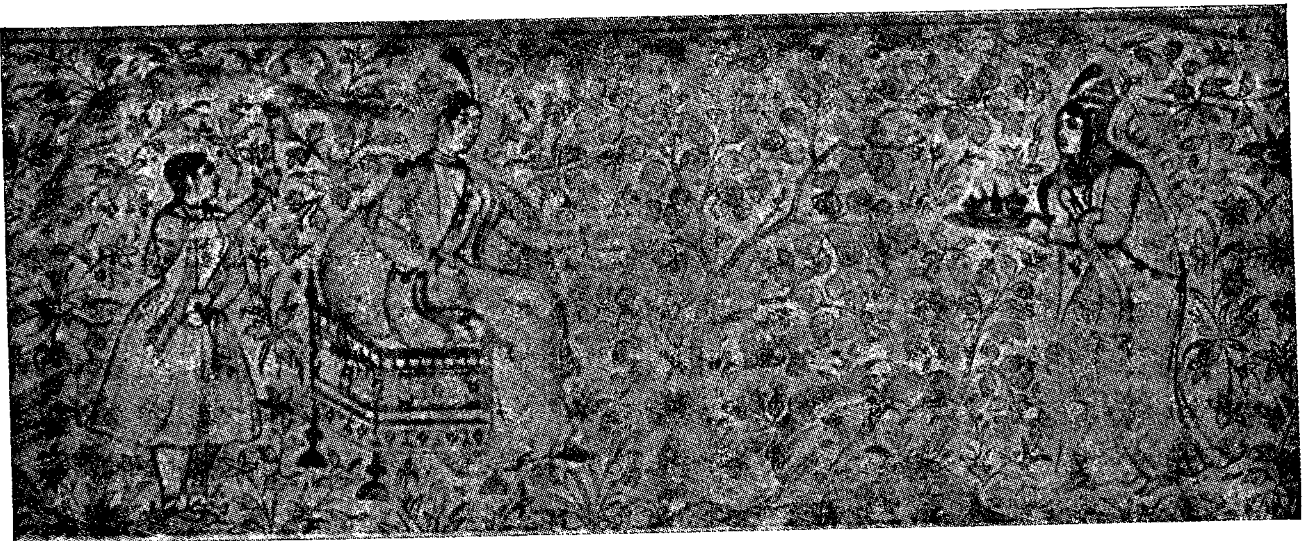
BAHRİYE ÜÇOK

Padişah Hatun'un ilk eşi ABAKA HAN'ın İlk Kez Yayınlanan Bir Miniatürü

Padişah Hatunun İkinci Eşi Keyhatu Han'ın Ayaklanan Emirleri Yargılaması.

Halep
Antakya
Hama
Humus
Trablus
Baalbek
Beyrut
Şam
Kıbrıs
Akkâ
Nablus
Kudüs
Gazze
Kerek
Dimyat
Kahire

Orta Çağda bir müslüman prenses.

130 LİRA